ISSN 0205—0722

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ С МУЗЕЙ

РАЗКОПКИ И ПРОУЧВАНИЯ

КНИГА XX

АЛЕКСАНДЪР БОНЕВ

ТРАКИЯ И ЕГЕЙСКИЯТ СВЯТ ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА II ХИЛЯДОЛЕТИЕ ПР. Н. Е

СОФИЯ, 1988

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

ПРЕДГОВОР

Въвеждането на бронзовата сплав в производството е едно от големите постижения на човечеството по пътя на неговото развитие. Това събитие, станало постепенно за различните райони на Стария свят, разглеждано в един широк план, бележи началото на разпадане в голямата историко-културна общност на каменно-медната епоха, образувала се през втората половина на IV хилядолетие пр. н. е. на огромната територия от Северен Китай до Североизточна Африка и Централна Европа. Това е времето на разцвет на родовообщинния строй. По археологически път тази общност се характеризира с няколко основни, макар и намиращи се на различни нива за отделните райони, компоненти: масивни, с големи размери жилища, рисувана керамика, съвършена техника в изработването на кремъчни и каменни оръдия на труда и появата на първите метални изделия, изработени от мед. Последните обаче не могат да се наложат и да окажат по-силно влияние върху производството. Оръдията от камък си остават основни. Вероятно това се дължи на технологическите свойства на медта — предметите, направени от мед, са с по-нисък коефициент на полезно действие отколкото каменните. От друга страна, последните са изчерпали своите възможности за по-нататъшно усъвършенстване. Всичко това налага да се потърсят пътища за откриването на други подходящи начини за производство на по-ефективни оръдия. Така в крайна сметка се стига до изнамирането на бронзовата сплав.

Нейното въвеждане има такова голямо социално и културно значение, че довежда до положението историята на Стария свят да добие нови насоки и тенденции. Постепенно започват да се оформят значителни различия в цялостното обществено-икономическо и културно развитие на отделните области, при което се стига до положението някои от тях значително да изпреварят останалите.

От всички центрове на различните цивилизации на бронзовата епоха (Китай, Индия, Месопотамия, Египет) най-западният е в района на Егейско море или по-точно о-в Крит и континентална Гърция. На острова около средата и втората половина на III хилядолетие пр. н. е. се оформя обликът на егейската цивилизация, първата в Европа, притежаваща свои характерни черти. След Санторинската катастрофа и свързаните с нея събития центърът ѝ се премества в Ахейска Гърция, където окончателно се обособява и получава господстващо положение Микенското царство.

В политическо отношение ахейският свят не е единен, но е налице определена унификация в областта на материалната и духовната култура, дължаща се на етническата и езиковата общност. Ахейските гърци населявали територия, общо взето бедна на природни ресурси, което, от своя страна, наложило по необходимост те да установят още в средата на II хилядолетие пр. н. е. връзки със своите съседи с цел набавянето на необходимите им суровини. В това отношение немалка роля изиграли контактите им с техните непосредствени северни съседи на континента — племената от Долнодунавския басейн и главно с Тракия, при което те оказват силно влияние върху тях в определени области на целокупния им живот — производство, изкуство, идеология и т. н. Историческото развитие на Тракия от втората половина на II хилядолетие пр. н. е. е белязано от едно добре изразено в археологически план южно влияние, което, преплетено с местните традиции, довежда до оформянето на една своеобразна култура в този район на Югоизточна Европа. Погледнато в такъв аспект можем да формулираме и основните цели на нашия труд — проследяване на културно-историческото развитие на Тракия през разглеждания период, основен извор за който са паметниците на материалната култура и връзките на местните племена с носителите на Егейската цивилизация в нейния микенски вариант. Този въпрос представлява и чисто теоретичен интерес, тъй като се явява част от проблематиката за формите и характера на взаимоотношенията между най-ранните държавни формации и тяхната „варварска периферия". При това положение разглеждането на проблема за т. нар. микенско наследство в културата на класическа и ранноелинистическа Тракия се налага от само себе си, тъй като тук виждаме последните реплики на единната в основата си Егейска цивилизация.

В хода на изложението или по-специално, когато се разглежда развитието на материалната култура на Тракия, се спираме изключително на археологическите паметници, открити на територията на днешна България. Паралели от съседните страни се привличат тогава, когато е необходимо. Състоянието на проучванията на къснобронзовата епоха у нас е дадено в първа глава, където сме се постарали да дадем основните работи на съответните автори.

Надяваме се, че с този труд ще бъдат изяснени някои въпроси, свързани с формирането на раннотракийската материална култура, имащи непосредствено отношение към окончателното консолидиране на тракийския етнос в цялост.

ПЪРВА ГЛАВА

ИСТОРИЯ И СЪСТОЯНИЕ НА ПРОУЧВАНИЯТА НА КЪСНАТА БРОНЗОВА ЕПОХА В ТРАКИЯ

Предвид характера, който имат археологическите паметници от късната бронзова епоха, те не са привлекли веднага вниманието на изследвачите на нашата праистория. Началото на проучването на този период започва с публикуването на случайно намерени единични или колективни находки, които постъпват във фондовете на Народния археологически музей в София или в музеите в страната[1]. Обикновено не се дават обстоятелствата на намирането им. В 1911 г. е публикувано първото съобщение за находки, отнасящи се към „културата с инкрустирана керамика"[2].

През 1912 г. на различни места в страната са намерени единични находки от бронзови предмети, обнародвани от Р. Попов[3]. От тази кратка публикация може да се убедим, че по това време за някакво сериозно проучване на късния период на бронзовата епоха у нас все още не може да се говори.

През 1920 г. в Народния музей в София постъпва една интересна находка — лабрисът от с. Семчиново, Пазарджишко. Той е намерен при неизвестни обстоятелства. Отбелязва се фактът, че в центровете на критско-микенската култура негови изображения се срещат върху предмети с религиозно предназначение[4].

По същото време Б. Филов прави опит да осветли някои страни от проблема за отношенията на тракийските земи с Егейския свят[5]. Единственият паметник от наша територия, отнасящ се към епохата на микенската цивилизация, е мечът от с. Долно Левски, Пазарджишко. Б. Филов изказва мисълта, че тази рапира е местно производство, подчертавайки, че какъвто и да е нейният произход, тя е сигурно доказателство за връзки между Тракия и Микенска Гърция[6]. В същата статия е поставен и въпросът за т. нар. микенски реминисценции в Тракия[7]. Б. Филов смята, че тези преживелици могат да бъдат обяснени с това, че траките се намирали по тези местоживелища, в които ги познава античната писмена традиция още от първата половина на II хилядолетие пр. н. е.[8]. За времето си тази работа е крачка напред в поставянето на някои проблеми на изследването на късната бронзова епоха в нашите земи.

Въпросът за контактите на местните племена с техните съседи от Егеида и Средна Европа е разгледан от Г. И. Кацаров. Според него населението на формацията Троя VI е от тракийски произход, а самите траки в културно отношение не стоят на по-ниско стъпало от ахейските гърци[9]. Базирайки се на рапирите от Д. Левски и Перущица, както и на лабриса от Семчиново, на който намира аналогии от Крит, той смята, че през XVI—XIII в. пр. н. е. културата в Южна Тракия се развивала успоредно с микенската[10]. Спирайки се на златните нагръдници и куполните гробници, авторът прави заключението, че докато в Елада микенската култура била унищожена от нахлулите северни племена, в Тракия егейските културни елементи се запазили до V в. пр. н. е.[11] Безспорно това схващане е правилно, но за съжаление Г. И. Кацаров само констатира този факт, но не го обяснява.

По това време английският археолог С. Кясън изказва мнението, че около 1500 г. пр. н. е. преселници от басейна на Средния Дунав проникват в Южна Македония, с което обяснява силното влияние на „културата с инкрустирана керамика" върху племената от този район[12].

В една кратка, но ценна в теоретическо отношение статия, Р. Попов разглежда някои проблеми на трако-егейските отношения. Не можем да се съгласим с неговото схващане, че в Егейския свят двойната брадва е заимствувана от Тракия[13], тъй като нейни изображения са известни на Крит още от епохата на Старите дворци. Подчертавайки близостта между тракийските земи и Егеида, Р. Попов смята, че критско-микенският характер на културата не останал типичен само за юг, а се разпрострял в значителни области на север, като между тях съществували близки взаимоотношения, които спомагат за създаването на определена общност в материалната култура[14].

През 1930 г. е публикуван научнопопулярният труд на Р. Попов, в който той се спира на известните му по това време археологически паметници[15]. Относно рапирите той смята, че те имат микенски характер, при което допуска и двете възможности — те могат да бъдат и внос, но и местно производство[16]. Микенски характер има и лабрисът от Семчиново, а това говори за еднакъв култ към двойната брадва, който съществувал в Тракия и Егеида, както и за силни културни връзки[17]. Авторът подчертава, че макар тракийските земи да принадлежат към друг културен кръг — южнодунавския, на тях не било чуждо и едно влияние от юг[18]. Р. Попов е на мнение, че след дорийското нашествие критско-микенската култура постепенно угасва, докато извън Елада тя се задържа, пример за което са находките от Требенище, които напълно запазват своя микенски характер[19].

Редица от посочените дотук трудове показват, че в българската археологическа наука има една, макар в начална форма тенденция, да се поставят и интерпретират някои проблеми от историята на материалната култура на племената, обитавали нашите земи през втората половина на II хилядолетие пр. н. е.

През периода 1931—1933 г. са публикувани няколко единични находки, като авторите дават само най-общи сведения за тях[20].

В 1933 г. В. Миков обнародва всички известни дотогава единични и колективни находки[21], както и сведения за селища от интересуващата ни епоха[22]. Въпреки някои свои недостатъци въпросният труд и досега не е загубил своето значение като ценно помагало, особено за полевия археолог. Интерес представлява съобщението за рапира, според автора намерена в м. Градището, край с. Таваличево, Кюстендилски окръг[23].

Въз основа на керамиката и металните предмети В. Миков стига до извода, че през късната бронзова епоха българските земи са били подложени на силно средноевропейско влияние, без да се изключва значението на южните контакти[24]. Находките от калъпи, брадви и т. н. са доказателство за силното развитие на местната металургия[25]. Авторът смята, че носители на бронзовата култура у нас са траките, говорейки в същото време за прекъсването на тази култура в края на епохата под натиска на дорийците или на нови тракийски племена[26]. В цялост редица от неговите постановки сега са остарели.

За времето от 1930 г. до края на Втората световна война в българската археологическа литература не могат да се посочат някои по-значителни публикации. Обнародват се главно случайни находки — върхът за копие от с. Саранци, Софийско и колективната находка от от с. Семерджиево, Русенско[27], двойната брадва от с. Рояк, Варненско[28], както и три върха за копия и глинени съдове от различни места[29]. През 1934—1937 г. за пръв път са предприети, макар и в малък мащаб, разкопки на селища, което може да се датира към прехода от къснобронзовата към ранножелязната епоха[30].

По време на войната единствената публикувана находка са седем малки бронзови брадвички от типа Семерджиево[31].

През 1946 г. П. Детев започва проучването на селищната могила Разкопаница до с. Маноле, Пловдивски окръг[32], което продължава през 1964, 1965 и 1966 г. Пълна публикация на резултатите от разкопките е направена през 1981 г.[33] Въз основа на анализа изключително на керамичния материал и привличайки паралели от България, Румъния, Югославия и Троя, разкопвачът стига до извода, че керамиката от Разкопаница има егейски произход, а нейният първообраз е простият средиземноморски кантарос. Според него селището възникнало през втората половина на бронзовата и просъществувало и през началото на ранножелязната епоха[34]. В последната си публикация П. Детев дава за керамичния материал паралели от един по-широк ареал: Югоизточна Европа, Мала Азия, Егеида, със значителен хронологически диапазон — от селищната могила при с. Юнаците, Пазарджишки окръг, с. Веселиново, Ямболско, с. Кирилово, Старозагорско, с. Езеро, Сливенско, а също и от Бубани Хум, Саратсе, Бейджесултан, Троя, Вербичоара, Кърна, Отомани и т. н.[35] Това ясно показва, че основният извод на П. Детев — този за датировката, е непълен и неточен. Ако направим анализ на комплексния материал, ще видим, че животът на това място възникнал през ранната бронзова и продължил до къснобронзовата епоха, пластът от която е най-слабо наситен. В началото на желязната епоха населението напуснало селищната могила и се заселило в непосредствена близост до нея.

През петдесетте години са намерени редица единични или колективни находки, съответно публикувани. Интересни са находките от калъпи за изливане на кухи бронзови брадви, върхове за копия и др. предмети от с. Сокол, Сливенски окръг[36], както и тази от 16 бронзови сърпа от с. Суворово, Варненски окръг, които М. Мирчев смята не за оръдия на труда, а за разменно средство[37]. Същото предназначение според Т. Герасимов имали и двойните брадвички от с. Калугерово[38].

Материали от Северните Родопи са публикувани от П. Детев — куха брадва и мечове от Кричим, с. Павелско, Смолянски окръг, и Перущица, както и бронзов връх за копие, също от Перущица[39]. За меча и копието от Перущица пловдивският археолог смята, че са характерни за микенската култура[40].

Н. Койчев обнародва два глинени съда от с. Ценино, Сливенско, които според него са от микенски тип[41], а Д. Николов, една двойна брадва и брадва развит тип Веселиново[42]. За първата смята, че е използувана при лов или жертвоприношения[43].

Накратко на известни или необнародвани находки, съхранявани във фонда на Археологическия музей при БАН, се спират авторите на пътеводителя на откритата през 1952 г. праисторическа изложба[44]. Те стигат до извода, че металургията на бронза и колективните находки от бронзови предмети свидетелствуват за съществуването на размяна и създаването на имуществено неравенство в тогавашното общество[45].

По време на разкопките на селищната могила до Русе е открит тънък, доста разрушен пласт, съдържащ материали от края на II хилядолетие пр. н. е.[46]

Във връзка с т. нар. трако-кимерийска проблематика на находките от двойни брадви се спира в една своя статия Ат. Милчев[47]. В нея той публикува два неизвестни екземпляра, които типологически се различават от познатите дотогава, — от с. Столът, Габровско, и от Кръвеник, също Габровски окръг[48], като ги датира от XI—X в. пр. н. е.[49] Брадвичката от Семчиново смята за култова, а не оръдие на труда, правейки уговорката, че това не значи, че брадвите от този тип били предназначени първоначално само за култови цели — по-скоро семчиновската секира представлява вариант на двойната бронзова брадва, широко разпространена в Тракия наред с други типове като важно оръдие на труда. Той подчертава, че са известни много случаи, особено от периода на докласовото общество, когато оръдия, които играели голяма роля в производството, добивали и култово значение, при което култовият предмет запазва формата на оръдието и винаги е изработван в незначителни размери. Тези предмети в никакъв случай не могат да предшествуват своя първообраз, който копират[50].

Според Ат. Милчев двойната брадва от Семерджиево има нормалните размери на оръдие на труда[51]. Аналогиите на нея и тази от с. Столът са от района на Егеида, където подобни екземпляри се датират от последния период на критско-микенската култура, а подобни на тях има от Шчетково на р. Буг и Козорево, Полтавска област. Малкият процент на калай в бронзовата сплав (2—5%) е характерен за бронзовите предмети от Северна Италия и Кавказ, но главно за Егейския свят от това време, от което той прави правилното заключение, че населението на нашите земи било твърде много повлияно от културата на Средиземноморието. За това свидетелствува и лабрисът от Семчиново независимо дали той е внесен от юг, или е местно производство[52]. Ат. Милчев смята, че двойната брадва в Тракия се появила към XI в. пр. н. е. и, видоизменяйки се, просъществувала до IV в. пр. н. е. От общия тип двойна бронзова брадва се създал в процеса на нейното развитие един нов вариант, а именно бронзовите брадви с животинска украса[53]. Това становище може да се оспорва, но в общи линии тази статия е крачка напред в изясняването на някои проблеми на нашата къснобронзова епоха. Ние сме на мнение, че датировката на двойните брадви трябва да се изтегли доста назад — поне в интервал на два века. Това се доказва и от сравнителния материал, на който се обляга авторът.

За да завършим обзора на историографията през петдесетте години, би трябвало да споменем за публикуването на един паметник, предизвикал много спорове и изказване на противоречиви мнения — голямата каменна плоча от Разлог[54]. Авторът дава подробно описание на плочата, като без да взима определено становище, търси паралели на изобразената сцена от Междуречието до каменните неолитни гравюри на Северна Европа. Той сравнява орнамента с мотиви от Крит и Микена. Според него той означавал нещо много по-съществено от това, да изпълнява само декоративни и украсителни задачи[55].

При разкопките на Деветашката пещера е проучен пласт от края на II хилядолетие пр. н. е. с останки от жилища с неустановен план и керамичен материал, намиращ паралели в обширен ареал на Югоизточна Европа[56]. Разкопвачите са на мнение, че находките от къснобронзовия пласт на пещерата имат много по-голяма връзка със земите северно от р. Дунав и Южна България, отколкото с Мала Азия и Егеида. Според тях пещерата била обитавана от тракийски племена[57]. Интерес представлява намерената каменна потичка[58], което е доказателство за съществуването на местна металургия в рамките на едно незначително по размерите си селище.

Монографията е ценна с това, че се публикуват материали от обект със сравнително точно установена стратиграфия, но много от изводите, направени в нея, сега подлежат на преоценка, поне що се касае до хронологическата позиция на културния пласт от късната бронзова епоха.

В общи линии на този период се спира и Г. Ил. Георгиев, който смята, че по това време културата на племената по нашите земи добива значителен разцвет, което се дължи главно на развитието на металургията и наличието на размяна, свидетелство за което са колективните находки от бронзови предмети. Според него рапирите са внос от юг, а двойните брадви са с култово предназначение и имат микенски характер[59]. Антропоморфните фигурки от „културата с инкрустирана керамика“ наподобяват тези от Крит и хронологически са едновременни[60]. В случая е засегнат един интересен проблем. Ние сме на мнение, че съществува взаимна типологическа зависимост, но не и хронологическа синхронност — фигурките от Долнодунавския район са значително по-късни от критските.

Накратко на отношенията между Тракия и Егейския свят се спира Й. Визнер. Акцентирайки върху факта, че между двете области винаги са съществували тесни връзки, той наблягa върху тракийския произход на култа към Арес[61], т. е. налице е едно влияние в посока от север към юг.

Общ преглед върху културното развитие на местните племена през разглеждания период прави Д. П. Димитров, който подчертава високото развитие на местната металургия и засилването на контактите с критско-микенските центрове[62]. Според него това се съчетава с постепенното разлагане на родовия строй и родовата община, с тенденция превръщането ѝ в съседска[63].

Голямо значение за науката има случайното откриване в Пловдив на колективна находка от 44 глинени съда, които П. Детев разделя на пет типа[64]. Той подхожда внимателно към въпроса за датировката, като смята, че общите им черти със съдовете от бронзовата епоха (не уточнява коя), са доказателство за едно много по-ранно начало на ранножелязната епоха, аргументирайки се с липсата на орнаменти и издатъци върху високите дръжки. Според него находката не е във връзка с погребение, а представлява склад за глинени съдове[65].

През 1964 г. Б. Николов публикува редица случайни находки — кинжал, кухи брадви и глинени съдове, намерени в разрушени селища и некрополи от Врачанско[66]. Те имат общи черти с тези от Средно- и Долнодунавския басейн, а погребалният обряд — кремация, насочва към една раннотракийска култура, съществувала на север от Стара планина[67]. Авторът смята, че врачанските находки показват приемствеността между къснобронзовата и ранножелязната епоха, изразяваща се в запазването на старите традиции в керамичното производство с богата украса от врязани геометрични мотиви, инкрустирани с бяла материя[68]. Подобно становище е напълно приемливо.

На двете плочи от Разлог се спира Т. Танев[69]. Той не тълкува сцената, а насочва вниманието си главно към орнаментацията. Приведените паралели са изключително от микенските центрове, с което се обясняват направените изводи, че те са свързани с егейската цивилизация и са изработени по времето, когато тя била в разцвета си[70].

През втората половина на шестдесетте години са обнародвани нови случайни единични находки или съкровища от бронзови предмети: двойната брадва от с. Бегунци, Пловдивско[71], съкровищата от с. Лесура, Врачанско[72], и Върбица, Плевенско[73], мечът от с. Крушево, Габровско[74], и калъпът за изливане на сърпове и кухи брадви от Хасковско[75]. На формата, техниката на изработка и украсата на глинените съдове се спира В. Миков[76].

В статията си за микенския тип мечове Н. Сандърс взима под внимание и тези, намерени на територията на България, които отнася към типа С, разделен на два подтипа. Областта на разпространението на рапирите е от Палестина до Долния Дунав и това се дължи на съседството на тези райони с Егея[77]. Различията в този тип мечове според нея могат да имат хронологически характер или да се дължат на разликите в стила на работа на отделните работилници[78]. Тези различия между българските и егейските мечове се състоят главно в устройството и страничните израстъци, които при нашите са под ъгъл, докато при микенските са перпендикулярни на острието[79]. Българските рапири имат егейски произход. Върховете за копия от Д. Левски, Перущица и Красно градище са нещо обикновено за Егейския свят и абсолютно чужди на Европа, особено що се касае до оформянето на втулките. Това е изключително важно положение, тъй като е доказателство за трако-микенски контакти. Въз основа на аналогиите от Кносос и Рас-Шамра Н. Сандърс ги датира към XIV в. пр. н. е.[80]

От важно значение за определяне хронологията на късната бронзова епоха в България е статията на Д. П. Димитров, в която се разглежда въпросът за появата на букел-керамиката в пласта Троя VII B_2. След прецизен анализ на наличния материал и създадените хипотези той стига до извода, че произходът на троянската букел-керамика трябва да се търси в Тракия, най-вероятно на юг от Балкана, и ако в Троя тя се датира в XII в. пр. н. е., тракийската трябва да бъде поставена най-малкото в XIII в. пр. н. е.[81] Този хронологически момент фиксира и финалния етап на бронзовата епоха в България. Според нас важна, ако ли не и решителна роля за появата на букел-керамиката изиграла „културата с инкрустирана керамика“.

Върху някои форми съдове от късната бронзова епоха, които продължават да се срещат и през ранножелязната, се спира М. Чичикова, при което тя определя XII в. пр. н. е. като граница между тези два периода, при което отбелязва нейната трудна уловимост[82]. Според нас това говори за наличието на определен континюитет между тях. Част от формите и мотивите, известни от края на бронза, продължават да съществуват и през ранното желязо, което е белег, че историческият процес се е развивал без прекъсване на основата на местната бронзова култура[83].

Въпреки че в своята монография Ал. Фол отделя малко място на паметниците на материалната култура от интересуващия ни период, тя има своето значение като теоретически труд, в който са разгледани редица положения от историческото развитие на тракийските племена през втората половина на II хилядолетие пр. н. е.[84] Основавайки се на някои археологически находки, той посочва, че по това време успоредици се установяват главно с критско-микенския културен кръг, като подчертава, че Южнодунавският историко-географски комплекс е силно сближен с производителните и търговските центрове в Мала Азия и Егейския свят[85]. Развитието на производството довело до натрупването на принаден продукт, който спомага за обогатяването на племенните вождове, а войната се превръща в редовно занимание. Доказателство за това са находките от нападателно оръжие[86]. Този процес довежда до оформянето на едно социално диференцирано общество, в което „. . . могъществото на някои тракийски предводители, подсказано в Омировите поеми, придобива на фона на археологическия материал достойнството да бъде признак за реалността на началните форми на господство върху раннокласова основа."[87] Фактически монографията на Ал. Фол е първият труд в отечествената ни научна литература, в който данните на археологията са използувани пълноценно при опита за реконструкция на цялостния живот на обществото през втората пловина на II хилядолетие пр. н. е.

На някои проблеми, свързани с „културата с инкрустирана керамика", се спира В. Миков, като прави опит за интерпретация на археологическия материал в историко-етнически аспект[88]. Той разглежда известните по това време находки, като извършва подробен анализ на формите на съдовете и техниката на украса, отделяйки значително внимание на култовите предмети. Той дава подробен списък на съкровищата от бронзови изделия, като прави три основни извода: те преобладават в Северна България, местонахodищата им съвпадат с посоката на пътищата, които водят от старопланинските проходи за Тракия и последното, не особено обосновано заключение, че през XV—XIV в. пр. н. е. редица северни племена се прехвърлили на юг от Долния Дунав, като ограбвали земите на мизите и траките[89]. Според него тази инвазия на племената, носители на „културата с инкрустирана керамика", се документира от глинените фрагменти, намирани на територията на Михайловградско, Врачанско и Софийско[90]. Това са били мизи и дарданци, които постепенно се преселват към северозападните области на Мала Азия, вероятно около XV в. пр. н. е.[91] Противоречията в схващанията на автора са очевидни, да не говорим за това, че без привличането на писмени данни, само на основата на археологически податки е трудно, ако не и невъзможно, относителното локализиране на даден племенен масив поне за разглеждания период.

Бронзовите мечове от България са разгледани от Б. Хензел, който ги разделя на две основни групи: първа, отнасяща се към микенската сфера, и втора, указваща връзки с Карпато-дунавския район[92]. Използувайки класификацията на Н. Сандърс, той смята, че мечовете от първата група, макар в значителна степен да са сходни с гръцките, са едно самостоятелно явление, поради което трябва да бъдат обособени в отделен тип C_3[93]. Датировката им според гръцката хронология се отнася към 1450—1350 г. пр. н. е. Те са единственият значителен извор, който причислява металното производство от българските земи към епохата на микенската цивилизация[94]. Според нас това е неточен и недостатъчно аргументиран извод, който показва, че немският учен не познава или не иска да се съобрази с редица други археологически паметници, намерени на територията на днешна България. Б. Хензел поддържа становището, че рапирите са местно производство, а не внос, а тракийските земи определя като провинция на Егейския свят[95]. След XIII в. пр. н. е. южното влияние в оръжейното производство прекъсва и в употреба влизат мечове, които намират паралели в района на Карпатите[96].

В друга своя работа същият автор разглежда някои археологически паметници от България, между които и плочите от Разлог. Той смята, че те са автохтонни и са направени през къснобронзовата или ранножелязната епоха[97], като се наблюдава едно следване на композициите от надгробните плочи на микенските шахтови гробници[98], поради което те стоят между тях и италийските надгробни плочи. Най-късната им датировка може да бъде VII в. пр. н. е.[99] Макар че формулира внимателно изводите си, Б. Хензел общо взето е склонен към една по-ранна датировка на плочите[100]. В рецензия на горепосочената статия Ат. Милчев стига до изводи, които могат да се сведат до следното: първо, разложките плочи имат най-близките си аналогии в Гърция и спадат към една и съща културна област с Микена и ранната архаика и, второ, аналогичните им паметници се отнасят към къснобронзовата или ранножелязната епоха[101].

Д. П. Димитров доразвива тезата си относно преселването на племена от Балканите в Мала Азия, като подчертава, че букел-керамиката от Троя VII B_2 има своя прототип в тази от Ново село и Кърна[102]. М. Чичикова прави един общ преглед на развитието на къснобронзовата култура в Тракия, като отбелязва две главни черти — наличието на погребения с трупоизгаряне и съдове от типа Кърна-Гърла маре[103]. Въз основа на находките от Пловдив и с. Крушовица, Врачанско, два сравнително отдалечени един от друг района, може да се установи, че в края на бронза започнали процеси на формиране на една културна общност, което се потвърждава и от приемствеността между къснобронзовата и ранножелязната култура[104]. Като абсолютна хронология на началния етап на ранножелязната епоха авторката дава XII—XI в. пр. н. е.[105]

В. Миков прави общ преглед на бронзовата епоха в България, която дели на три периода, като за късния ѝ етап дава абсолютна датировка 1600—1100 г. пр. н. е.[106] Според него този етап има свои характерни черти: некрополи с трупоизгаряне, голямо разнообразие на форми съдове, инкрустация, появата на укрепителни съоръжения от камъни без спойка, намиращи се на труднодостъпни места[107]. Появата на съкровища от бронзови предмети, злато и т. н. говори за силното развитие на местната металургия и цялостния живот на тракийските племена, които са населявали нашите земи още от епохата на бронза[108]. Статията фактически е опит за сбита интерпретация на по-известните дотогава факти, но някои от постановките сега са неприемливи. Могилните погребения от Шуменско не могат да се датират от XIV—XII в. пр. н. е.[109], тъй като се отнасят към древноямната култура. Също така досега не са открити каменни крепости, датиращи от къснобронзовата епоха.

Към същия период Г. Тончева отнася някои от наколните жилища при Варна — Езерово I, Страшимирово—Изток I, Страшимирово—Запад, и това при ТЕЦ—Варна[110].

На някои проблеми, свързани с преселването на племена от Балканите в Мала Азия, се спира Вл. Георгиев, основавайки се изключително на езикови данни. Според него това било един постепенен и бавен процес, започнал още от началото на бронзовата епоха. За него траките са автохтонно население[111].

Археологическите паметници от втората половина на II хилядолетие пр. н. е. намират място в монографичното изследване на Ал. Фол, в което той, основавайки се на разнороден изворов материал, дефинира понятието микенска Тракия, което допуска факта, че населението на някои райони на южнодунавските земи участвувало или влизало в т. нар. микенско койне с оглед на държавообразувателните процеси[112], които от своя страна се явяват отражение на обществено-икономическите и социалните процеси. Населението от края на бронзовата епоха той нарича прототраки, а разпадането на микенската общност се дължи на редица причинно обусловени обстоятелства, между които важно място заема преселването на племена с разнообразен етнически състав, при което обаче историческото развитие не се прекъсвало рязко[113]. Спирайки се на археологическите паметници, авторът стига до заключението, че развитието на керамичното производство с богатите му форми и украса „. . . може да се смята за красноречиво доказателство, че производителните сили са на равнището, достигнато в Гърция и Мала Азия; тяхното състояние не се обяснява само с влияние или интензивни връзки."[114] Подобен извод се документира и от други паметници — сечива и оръжия, както и от разложките плочи, имащи мотиви, свързващи ги със соларния култ. Единството в материалната култура на Микенска Тракия е оцветено от ярка социална диференциация, която се долавя косвено в разнообразието и декорацията на керамиката и пряко в съкровищата и въоръжението[115]. Археологическите паметници са безспорно доказателство за наличието на една културна общност с Егейския свят. В случая е налице сериозен и сполучлив опит за историческа интерпретация на паметници на материалната култура.

Накратко на късната бронзова епоха у нас се спира Г. Михайлов. Той смята, че през това време тракийските племена са стабилно уседнали в своите познати ни от писмените извори местоживелища, а тракийските земи са част от голямата Егейска културна общност, макар че в редица отношения не могат да достигнат постиженията на Ахейска Гърция[116].

През седемдесетте години са публикувани редица колективни или единични находки, намерени в различни райони на страната. Трябва да споменем калъпите за отливане на кухи брадви, игли и др. от с. Есеница, Варненски окръг, датирани към XII—XI в. пр. н. е.[117], подобни калъпи, а също и готови брадви, намерени на различни места във Врачански окръг[118], кухи брадви, калъпи, цели и фрагментирани съдове от с. Новград, Свищовско[119]. Безспорен интерес представлява намереният край нос Калиакра слитък във формата на опъната волска кожа[120]. Г. Тончева го датира от XV в. пр. н. е.[121], свързва го с египетските слитъци, изобразени в гробниците в Тел-ел-Амарна и смята, че е попаднал по нашите брегове чрез посредничеството на критски търговци и критски кораби[122]. Б. Николов публикува калъпи за изливане на кухи брадви, оръжия, накити, а също и готови брадви, намерени случайно на различни места във Врачански окръг[123].

В статията си, обобщаваща резултатите от изследванията на бронзовата епоха в Южна България, Р. Катинчаров дава за късната бронзова епоха датировката 1500—1200 г. пр. н. е., което в общи линии отговаря на периодизацията, приета за Анатолия и Егейския свят[124]. Като основни черти на този етап той смята прекъсването на живота върху селищните могили, при което селищата губят своята компактност, широкото разпространение на кухите брадви, високото развитие на металургията на бронза и наличието на вътрешнообщинна специализация, документирана от колективните находки и съкровища[125]. Самостоятелното развитие на културата, което се забелязва от началото на средния бронз, сега се задълбочава и обхваща една много по-голяма територия, като при това се активизират и контактите на местните племена с континентална Гърция[126].

В прегледа на праисторическите проучвания у нас Х. Тодорова се спира накратко върху „културата с инкрустирана керамика“ и, позовавайки се на мнението на Я. Паулик, смята, че тя играла важна роля в оформянето на културата от ранножелязната епоха на запад и северозапад от своя ареал[127]. Това е безспорно правилно схващане — трябва да допълним, че нейното значение в това отношение не е по-малко и в посока югоизток.

Спирайки се на резултатите от разкопките на некропола в Зимниче, Ал. Александреску обособява една отделна културна група — Зимниче—Пловдив, базирайки се на почти пълното съответствие между съдовете, открити в некропола, и тези от колективната находка от Пловдив, като я датира към етапа Д по средноевропейската хронология[128]. Едно от малкото къснобронзови селища, проучено чрез редовни разкопки, е това при с. Асеновец, Сливенски окръг. В него е намерен и пласт от ранножелязната епоха, като границата между тях е трудно уловима[129]. Открита е главно керамика, някои от съдовете имат врязан линеен орнамент, инкрустиран с бяло вещество.

М. Лазаров публикува каменни котви от Черноморското крайбрежие, които намират паралели от Източното Средиземноморие. Той ги датира към 1400—1200 г. пр. н. е.[130]

Накратко върху обмена между населението на тракийските земи и жителите на Егеида се спира К. Жуглев, при което привлича сведенията на гръцкото предание за дорийците, а също и топонимични данни. Според него рапирите и двойните брадви са внос от юг[131]. Ние сме на мнение, че подобно становище е неприемливо.

Като привлича археологически данни, литературни свидетелства, лични имена и топоними, Я. Бест разглежда въпроса за проникването на тракийски енклави в Гърция и егейските острови, като стига до извода, че в днешна Северна Гърция и в Тракия егейската култура се е развивала постепенно до историческо време[132].

Върху някои общи положения, засягащи проучването на късната бронзова епоха у нас, се спира Р. Катинчаров. Той публикува единствената засега куха брадва, имаща стратиграфски данни, намерена при разкопки на селището при с. Балей, Видински окръг. Датирана е от XIII в. пр. н. е.[133] и има важно значение при определяне датировката на този вид оръдия на труда.

За керамиката авторът подчертава, че колективната находка от Пловдив има много повече паралели на север от Стара планина, отколкото с Егейско-Анатолийската област, като по този начин се документира самостоятелното развитие на материалната култура в нашите земи, започнало още през средния бронз, което сега се задълбочава и обхваща много по-голяма територия[134]. Р. Катинчаров смята за погрешна досегашната датировка на могилните погребения от Шуменско, като правилно ги отнася към ранната бронзова епоха[135]. Той защитава становището, че археологическите материали от Северозападна България, Югозападна Румъния и Североизточна Югославия доказват, че е налице една обособена етническа група с напълно еднаква материална и духовна култура; нейни носители били тракийските племена[136]. В една своя по-късна работа същият автор дава обстоен преглед на състоянието на проучванията на бронзовата епоха в южна България, като се спира и на късния ѝ период[137].

В монографията си за ранножелязната епоха в района на Долния Дунав Б. Хензел разглежда находки от глинени съдове, намерени главно в Северна България[138]. Тук е публикувана и колективната находка от с. Черковна, Разградски окръг[139]. Трудно може да се съгласим с предложената от немския учен датировка. Посочените находки се отнасят към края на бронзовата и преходния период към ранножелязната епоха.

А. П. Манцевич се спира накратко на връзките между южнодунавските земи, Северното и Северозападното Причерноморие, документирани от златния съд от Крижовлин, Одеска област, аналогичен на кантароса от Вълчитрън, съкровището от Бородино и др.[140] Според нея благодарение на своята суровинна база културата на Тракия още през микенската епоха стояла на много високо равнище, като може да се предполага, че тази култура дошла в Микена и Троя от север, от Тракия[141]. Подобно становище е максималистично и не почива на реалните факти.

Няколко бронзови изделия, намерени случайно в Шуменско, са публикувани от Н. Попов, който смята, че в близост до местата, където са открити, трябва да има и селища, в които са изработвани[142].

Г. Тончева разделя културата на късната бронзова епоха на три големи групи. Първата е културата Ново село, която отнася към XIV—X в. пр. н. е., втората е в Североизточна България — култура Езерово, намираща се под силното влияние на Ноуа — Кослоджени, а третата е в Южна България, където се разпространява къснобронзовата култура, следваща традициите на по-ранните епохи. На смяна на тези култури идва нова, която се разпростира във всичките заемани преди от тях области[143]. Според авторката материалната култура на късния бронз силно се различава от тази на ранножелязната епоха, като изключение прави само културата Ново село[144]. Подобно положение е трудно приемливо, тъй като засега не разполагаме с някакви конкретни доказателства за прекъсване в културно-историческото развитие на местните племена в края на II хилядолетие пр. н. е.

Въпросът за хронологията на късната бронзова епоха е разгледан от Ив. Панайотов в две работи[145], в които прави и кратък историографски преглед. Разглеждайки известните до този момент археологически данни, той смята, че преходът от средния към късния бронз може най-добре да бъде проследен, ако съпоставим резултатите, получени при разкопките на селищните могили в Нова Загора и Маноле, Пловдивско (Разкопаница)[146]. Що се касае до преминаването към ранножелязната епоха, тук би трябвало да се използува периодизацията на последната и най-вече хронологическата позиция на букел-керамиката[147]. Заключението на автора е, че къснобронзовата епоха в Северозападна България може да бъде датирана в периода XVI—XII в. пр. н. е. За Южна България началото ѝ се поставя около XVI—XV в. пр. н. е., а краят ѝ съвпада с появата на културата Пшеничево[148]. В общи линии изводите на Ив. Панайотов обективно отразяват състоянието на нещата на настоящия етап на археологически проучвания.

Бронзовите предмети са едни от най-значителните и характерни паметници на разглеждания период, а това обуславя и определения интерес към тях. Е. Н. Черних публикува статия, в която разглежда проблеми на най-старата металургия на територията на днешна България. Фактически това е и първото специализирано изследване по този въпрос. Той разделя развитието ѝ на четири етапа. По приетата у нас хронология краят на третия и първата половина на четвъртия етап съвпадат с късната бронзова епоха[149]. Към края на третия етап се отнасят калъпите от с. Побит камък, Разградски окръг, и съкровището Върбица II, което отговаря на Бронз Д или XIII в. пр. н. е. по средноевропейската хронология. Четвъртият етап е датиран към XIII—IX в. пр. н. е. и се характеризира със смяна на всички типове ведущи оръдия и оръжия и появата на принципно нови категории метални изделия — кухи брадви, сърпове, кинжали, мечове, върхове за копия[150]. На IV етап се използува само калаен бронз, докато всички останали сплави са забравени, при което рязко се повишава мощността на производството[151]. Сега в тракийските земи проникват съвършено нехарактерни за местната индустрия типове изделия, като двойни брадви и рапири, които насочват за връзки с Егейския басейн[152].

Ян. Боузек разглежда лабриса от Семчиново и брадвичките от Калугерово, като го отнася към символичните двойни брадви от типа 3, а тези от Калугерово към тип 1, като прави известни уговорки, че те могат да се датират и към микенско време[153].

В своето изследване на металните оръдия на труда и оръжия от България Ив. Панайотов разглежда комплексния материал, като му дава типологическа и хронологическа характеристика[154], при което използува добитата информация за да проследи генезиса, развитието и връзките със съседните области на металните предмети. Той смята, че местните традиции, както и южните и северните връзки действуват в хронологическа последователност, определена от културното развитие на отделните райони[155]. Въз основа на анализа на 27 съкровища и колективни находки авторът стига до извода, че е възможно да се разграничат три хронологически хоризонта: Сокол—Семерджиево (края на XIV—XIII в. пр. н. е.)[156], Върбица II—Лесура (XIII—XII в. пр. н. е.), генетически свързан с предходния, и Есеница (XI в. пр. н. е.), който е най-слабо проучен[157]. Фактически това е преходният етап от бронзовата към ранножелязната епоха, когато постепенно изчезват традициите на местната къснобронзова металургия.

В една своя обширна статия същият автор се спира на рапирите, мечовете и двойните брадви от България[158]. Взимайки под внимание досегашните изследвания на тези видове изделия, той предлага собствена типология и хронология, в основата на която стои разработената в други негови трудове система, която бихме могли да наречем системата на трите хронологически съкровищни хоризонта[159]. Въз основа на това е разгледан и въпросът за връзките в областта на металургичното производство, посоките на влиянията, както и времето на тяхното осъществяване[160]. Въз основа на развитието на къснобронзовата металургия Ив. Панайотов предлага едно райониране на металните находки по разпространение в българските земи[161]. Заслужава внимание изводът, че промените в металургичното производство трябва да се свържат със силата и посоките на взаимните влияния, които са в диалектическа връзка с вътрешното развитие на местното производство[162].

През 1978 г. е публикуван трудът на Е. Н. Черних, в който се разглежда металургията в днешните български земи преди въвеждането на желязото[163]. В раздела, посветен на късната бронзова епоха, авторът се спира на металургическите групи от бронз и дава техните основни характеристики. Като типичен факт за този период се отбелязва рязкото нарастване количеството на металните предмети, намерени в съкровища. Съветският учен изследва с помощта на съвременни технически методи 549 находки, при което установява две металургични групи — на калаения бронз, която е господствуваща, и на „чистата" мед, представена само с 29 образци. Калаеният бронз фактически напълно измества арсеновия бронз, характерен за средната бронзова епоха. Документирано е значително изменение в географското разпространение на металните находки, като сега значителна част от тях се откриват на север от планините, край Дунав и басейните на неговите десни притоци[164]. Според нас този факт може да бъде обяснен с рязкото засилване на контактите с богатите на мед райони на Карпатите и Трансилвания. В монографията е направена подробна типология на бронзовите предмети, като тя е съпроводена със съответната химическа характеристика[165]. През втората половина на II хилядолетие пр. н. е. за пръв път се появява типичното нападателно оръжие — мечовете. Е. Н. Черних ги разделя на шест варианта, като не отрича микенското влияние при появата на рапирите[166].

Авторът разглежда отделните центрове на металообработка, като обособява два главни — Дичево и Върбица[167]. Определен интерес представляват калъпите от Побит камък, които позволяват да се проследи връзката между металообработването през последния етап на средната и началото на късната бронзова епоха[168].

Значително внимание е отделено и на въпроси, свързани с хронологията. Като се спира главно на находките от Побит камък и Върбица II, авторът стига до извода, че изработката на брадви развит тип Веселиново вероятно продължила и след XVI в. пр. н. е., а кухите брадви били правени преди XIII в. пр. н. е. Центровете при Дичево и Върбица започнали да функционират през XV—XIV в. пр. н. е.[169] Приведените доказателства убедително потвърждават предложената датировка. През разглеждания период тракийските земи се явяват част от една обща Европейска (Карпатска) металургична провинция[170].

Въз основа на металните находки авторът се спира и на някои проблеми на трако-микенските отношения, като изказва интересната мисъл, че златното съкровище от Вълчитрън може да се разглежда като свързващо звено между микенския свят и по-северните области[171].

Направен е и опит за някои социални реконструкции като разделението на труда, формите на занаятчийски обединения, общественото положение на майсторите бронзолеяри в общините[172]. Тъй като се борави все пак с ограничен, при това косвен материал, повечето от постановките според нас имат чисто хипотетичен характер. Впрочем, и в този случай авторът е проявил необходимата предпазливост.

Монографията на Е. Н. Черних е фундаментален труд, ценен не само с направените изводи и заключения при разглеждането на огромния по обем материал, но и с проблемите, които поставя.

Спасителните разкопки на некропола при с. Орсоя, Михайловградски окръг, започнати през 1969 г. и завършени през 1979 г., дадоха материал, значително надвишаващ този, намерен в Кърна в Румъния. Това е най-големият проучен засега некропол от „културата с инкрустирана керамика". Разкрити са 343 погребения с кремация, намиращи се на дълбочина от 1,80 до 3 м, и пет от по-късно време с трупополагане[173]. Изчерпателна публикация на находките не е правена. В една своя статия разкопвачът разглежда част от тях[174]. Той прави описание на главните типове предмети: урни, похлупаци, идолна пластика, модели на култови брадви[175]. Според него орнаментът върху антропоморфните идоли представлява детайли от облеклото. Некрополът е датиран от третата четвърт на II хилядолетие пр. н. е.[176] Сведение за находките от седемдесет и четири, по всяка вероятност най-богати погребения, Тр. Филипов дава в един албум[177].

Във връзка с проблематиката на „културата с инкрустирана керамика" интерес представлява откритият край с. Градешница, Врачански окръг, некропол с трупоизгаряне[178]. Гробният инвентар намира паралели както в Орсоя и Кърна, така и в Пловдив и Зимниче[179]. Засега този некропол е единственият археологически паметник, който показва преплитането на две различни култури — тази с инкрустирана керамика" и Пловдив—Зимниче—Асеновец—Черковна. По този начин е документирана контактната зона между тях. Б. Николов правилно го датира към последната фаза на Орсоя—Кърна[180].

Публикациите на Г. Тончева[181] и В. Николов, В. Жекова[182] хвърлят светлина върху някои въпроси от развитието на племената от Североизточна Тракия. Особено интересна е колективната находка от глинени съдове от с. Есеница, Варненски окръг, която намира аналогии в тези от Пловдив и Черковна, Разградско. Авторите смятат, че се касае за склад за хранителни продукти, поставени в керамични съдове[183]. Според нас подобно становище е неприемливо; в случая става дума за култова яма[184].

Р. Катинчаров използува археологическия материал като извор при очертаването на определено племенно райониране[185], като в същото време се опитва да изясни някои въпроси, свързани с погребалните обичаи и обреди[186]. Той стига до заключението, че приемствеността в развитието на материалната култура между различните периоди на бронзовата епоха, както и между нейния финал и началото на ранното желязо, установена по-специално за Югоизточна България, дават основание да се твърди, че носителите на цивилизацията на бронзовата епоха тук са били тракийските племена[187].

Същият автор обобщава главните резултати, до които е стигнала българската археологическа наука в проучването на бронзовата епоха[188]. Заслужава внимание неговата теза, че „културата с инкрустирана керамика" е послужила за основа на материалната култура, развила се на същата територия през ранната желязна епоха[189], както и това, че на територията на България принадлежала ролята на най-важното свързващо звено между Малоазийско-Егейския район и земите по средното и долното течение на Дунав[190].

В две статии се спираме на някои проблеми на взаимните връзки между тракийските земи и формациите Троя VI и Троя VII[191]. Това е периодът, когато вследствие активизирането на връзките между Тракия и Троада започва да се оформя единната етнокултурна общност на трако-фригийските племена. Тя е документирана от еднакви форми съдове, брадви тип бипенс, калъпи за изливане на кухи брадви (непознати в Егеида), обряда на трупоизгарянето, известен от пласта Троя VI[192]. Появата на последния може да се свърже с преселването от северозапад на етнически групи, сред които бил разпространен този обряд, а това могат да бъдат по всяка вероятност енклави от племената, носители на „културата с инкрустирана керамика“, тъй като времето, от което е датиран троянският некропол (1450—1400 г. пр. н. е.), съвпада с разцвета на тази култура и с постепенното разселване на нейните носители в посока югоизток[193]. Според нас отношенията между Тракия и Троада са обусловени от историческите насоки в развитието на един етнически масив. Основни били причините от икономически характер. Връзките на Троя с хетите показват най-вероятния път за внос на калай в тракийските земи. Възможно е по същия път в тези райони да е внасяно и среброто, добивано в рудниците, контролирани от Хетската империя. В същото време не изключваме и един евентуален внос на злато от Трансилвания през Тракия за Западна Анатолия[194].

По време на разкопки край Разлог Г. Тончева намира още две запазени плочи — една горна половина, част от долната половина и пет фрагмента от плочи с релефни изображения[195]. Тя смята, че тези паметници са произведения на местното изкуство, при което скулпторът, който ги е създал, бил запознат със сюжетите и с техническото изпълнение на скулпторните паметници от Гърция, но не ги копирал, а под влияние на местните култови представи, традиции и бит ги пресъздал по своему[196]. Г. Тончева стига до правилното заключение, че редица мотиви и сюжети са заети от юг, с което се доказва силното влияние на критско-микенското изкуство, което пък от своя страна е доказателство за близки контакти между племената и народите от тези области[197]. Интересни са нейните наблюдения върху каменната поставка, открита преди войната край Девин. Тя смята, че поставката има редица паралели с микенското изкуство и разложките плочи, произхождащи от една област — Пиринско-Родопската, при което те принадлежат на един и същ културен кръг[198].

Х. Тодорова разглежда редица проблеми, свързани с комплекса на къснобронзовите култури Сабатиновка, Ноуа и Кослоджени на територията на днешна Добруджа, като изхожда главно от резултатите от разкопките на Голямия остров при с. Дуранкулак, Толбухински окръг[199]. Според нея Добруджа се развива като съставна част на Балкано-Северноанатолийския комплекс и в района на устието на р. Дунав има допирни точки с културата Сабатиновка, от която възприема някои типологически компоненти[200]. Този комплекс е свързан с тракийското койне[201]. Проучванията край Дуранкулак позволяват да се създаде една обща представа за архитектурата през този период и за връзките на населението на днешна Причерноморска Добруджа с Егейския свят[202]. Х. Тодорова смята, че археологическата ситуация на острова показва едно гладко типологическо прерастване на културата от късния бронз в тази на ранното желязо, което се осъществява в самия край на XII в. пр. н. е. Този факт е неоспоримо доказателство за приемствеността в развитието на тракийските племена в Добруджа през разглеждания период[203].

Връзките между Североизточна Тракия и Източното Средиземноморие са разгледани в една статия на К. Йорданов[204]. Изследването има интердисциплинарен характер и в него са привлечени извори от различно естество. Авторът е на мнение, че през финалната фаза на късно-бронзовата епоха Североизточна Тракия е един от центровете на тракийския политически и религиозен живот[205]. Към това бихме могли да добавим, че тя е и една от контактните зони между тракийските земи и Егейския свят.

В полза на схващането, че контактите с Егеида се осъществявали главно по море, свидетелствува намереният случайно меден слитък от с. Черково, Бургаски окръг, датиран към критско-микенската епоха[206], както и откриването по Черноморското крайбрежие на каменни котви[207]. Тук трябва да споменем компактните находища от тях при нос Калиакра и в Созополския залив, които се датират към XVI—XIV в. пр. н. е.[208] и XVI—XII в. пр. н. е.[209] Б. Димитров смята, че котвите от нос Калиакра обозначават мястото, което било крайна цел или временна стоянка на критските и ахейските кораби[210]. Големият им брой от Созопол, разпределени равномерно по столетия между XVI и XII в. пр. н. е., насочва към допускането за трайни и регулярни търговски контакти на местното население с критско-микенските центрове[211]. Авторът прави няколко важни извода. Кораби на средиземноморските народи проникват в Черно море за пръв път още през XVI в. пр. н. е., а контактите през XVI—XII в. пр. н. е. са осъществявани с критяни, троянци и ахейци[212]. Интересът към тези контакти е обусловен от изгодите на търговската размяна. Наличието на многобройно за епохата и което е по-важно — организирано население, предопределя именно този характер на отношенията, тъй като възможността за пиратски грабежи е силно ограничена[213]. Като се има предвид, че паралелно с търговията неизбежно се извършва и размяна на технологическа, културна и политическа информация, установеният факт на връзките между населението на Понтийска Тракия и някои народи от Източносредиземноморския басейн не може да бъде пренебрегван при изследванията на генезиса на социалните и духовните идеи, реализирани в Древна Тракия и Егейска Гърция[214].

На практика Родопите за интересуващия ни период почти не са проучени в археологическо отношение, поради което интерес представлява публикацията на Хр. Вълчанова, в която се дават резултатите от разкопките на могилно погребение край с. Триград[215]. Обрядът е трупоизгаряне, а инвентарът е беден — керамика, както и бронзов нож, намиращ паралели в микенската култура[216]. Керамичният материал дава представа за някои характерни черти на къснобронзовата епоха в Средните Родопи[217].

На 29 декември 1924 г. при риголване на лозе в м. Дъртите лозя край с. Вълчитрън, Плевенско, работниците случайно изваждат на повърхността няколко златни предмета. Оттогава, повече от половин век, Вълчитрънското съкровище е обект на изследвания от страна на редица наши и чуждестранни учени. В три наши статии подробно се спряхме на историографията[218], датировката[219] и проблематиката на съкровището[220], поради което в следващите редове ще се спрем накратко на основните направления при изясняването на най-дискусионния въпрос — този за неговата датировка. Очертават се три главни направления:

— то е предмикенско, т. е. изработено е преди началото на късноеладския период в Гърция (Й. Андриешеску), а някои го отнасят и към III хилядолетие пр. н. е. (Х. Сейриг и Вл. Попович);

— съкровището е от микенската епоха (Р. Вулпе, Ек. Д. Вулпе, А. Можолич, Ив. Венедиков);

— отнася се към началото на ранножелязната епоха (Й. Нестор, Г. Вилке, П. Райнеке, В. Миков).

В хода на нашите проучвания стигнахме до заключението, че съкровището е изработено около 1300 г. пр. н. е.[221], свързано е и е обслужвало местните племена, т. е. фактически потвърдихме мнението на археолозите от второто направление. На тези въпроси ще се спрем по-нататък. Впрочем, какви най-общи критични забележки могат да бъдат направени?

Относно първото направление. Не може да се допусне, че основните форми в съкровището — кантаросът, киатосите и дисковете, са по-ранни от тези, работени от глина, открити за пръв път в Егейско-Анатолийския и Карпато-Дунавския басейн и датирани от средата и втората половина на II хилядолетие пр. н. е. Кантаросът, представен в своя класически вид във Вълчитрън, за пръв път се среща в минийската керамика в Орхоменос. Аналогични киатоси имаме от Кипър от края на среднокипърския период, а пафти, доста по-малки по размери, но близки по форма на дисковете, са познати от развитите фази на културата Отомани—Фюзешабон. Ранната датировка, предложена от Х. Сейриг и Вл. Попович (имаме предвид отнасянето на съкровището към културата Гумелница), е несъстоятелна — носителите на културата Коджадермен—Гумелница—Караново VI не са били запознати с бронзовата сплав.

Най-близо до едно правилно решение на въпроса са учените от второто направление. Те обаче привеждат недостатъчни аргументи, спирайки се главно на отделни форми и елементи, а не разглеждат съкровището като единен комплект.

Най-многобройни са привържениците на третото направление, при което, ако изключим ранните работи, останалите изследвачи се придържат главно към аргументите, изложени в монографията на В. Миков. Трябва да отбележим, че последният привежда паралели и аналогии, които недвусмислено говорят за къснобронзовата датировка на съкровището. В такъв смисъл отнасянето му към началото на VIII в. пр. н. е. е неприемливо.

Последната работа, посветена на съкровището, е на В. Пингел. Въз основа на аналогии между златните съдове от Аладжа Хююк, източно от Анкара и Вълчитрън, той предлага датировка около или преди XVI—XV в. пр. н. е.[222] Както и в посочените по-горе примери авторът се спира само на един компонент на съкровището, а от това следва и неточният му извод.

Въпросът за т. нар. микенско наследство в Тракия е слабо разглеждан не само в българската, но и в чуждестранната литература. Както подчертахме в началото на тази глава, още преди войната Б. Филов, Р. Попов и В. Миков обръщат внимание на това, че редица микенски елементи се запазват в материалната култура на Тракия чак до V—IV в. пр. н. е., но не дават обяснение на този факт.

Л. Огненова-Маринова, разглеждайки произхода на беотийския щит, прави реконструкция на два подобни щита въз основа на сребърни апликации, открити в могилни погребения при Панагюрище и с. Розовец, Пловдивски окръг[223]. Тя стига до извода, че техният прототип трябва да се търси в щита от типа „сакос", известен в Микена от епохата на шахтовите гробници[224]. Тя смята, че културните влияния през късната бронзова епоха се разпространявали по долините на големите реки, а в случая с посочените щитове и куполните гробници става дума за егейско-анатолийски „преживелици" от II хилядолетие пр. н. е. в материалната култура на Тракия от втората половина на I хилядолетие пр. н. е.[225]

Интерпретирайки сведенията на Тукидид за Древна Тракия, Ал. Фол отбелязва, че в това съчинение на древногръцкия историк се съдържат данни за историята на траките, които досега са останали неизползувани[226]. Според него те се виждат тогава, когато се разбере, че Тукидидовото време е наситено с елементи на предидущото както в Елада, така и на север от нея, при това колкото по-насевер, толкова по-силно[227]. При това положение въпросът с т. нар. възраждане на микенските традиции в Тракия чак през V—IV в. пр. н. е. фактически става безпредметен. Ал. Фол смята, че не се възраждат, те си съществували, защото са дълбоко тракийски. В такъв смисъл Тракия е диахронна спрямо класическа Гърция[228].

Разглеждайки най-общо данните от епоса и археологическите паметници от късната бронзова епоха, М. Тачева-Хитова смята, че Тракия и траките били най-тясно свързани с егейската култура и съдбата на егейската цивилизация[229]. Според нея тази култура била създадена от древните гърци и траки[230].

От извършения историографски преглед може да направим извода, че проучването на късната бронзова епоха у нас в общи линии може да бъде разделено на два основни етапа. Първият е от началото на века до 1944—1946 г. и се характеризира с три главни черти:

— първично натрупване на материали, произхождащи от случайни находки;
— фактическа липса на теренно изследване на селища или некрополи;
— липса на някакви по-значителни теоретически проучвания и публикации.

Началото на втория етап започва с първото планомерно теренно проучване на поселение — селищната могила Разкопаница. За него е характерно засилването работата на терена, което довежда до бързото натрупване на археологически материали. Втората му отличителна черта е появата на трудове с общотеоретичен характер, по-точно в областта на хронологията и развитието на металургията.

Наличните паметници на материалната култура от късната бронзова епоха позволяват да ѝ бъде направена една цялостна характеристика, както и да се разгледат въпросите, свързани с контактите на местните племена с микенския свят, където се оформят и развиват първите държавни обединения на територията на континентална Европа.

---

[1] Шкорпил, Х., К. Могили. Пд, 1988, с. 107, 47; Иречек, К. Княжество България, I. Пд., 1899, с. 445.

[2] Чилингиров, Ан. Предисторически находки край Дунава, от Тимок до Вит. — ИАД, II, 1911, 152—155.

[3] Попов, Р. Единични находки от бронзовата и халщатската епохи. — ИАД, III, 1912, 293—295.

[4] ГНАМ — София, II, 1920, 17—18.

[5] Филов, Б. Тракийско-микенски отношения. — Сб. в чест на Ив. Д. Шишманов (отпечатък). С., 1920, 45—53.

[6] Пак там, с. 45.

[7] Пак там, 46—47.

[8] Пак там, 48—53.

[9] Кацаров, Г. И. България в древността. Историко-археологически очерк. С., 1926, с. 14.

[10] Пак там.

[11] Пак там, 14—15.

[12] Casson, St. Macedonia, Thrace und Illyria. Oxford, 1926, 14—15.

[13] Попов, Р. Предисторически култови брадви в България. — Сб. Б. Дякович. С., 1927, с. 106.

[14] Пак там, 106—107.

[15] Попов, Р. Култура и живот на предисторическия човек в България, № 2. Желязна епоха. С., 1930, 16—21.

[16] Пак там, с. 24.

[17] Пак там, 24—25.

[18] Пак там, с. 23.

[19] Пак там, 27—29.

[20] Форми-калъпи за леене металически уреди. VIII отчет на Разградското археологическо дружество за 1931 г., с. 28, обр. 18; Петков, Н. Могилни и други находки от Софийско. ИАИ, VII, 1932—1933, с. 375, обр. 124; Филков, Л. Предисторическото селище при с. Връв, Видинско. — Природа и наука. С., IV, 1933—1934, 18—19.

[21] Миков, В. Предисторически селища и находки в България. С., 1933.

[22] Пак там, 93—110.

[23] Пак там, с. 104. Поради голямата научна стойност на тази находка през 1975 г. се опитахме да установим мястото, където е открита рапирата, но за съжаление без успех, тъй като никой от възрастните жители на с. Таваличево не си спомня за подобно нещо. Ние проведохме разкопки в м. Градището, където според В. Миков е имало къснобронзова крепост. Крепостта се оказа от римската епоха (III в.), следи от къснобронзов пласт не открихме. Рапирата е изчезнала от музея в Кюстендил в началото на петдесетте години.

[24] Пак там, 95—96.

[25] Пак там, с. 96.

[26] Пак там.

[27] Попов, Р. Новооткрити предисторически старини. — ИАИ, VII, 1932—1933, 355—358.

[28] Попов, Р. Новооткрити предисторически материали в България. — ГНАМ, VI, 1932—1934, 27—28.

[28] Миков, В. Принос към предисторическата епоха у нас. — ИАИ, XII, 1938, 389—392.

[29] Разкопките са извършени от Д. Цончев на Хълма на младежта (Джендем тепе) и Небет тепе в Пловдив. [30] Цончев, Д. Приноси към старата история на гр. Пловдив. С., 1939, 12—14.

[31] Герасимов, Т. Колективни находки от монети през 1940 год. — ИАИ, XIV, 1940—1942, с. 283.

[32] Детев, П. Селищната могила Разкопаница. — ИАИ, XVII, 1950, 170—185; Traces de la civilisation de Razkopanitsa en Transylvanie. Apulum, VII/I, 1968, 61—90; Données archéologiques de la continuité de la culture de tell Razkopanitza, près du village Manole, département de Plovdiv. — Studia Balcanica, 5, 1975, [illegible].

[33] Detev, P. Le tell Razkopanica. Bulletin de l'Institut d'archéologie, XXXVI, 1981. Culture préhistorique en Bulgarie, 141—188

[34] Детев, П. Селищната могила Разкопаница. . ., 185—186.

[35] Detev, P. Le tell Razkopanica. . ., 158—165.

[36] Койчев, Н. Колективна находка на калъпи за бронзови брадвички и върхове на бронзови копия в землището на с. Сокол, Новозагорска околия. — ИАИ, XVII, 1950, 218—221.

[37] Мирчев, М. Колективна находка от бронзови сърпове. Известия на археологическото дружество в гр. Сталин, IX, 1953, с. 113. Той погрешно ги датира към първата половина на ранножелязната епоха.

[38] Герасимов, Т. Съкровище от двойни брадвички от с. Калугерово, Пазарджишко. — ИАИ, XX, 1955, 593—594.

[39] Детев, П. Преглед на праисторическите проучвания в северните склонове на Родопите. — Родопски сборник, II, 1959, 266—269.

[40] Пак там, с. 269.

[41] Койчев, Н. Необнародвани паметници от Новозагорско. — Археология, I, 1959, 1—2, с. 95.

[42] Николов, Д. Две медни брадвички в Старозагорския музей. — ИАИ, XXII, 1959, с. 333.

[43] Пак там.

[44] Миков, В., Г. Ил. Георгиев, Н. Джамбазов. Бит и култура на докласовото и раннокласовото общество в България. С., 1952, 19—22.

[45] Пак там, с. 22.

[46] Георгиев, Г. Ил., Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1950—1959 год. — ИАИ, XXI, 1957, 45—50.

[47] Милчев, Ат. Трако-кимерийски находки в българските земи. — ИАИ, XIX, 1955, 367—369.

[48] Пак там, с. 368, 369, обр. 14.

[49] Пак там, с. 368.

[50] Пак там, с. 367.

[51] Пак там.

[52] Пак там, с. 368.

[53] Пак там, с. 369.

[54] Танев, Т. Плочата от Разлог. — Паметници на културата и музеи, 3, 1957, 36—39.

[55] Пак там, с. 39.

[56] Миков, В., Н. Джамбазов. Деветашката пещера. С., 1960, 120—138.

[57] Пак там, с. 140.

[58] Пак там, 118—119.

[59] Георгиев, Г. Ил. Първобитната култура, отразена в експозицията на Археологическия музей в София. — Археология, III, 1961, 1, с. 71.

[60] Пак там, 71—72.

[61] Wiesner, J. Die Thraker. Stuttgart, 1963, 45—46.

[62] Димитров, Д. П. България — страна на древни култури. С., 1963, 23—24.

[63] Пак там.

[64] Детев, П. Колективна находка от глинени съдове в Пловдив. — Археология, VI, 1964, 4, 66—70.

[65] Пак там, с. 70.

[66] Николов, Б. Селища и некрополи от бронзовата епоха във Врачанско. — Археология, VI, 1964, 2, 69—77.

[67] Пак там, с. 77.

[68] Пак там.

[69] Танев, Т. Отново за плочите от Разлог. — МПК, V, 1965, 1, 3—11.

[70] Пак там, 10—11.

[71] Детев, П. Две тракийски брадви от Южна България. — Археология, VIII, 1966, 3, с. 55. Авторът погрешно я датира към VIII—IV в. пр. н. е.

[72] Николов, Б. Колективна находка от края на бронзовата епоха от с. Лесура, Врачански окръг. — Археология, VIII. 1966, 3, 48—52.

[73] Ковачева, Т. Нова колективна находка от бронзовата епоха при с. Върбица, Плевенски окръг. — Археология, IX, 1967, 2, 58—59. Авторката смята, че то е собственост на местен бронзолеяр.

[74] Милчев, Ат., Н. Ковачев. Необнародвани материали от Севлиевско. — Археология, IX, 1967, 2, с. 40. Датират го от края на бронзовата и началото на ранножелязната епоха.

[75] Аладжов, Д. Находки от бронзовата епоха в Хасковския музей. Археология, X, 1969, 4, 64—65.

[76] Миков, В. Техника на керамичното производство през праисторическата епоха в България. — ИАИ, XXIX, 1966, с. 187, 194, 195, 197—199.

[77] Sandars, N. K. Later Aegean Bronze Swords. — AJA, 67, N 2, 1967, 119—121.

[78] Пак там, 119.

[79] Пак там, 121.

[80] Пак там.

[81] Димитров, Д. П. Троя VII B_2 и балканските тракийски и мизийски племена. — Археология, X, 1968, 4, с. 12.

[82] Чичикова, М. Керамика от старата желязна епоха в Тракия. — Археология, X, 1968, 15—25.

[83] Пак там, с. 25.

[84] Фол, Ал. Демографска и социална структура на Древна Тракия. С., 1970, 82—135.

[85] Пак там, 130—131.

[86] Пак там, 132—133.

[87] Пак там, с. 133.

[88] Миков, В. Материали от последния период на бронзовата епоха от Северозападна България. — Археология, XII, 1970, 3, 48—61.

[89] Пак там, с. 59.
[90] Пак там, с. 61.
[91] Пак там.
[92] Hänsel, B. Bronzene Griffzungenschwerter aus Bulgarien. — PZ, Band 1970, Heft 1, p. 26.
[93] Пак там, с, 29.
[94] Пак там, с. 32.
[95] Пак там.
[96] Пак там, с. 41.
[97] Hänsel, B. Plastik der Jüngeren Bronzezeit und der Älteren Eisenzeit. — Germania, 47, 1969, 1—2, Habband, p. 63.
[98] Пак там, с. 69.
[99] Пак там, с. 70.
[100] Пак там, с. 82.
[101] Милчев, Ат. Археология, XIII, 1971, 3, с. 71.
[102] Dimitrov, D. P. Troja VII B_2 und die Thrakischen und Mösischen Stämme auf dem Balkan. Studia Balcanica, 5, 1971, p. 74.
[103] Čičikova, M. Sur la chronologie du Hallstatt en Thrace. — Studia Balcanica, 5, 1971, p. 80.
[104] Пак там, 81—82.
[105] Пак там, 92.
[106] Mikov, V. La Bulgarie à l' âge du bronze. — Studia Balcanica, 5, 1971, p. 55.
[107] Пак там, с. 59.
[108] Пак там, 60—61.
[109] Пак там, с. 60.
[110] Тончева, Г. Хронология на наколните селища край Варна. Първи конгрес на БИД. Т. I. С., 1972, с. 315.
[111] Георгиев, Вл. Днешното състояние на тракологията. — Археология, XIV, 1974, 4, 3—4.
[112] Фол, Ал. Политическа история на траките. Края на II хилядолетие до края на пети век преди новата ера. С., 1972, с. 39.
[113] Пак там, 44—45.
[114] Пак там, с. 59.
[115] Пак там, с. 60.
[116] Михайлов, Г. Траките. С., 1972, 17—22.
[117] Тончева, Г. Калъпи за отливане на сечива и други украшения от с. Есеница. — Археология, XV, 1973, 2, 40—44.
[118] Николов, Б. Находки от края на бронзовата епоха във Врачанско. — Археология, XVI, 1974, 1, 41—49.
[119] Стефанов, Ст. Новград. Старинни селища. — ИАИ, XXXIV, 1974, 253—273.
[120] Тончева, Г. Нови данни за търговията по Черноморското крайбрежие през XVI—XIV в. пр. н. е. — Векове, 1973, 3, 18—24.
[121] Пак там, 23—24.
[122] Пак там, с. 22.
[123] Николов, Б. Находки от края на бронзовата епоха във Врачанско. — Археология, XVI, 1974, 1, 41—49.
[124] Катинчаров, Р. Периодизация и характеристика на културата през бронзовата епоха в Южна България. — Археология, XVI, 1974, 1, 41—49.
[125] Пак там, 2—11.
[126] Пак там, 19—21.
[127] Тодорова, Х. Тридесет години праисторически проучвания в България. — Векове, 1974, 4—5, с. 90.
[128] Alexadrescu, Al. Autour des fouilles de Zimnicea: I. La nécropole, datée du bronze tardif de Zimnicea. II. Agglomération et nécropole gétiqes à Zimnicea. — Thracia, III, 1974, 47—55.
[129] Kančev, M. Materiaux du site préhistorique de l' âge du bronze récent et du Halstatt ancien prés d' Asenovec, depart. de Sliven. — Thracia, III, 1974, 65—76. Окончателните резултати са публикувани от същия автор в две по-късни работи: Поселение эпохи поздней бронзы у с. Асеновец, Сливенского округа. Thracia praehistorica. Pulpudeva, 3, 1978, 259—269; Селища и находки от късната бронзова и ранножелязната епоха в Новозагорско. Thracia, VI, 1984, 134—149.
[130] Лазаров, М. Потъналата флотилия. Варна, 1975, 33—57.
[131] Жуглев, К. Экономические связи фракийских земель с Эгейским миром и Древним Востоком в доримское время. — Thracia, III, 1974, p. 306.
[132] Best, G. P. Die Süd-Thraker in der Bronzezeit. — Pulpudeva, 1, 1974, 164—167.
[133] Катинчаров, Р. Проучвания на бронзовата епоха в България. — Археология, XVII, 1975, 2, с. 3.
[134] Пак там, 10—13.
[135] Пак там, с. 12.
[136] Пак там, с. 11, 13.
[137] Katinčarov, R. Etat des recherches sur l' âge du bronze en Bulgarie du Sud-Est. Bulletin de l'Institut d'archéologie, XXXVI. Cultures prehistoriques en Bulgarie, 117—140.
[138] Hansel, B. Beiträge zur regionalen und chronologisuhen Gliederung der Älteren Hallstattzeit an der unteren Donau. Bonn, 1976, Tafel 34, 1—6; 35, 5—11, 35; 36, 1—7.
[139] Пак там, Tafel 34; 35, 3—11; 36.
[140] Манцевич, А. П. К вопросу об изображениях варваров на предметах торевтики из курганов Северного Причерноморья. — Studia Thracica, 1, 1975, с. 124.
[141] Пак там, с. 125; Древнейшее ожерелье в собрании Государственного Эрмитажа. — Archaeologia Polona, XIV, 1973, 59—85.
[142] Попов, Н. Оръдия на труда и оръжия от бронзовата и ранната желязна епоха в Окръжен исторически музей — Шумен. — Известия на музеите в Северна България, 1976, 203—208.
[143] Тончева, Г. О материальной культуре племен, населявших территорию нынешней Северо-Восточной Болгарии в X—VI в. до н. э. — Etudes historiques. Sofia, 1975, VII, 25—26.
[144] Пак там, с. 27.

[145] Панайотов, Ив. За хронологията и периодизацията на бронзовата епоха в българските земя. — ИП, 6, 1975, 24—46; За периодизацията на късната бронзова епоха в България. — Studia Thracica, 1975, I. Фрако-скифские культурные связи, 20—26.

[146] Пак там, с. 22.

[147] Пак там, с. 23.

[148] Пак там, 25—26.

[149] Ченых, Е. Н. Об основных этапах древнейшей металлургии меди на территории Болгарии (IV — начало I тыс. до н. э.). — Thracia, 1974, p. 391.

[150] Пак там, 391—392.

[151] Пак там, с. 392.

[152] Пак там, с. 395.

[153] Brouzek, J. Graeko-Macedonian Bronzes. Acta Universitatis Carolinae Philosophica et Historica. Monographia, XLIX. Praha, 1974, 148—152.

[154] Панайотов, Ив. Метални оръдия на труда и оръжия от бронзовата епоха в България (типология и хронология). Автореферат на канд. дисертация. С., 1978.

[155] Пак там, с. 10.

[156] Пак там; Панайотов, Ив., П. Доневски. Съкровище от късната бронзова епоха от с. Сокол, Силистренско. — ИНМВ, XIII, 1978, 131—137.

[157] Панайотов, Ив. Цит. съч., 10—11.

[158] Panayotov, Iv. Bronze Rapiers Swords and Double Axes from Bulgaria. Thracia, V, Serdicae, 1980, 173—193.

[159] Пак там, 173—191.

[160] Пак там, с. 191.

[161] Пак там, с. 193.

[162] Пак там.

[163] Черных, Е. Н. Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии. С., 1978.

[164] Пак там, 176—185.

[165] Пак там, 185—248.

[166] Пак там, 237—241.

[167] Пак там, 252—254. Трябва да се има предвид, че когато говори за Дичевски металургичен център, Е. Н. Черных има предвид съкровището, намерено на границата между землищата на селата Дичево и Сокол, Силистренски окръг. То е публикувано също така и от Б. Хензел, Ив. Панайотов и П. Доневски. За да се избегнат евентуални недоразумения в бъдеще, според нас най-правилно е в употреба да бъде въведен терминът Сокол—Дичево.

[168] Пак там, 254—257.

[169] Пак там, 257—261.

[170] Пак там, 268—269.

[171] Пак там, с. 273.

[172] Пак там, 280—285.

[173] Филипов, Тр. Идолна пластика от кснобронзовия некропол при с. Орсоя. — МПК, 1978, 2, с. 9.

[174] Филипов, Тр. Керамика и идолна пластика от къснобронзовия некропол при с. Орсоя, Михайловградски окръг. — Археология, XV, 1974, 2, 12—23.

[175] Пак там, 13—22.

[176] Пак там, с. 22.

[177] Филипов, Тр. Некропол от късната бронзова епоха при с. Орсоя, Ломско. Албум. С., 1976, с. 5.

[178] Николов, Б. Некропол от късната бронзова епоха при с. Градешница, Врачанско. Известия на музеите в Северозападна България. Т. 2, 1978, 19—27. Открити са при сондажи пет погребения.

[179] Пак там, с. 26.

[180] Пак там, 26—27.

[181] Tončeva, G. Fouilles d'une nécropole et d'un site de l'âge du bronze récent du village Yagnilo, dép. de Varna. — Thracia, IV, Serdicae, 1977, 147—164. Погребалният обряд е кремация, керамичният материал е беден. Намира паралели в културите Ноуа — Кослоджени и Сабатиновка.

[182] Николов, В., В. Жекова, Колективна находка на керамични съдове от късната бронзова епоха в с. Есенница, Варненски окръг. — ИНМВ. Т. 18 (33), 1982, 87—92.

[183] Пак там, с. 92.

[184] На този важен въпрос ще се спрем по-подробно в следващата глава.

[185] Katinčarov, R. Les tribus à l'Age du bronze en Bulgarie (d'après les données archéologiques).— Pulpudeva, 2, Sofia, 1978, p. 279, 282, 284, 287.

[186] Katinčarov, R. Les rites funéraires pendant l'Age du bronze en Bulgarie. — Thracia, V, Serdicae, 1980, 171—172.

[187] Katinčarov, R. Les tribus à l'Age du bronze. . ., p. 289.

[188] История на България. Т. 1, С., 1979, 86—110.

[189] Пак там, с. 99.

[190] Пак там, с. 110.

[191] Bonev, Al. Thrakien und Troja am Ende der Spätbronze- und am Anfang der Früheisenzeit. Troja und Thrakien. Katalog zur Ausstellung. Rostock, 1981, 65—75; Тракийските земи и формациите Троя VI и Троя VII (обща характеристика и взаимни връзки). — Векове, 1983, 2, 22—31.

[192] Пак там, с. 31.

[193] Пак там.

[194] Пак там.

[195] Тончева, Г. Монументални скулпторни паметници от кснобронзовата и от ранножелязната епоха в България. — Thracia, VI, Serdicae, 1984, с. 85.

[196] Пак там, с. 91.

[197] Пак там.

[198] Пак там, 92—93.

[199] История на Добруджа. Т. 1. С., 1984, 67—71.

[200] Пак там, с. 68.

[201] Пак там, с. 69.
[202] Пак там, 70—71.
[203] Пак там, с. 71.
[204] Йорданов, К. Североизточна Тракия и Източното Средиземноморие през 1500—1000 г. пр. н. е. — Векове, 1985, 1, с. 19.
[205] Пак там, с. 27.
[206] Карайотов, Ив. Критски меден слитък от село Черково, Бургаски окръг. — Нумизматика, 1978, 1, 12—17.
[207] Димитров, Б. Контактите на Черноморска Тракия с басейна на Източното Средиземноморие (XVI—VII в. пр. н. е.). Мегалитите в Тракия, № 2. Тракия Понтика. Тракийски паметници. Т. 3. С., 1982, 459—487.
[208] Пак там, с. 464.
[209] Пак там, с. 465.
[210] Пак там, с. 464.
[211] Пак там, с. 465.
[212] Пак там, с. 466.
[213] Пак там, с. 467.
[214] Пак там.
[215] Вълчанова, Хр. Къснобронзово могилно погребение от Средните Родопи. — Известия на музеите в Южна България, X, 1984, 13—55.
[216] Пак там, с. 44.
[217] Пак там, 46—51.
[218] Бонев, Ал. Състояние на проучванията на златното съкровище от Вълчитрън. Археология, XIX, 1974, 4, 11—19.
[219] Bonev, Al. Datierung des Goldschatzes von Vălčitrăn. SP, 1984, 7, 164—177.
[220] Бонев, Ал. Г. Някои проблеми на златното съкровище от Вълчитрън. — Археология, XXV, 1983, 1—2, 44—49.
[221] Bonev. Al. Datierung des . . ., 164—177.
[222] Pingel, V. Zum Schatzfund von Vălčitrăn in Nord-Bulgarien. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa. Band 1, Berlin, 1982, 181—183.
[223] Ognenova, L. Survivances de la civilisation méditerranéene du II-e millénaire en Thrace vers la seconde moitié du I-er millénaire. AAF. Serdicae, MCMCXIII, 31—33.
[224] Пак там, 34.
[225] Пак там.
[226] Фол. Ал. Гръцки извори за историята на Древна Тракия. III. Тракия в Тукидидовата „Археология“. — ГСУИФ. Т. 68, 1974, С., 1979, с. 25.
[227] Пак там.
[228] Пак там.
[229] Тачева-Хитова, М. Древняя Фракия и Юго-Восток Европы. С., 1976, с. 14.
[230] Пак там.

ВТОРА ГЛАВА

ХАРАКТЕРИСТИКА НА МАТЕРИАЛНАТА КУЛТУРА НА ТРАКИЯ

Поселищен живот. Слабата проученост на страната в това отношение позволява да се направят само най-общи заключения. Могат да бъдат разграничени пет типа селища — откритите, върху селищни могили, наколни, пещерни и върху хълмове. Най-разпространени и типични за късната бронзова епоха са откритите селища[1], които обикновено имат по два или три строителни хоризонта. Разположени са край някакъв водоизточник, простират се на голяма площ, поради това че жилищата са доста отдалечени едно от друго и по принцип не са укрепени. Типичен пример в това отношение са селищата край с. Сливо поле, Русенско, с. Таваличево, Кюстендилски окръг, и др. Разстоянието между отделните жилища в първото селище варира от 20 до 40 м, а самото поселение може да се проследи на дължина от 1,5 до 2 км[2]. Жилищата биват или наземни (Асеновец, от „културата с инкрустирана керамика" и т.н.)[3], или землянки[4]. Имат правоъгълен план, а конструкцията им е значително по-лека в сравнение със жилищата от преходната епоха.

Особено интересно е селището, разкрито на терасирания южен склон на Големия остров до с. Дуранкулак, Толбухински окръг. Сградите му имат правоъгълен план, източната стена е във формата на абсида, а градежът е от висок каменен цокъл с глинобитна надстройка[5]. Трябва да отбележим, че това е едно своеобразно „възраждане" на строителна традиция от каменномедната епоха, характерна за по-ранните поселения на острова. От северните ветрове селището било защитено от масивна стена, направена в техниката на циклопския градеж. Паралели от културата Коследжени не са известни, което дава основание на Х. Тодорова да смята, че то е характерен белег само за нейния причерноморски вариант[6].

През втората половина на II хилядолетие пр. н. е. продължава животът и върху някои селищни могили. Трябва да подчертаем, че става дума за два случая с различен характер. В първия имаме работа с многослойни поселения, възникнали и развивали се изцяло през бронзовата епоха (Разкопаница, Огняново), а във втория — със селищни могили от по-ранните праисторически епохи, заселени отново през късния бронз (Русе). Жилищата били обикновено наземни[7], а в селищната могила в Русе се срещат и землянки[8]. Като характерен белег при този тип селища трябва да отбележим наличието на укрепителна система — при Русе била изградена каменна стена[9], а в Разкопаница е направен ров[10]. Изводът, който може да се направи, е, че през късната бронзова епоха селищните могили по принцип изчезват, което се дължи на новите тенденции, развили се в недрата на тогавашното общество, от една страна, и влиянието на някои външни фактори, от друга.

Наколни селища засега са известни само от езерата край Варна[11]. Те едва ли се различавали от тези, известни от други места в Европа. Вероятно обитателите им се занимавали с лиманно земеделие и риболов.

От пещерите цялостно е изследвана тази при с. Деветаки, Ловешки окръг. Културният пласт има дебелина около 0,50 м и много рядко достига до 1,10 м[12]. Принципът на строителството е същият, както и през по-ранните периоди — сводът служи за естествено прикритие от природните стихии, а вътре на удобни места се изграждат жилища с лека конструкция. Селището имало няколко строителни хоризонта, но поради нарушаване на пласта планове на жилища не са установени[13].

Последният тип селища са тези, разположени на естествено укрепени хълмове, господстващи над околната равнина. Типичен пример в това отношение е Небет тепе в Пловдив[14]. Предвид сложната стратиграфска ситуация редица въпроси, засягащи късноборнзовия пласт тук, засега остават неизяснени[15].

През втората половина на II хилядолетие пр. н. е. вече били заселени и онези места по западния черноморски бряг, по които по-късно почват да се настаняват елинските колонисти. До този извод довеждат резултатите от проучванията в Несебър и Созопол[16], където са открити материали от този период[17]. В същото време с голяма вероятност можем да твърдим, че далеч преди Великата гръцка колонизация по тракийското крайбрежие имало оживено мореплаване и съответно пристанищни селища[18].

Трябва да подчертаем, че редица градове не само по крайбрежието, но и във вътрешността на тракийските земи, започнали своя живот в края на бронзовата епоха[19]. За съжаление и тук пластовете са силно разрушени от по-късните градежи, което не ни позволява да си създадем една, макар и обща, представа за характера на тези поселения.

Занаяти. Като главни, за които имаме сведения, можем да посочим грънчарството, металургията и металообработката на бронза. Именно нейното развитие и разпространение определя както редица характерни черти, така и цялостния облик на епохата. Логично е да се допусне наличието и на други, домашни занаяти, но за тях почти нямаме конкретни данни.

Грънчарство и производство на керамични изделия. Съдовете показват определена стандартизация не само във формите и украсата, но и по начина на изработка и размерите си; почти изчезват големите съдове-хранилища. Последният факт може да бъде обяснен с липсата на стационарност в поселищния живот и относително интензивното развитие на подвижното скотовъдство[20].

За изработката на керамични изделия е използувана подходяща глина, подлагана на съответната преработка[21], при което след пречистването остават слаби примеси от кварц. По-грубите съдове са правени чрез постепенното моделиране на стените от едно тесто глина, а други, например урните — чрез поставянето един върху друг на глинени „маркучи", метод, употребяван и досега в Трансилвания[22]. Като имаме предвид формата на дъната, можем да допуснем, че някои съдове с малки размери са изработвани с помощта на глинени или дървени кръгове, подобни на тези, известни от селищната могила Тосег в Унгария[23], притежаващи полусферична или цилиндрична изпъкналост в горната си част. След изпичането повърхността добива кафяв, сив, сиво-кафяв или сиво-черен цвят, след което се излъсква по механичен начин. Характерно е, че излъскването не е така плътно и равномерно, каквото е при съдовете от ранната желязна епоха, а е на вертикални ивици от по-плътни или по-слабо излъскани места.

Орнаментите върху съдовете и другите предмети са нанасяни преди изпичането. Използувани са няколко техники. При тази на т. нар. фалшив шнур с помощта на оръдие с правоъгълен, леко заострен връх били правени последователни вдлъбвания, при което се получавала права или крива линия, напомняща усукано въженце. Тази техника е най-добре представена в ареала на „културата с инкрустирана керамика", докато от други места в страната е позната в значително по-небрежно и грубо изпълнение.

Втората по разпространение техника е врязването. Чрез нея са правени защриховките на ромбовете и триъгълниците[24], отвесни и хоризонтални чертички, знаците „ченгелче", „бумеранг" и есовидните орнаменти от „културата с инкрустирана керамика"[25].

Като разновидност на врязването можем да споменем една рядко срещана техника, наблюдавана при чашите, намерени при Бяла, Русенско[26]. Линейният и спирален орнамент при тях е съставен от широки ленти, получени чрез отнемане на глината, след което повърхността на така получените ленти била допълнително огрубена с цел по-доброто задържане на инкрустиращото вещество.

Украсата с помощта на щампа е разпространена главно в Северозападна България и много по-слабо в останалата част на страната. Тази техника е по-широко застъпена през ранножелязната епоха. Най-рядко се среща орнаментацията чрез набождане.

Металургия и металообработване. Най-характерното явление, определящо целокупния облик на живота на обществото през втората половина на II хилядолетие пр. н. е., е изключително високото развитие на бронзовата металургия и металообработване. Този факт се документира от многобройните единични и колективни находки и съкровища, намирани на различни места.

Проблематиката, свързана с този вид занаяти, е доста добре разработена както в чуждестранната, така и в отечествената ни литература[27], поради което на тези въпроси ще се спрем в най-общи линии във връзка с целите на нашето изложение.

Около 1500 г. пр. н. е. се наблюдават редица коренни промени в този решителен за времето си отрасъл на материалното производство. Изделията се приготовляват от калаен бронз — смес от мед и калай в съотношение 9:1. Оръдията на труда и оръжията придобиват изключително типологическо разнообразие. Освен известните от предишните периоди на бронзовата епоха ками, брадви тип Веселиново, върхове за копия и тесли-длета, се появяват нови форми: кухи брадви, сърпове, мечове, двойни брадви, „жезли" и др.

В количествено отношение най-многобройни са находките от кухи брадви и сърпове. Брадвите могат да се разделят на три типа[28] — без ухо (обр. 1), с едно (обр. 2) и с две уши.

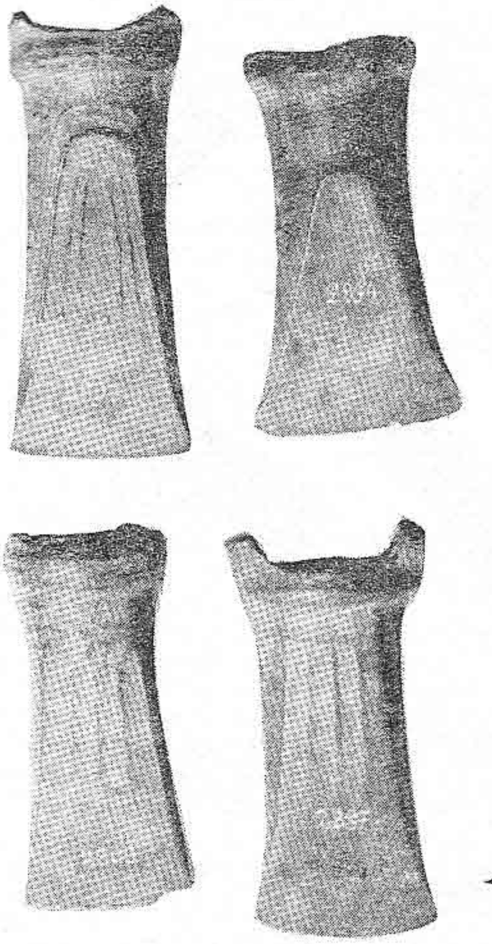

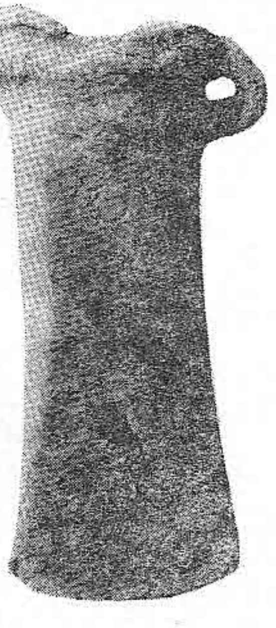

Обр. 2. Бронзови брадви от с. Върбица, Плевенски окръг

← *Обр. 1. Бронзови брадви от с. Върбица, Плевенски окръг*

Въз основа на анализа на географското разпространение на първия тип може да се допусне с голяма вероятност наличието на два основни района на тяхното производство и употреба, като за граница между тях служи р. Янтра[29]. Огромната част от находките се намира на север от Стара планина.

Основният район на разпространение на брадвите от втория тип е в Северозападна България. Тяхната поява може да се свърже или с внос, или те са работени на място, по подражавания форми, разпространени в по-северните и северозападните центрове на металообработка[30].

Брадвите с две уши (само три екземпляра) са намерени в Северна България. Вероятно са се появили под влияние на Кардашинския център в югозападната част на днешната територия на Съветския съюз[31].

Сърповете могат да бъдат разделени на два основни типа в съответствие с размерите им (обр. 3)[32]. Разпространени са изключително в Северна България, предимно западно от р. Осъм[33].

Бронзовите сърпове като типична за късната бронзова епоха форма се появяват заедно с втулките брадви и започват да излизат от употреба едновременно с тях, т. е. по времето, когато центровете на бронзовата металургия в днешните български земи постепенно преустановяват своята дейност, а това в общи линии съвпада с началото на I хилядолетие пр. н. е. До какво се е свеждала реалната им употреба, е дискусионен въпрос, надхвърлящ рамките на нашето изложение. Мнението ни е, че те трудно могат да бъдат интерпретирани като оръдия на труда.

Двойни брадви — известни са три типа: бипенс или тип Семерджиево, тип Бегунци и (обр. 4) и лабрис. Екземплярите от първия тип (обр. 5) с изключение на колективната находка от с. Семерджиево, Русенско, са разпространени в Южна България[34] за разлика от втория тип, находки от който се намират главно на север от Стара планина[35]. Докато първите имат своите прототипи в Егейския свят, типът Бегунци явно има местен, източнобалкански произход[36].

От нашите земи са известни само два екземпляра лабриси с малки размери — от с. Семчиново, Пазарджишко[37], и с. Бистренци, Русенски окръг[38]. Въпросът за тяхната датировка е изключително важен във връзка с проблематиката за тракo-егейските отношения през късната бронзова епоха, което налага да се спрем по-подробно на него.

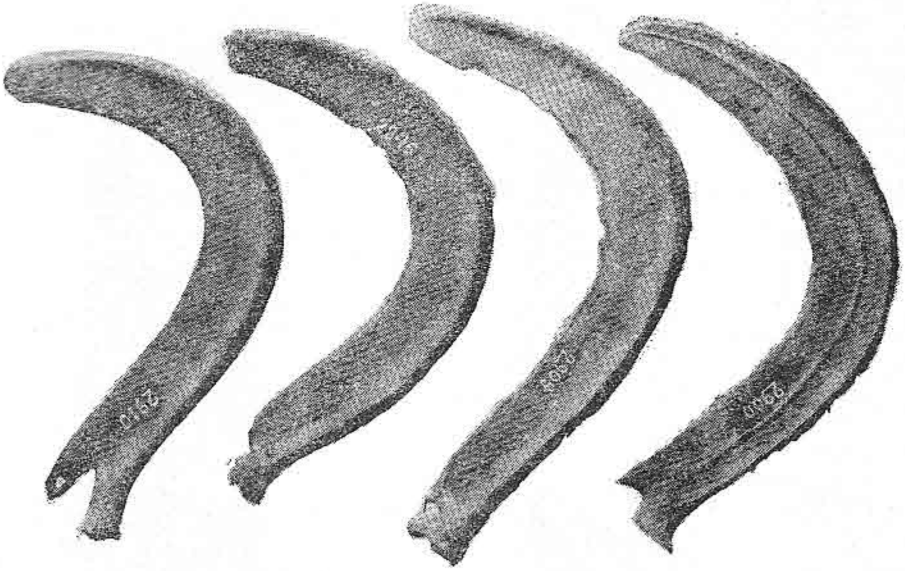

Обр. 3. *Бронзови сърпове от с. Върбица, Плевенски окръг*

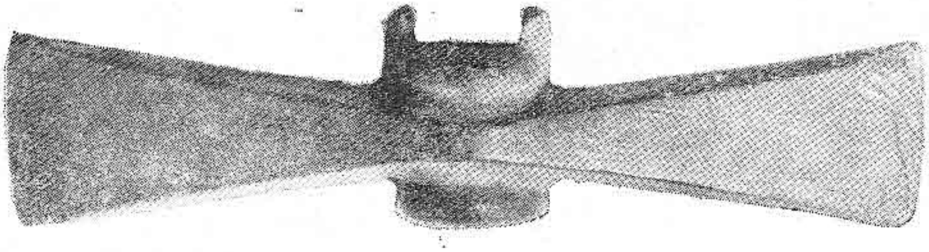

сев. България
Мостов, [illegible]

Обр. 4. *Двойна бронзова брадва от с. Бегунци, Пловдивски окръг*

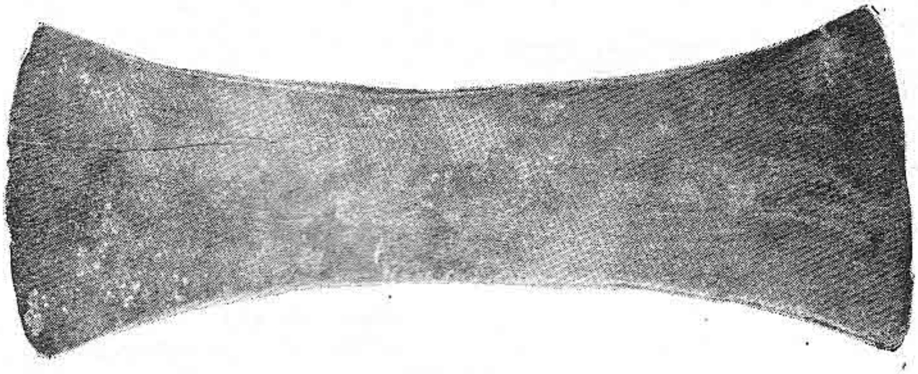

разпр. в Ю. Бълг

Обр. 5. *Двойна бронзова брадва от с. Семерджиево, Русенски окръг*

Хронологическата позиция на брадвичката от Семчиново може да бъде определена с помощта на (в повечето случаи) твърдо датирани находки от Северна Гърция и Егеида. Тя има аналогии в миниатюрната брадвичка от Галаксиди, близо до Делфи, която е внос от Крит и е датирана от Х. Г. Бухолц и В. Карагеоргис към късноминойския III период[39], както и с тази от Псоролити, недалеч от Калидон в Етолия, отнасяща се към същия период[40]. Аналогични лабриси са изобразени и върху редица съдове: чашите от Пилос[41] и Микена[42], както и върху съдовете от Гробница I на Кръга А в Микена[43] и питоси от о-в Псира[44]. Това ни дава основание да смятаме, че, без да е възможно да се прецезира с по-голяма точност, брадвичката от Семчиново трябва да бъде отнесена към средната и късна фаза на микенската култура — XV—XIII в. пр. н. е. Като имаме предвид посочените аналогии, не можем да приемем по-късната датировка на Я. Боузек, който отнася находките от Семчиново и Северна Гърция към символичните двойни брадви от типа 3[45]. Долната граница на нашата датировка се подкрепя и от факта, че брадвичката от Семчиново, която се явява по-нататъшно продължение в типологическо отношение на тип лабрис, известен от центровете на егейската цивилизация от една по-ранна епоха. Това са брадвите от съкровището, намерено в пещерата Психро на Крит, датирано към средноминойския III — късноминойския I период[46], както и на тези, направени от злато от пещерата Алкалохори, отнасящи се към 1550—1450 г. пр. н. е.[47] Изображения на подобни брадви срещаме и в йероглифното писмо от Крит от третата фаза на средноминойския период[48]. От лабрисите тип Алкалохори по-късно се развиват два самостоятелни типа — тези от Македония и Семчиново, от една страна, и от шахтовите гробници, Кръг А, Агиа Триада и т. н., от друга. Лабрисът от Бистренци, явяващ се един преходен тип, въпреки своята особеност — характерната профилирана дръжка — предхожда този от Семчиново и може да бъде отнесен към хронологическия хоризонт на Алкалохори.

За съжаление данните, с които разполагаме, не ни позволяват да отговорим с достатъчна убедителност на въпроса, дали нашите лабриси са местно производство или внос от юг. Като имаме предвид характера на металургичното производство в България през този период, както и развитието на социално-обществените процеси в местното общество, ние сме склонни да приемем първата възможност.

Ками и ножове (табло 1) — известни са осемнадесет находки. Според Е. Н. Черних като принципиално нов тип може да се приеме появата на бронзови ножове с едно острие[49]. Разпространени са изключително на север от планините[50].

Върхове за стрели и копия (табло 1) — сравнително слабо разпространени бронзови предмети (известни са 26 екземпляра)[51], но интересното в случая е, че наблюдаваме едно голямо типологическо разнообразие. Географски са равномерно разпределени от двете страни на планините[52].

Подчертаното типологическо разнообразие, своеобразната форма и химическият състав показват недвусмислено, че те са местна изработка[53]. Центровете, в които били направени, поддържали връзки с най-различни райони: Егейският свят, Източното Средиземноморие, Трансилвания, Средния Дунав и Централна Европа[54].

Датировката на върховете за копия е сравнително обстойно разгледана в литературата, затова ще се спрем само на един факт, на който е обръщано малко внимание, а той е от важно значение при определяне долната граница на този вид паметници. Имаме предвид калъпите за изливане на подобни върхове, намерени в пласт от средната бронзова епоха в селищната могила — Нова Загора[55]. Подобни върхове за копия са открити в шахтовите гробници в Микена, а това е убедително доказателство, че долната им граница може да бъде поставена в интервала 1550—1500 г. пр. н. е.

Мечове (табло 1) — делят се на два типа: средноевропейски (табло 2) и тип ра-

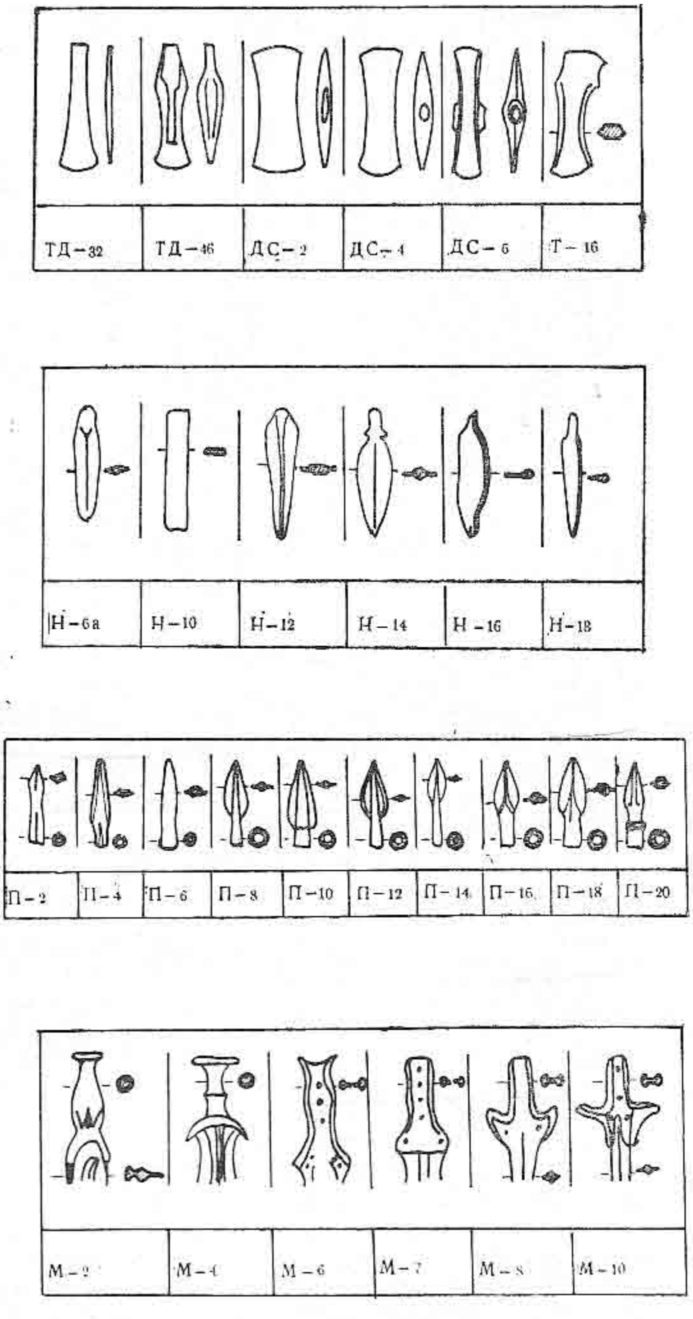

Табло 1. Типология на бронзови брадви, копия и мечове (по Е. Н. Черних)

пира (табло 3). Проблематиката, свързана с тях, е обстойно разработена в трудовете на Б. Хензел, Ив. Панайотов и Е. Н. Черных. Появата им показва рязкото засилване ролята на войната в живота на местните племена. Географски са разпределени неравномерно — много по-голяма част от тях са открити западно от линията устието на р. Осъм — гр. Смолян и много по-малко на изток от нея[56].

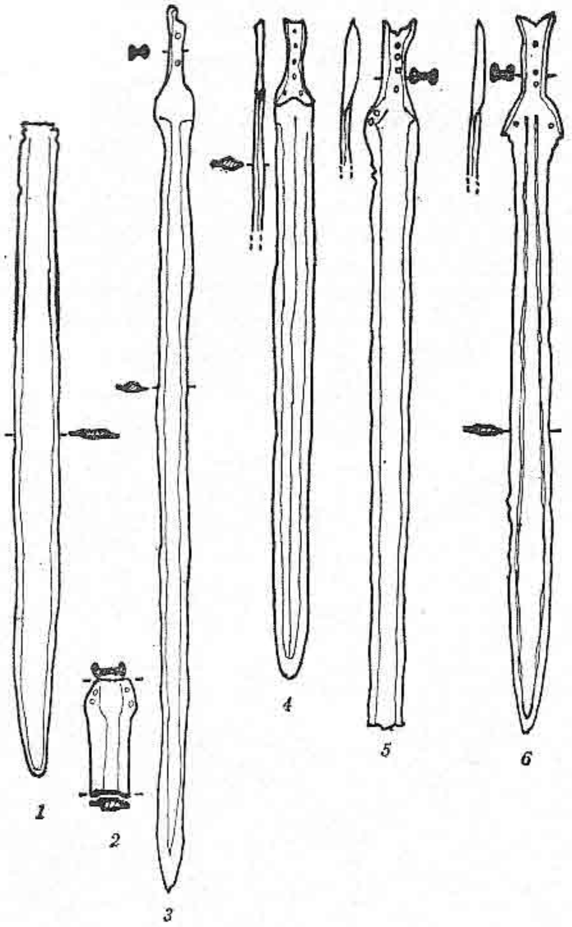

Табло 2. Бронзови мечове — средноевропейски тип (по Е. Н. Черних)

Калъпите от с. Побит камък, Разградски окръг (обр. 6, 7), — открити са случайно през 1963 г.[57] Те дават почти пълна представа за начина, по който ставало отливането на бронзовите изделия, но най-голямата им информативна стойност е в съчетаването на матрици за изливането на различни типове предмети. Изработвани били брадви развит тип Веселиново, кухи брадви, мечове и „навершия", или върхове за скиптри. От последните заслужава внимание един връх с луковична форма (обр. 6), аналогичен по формата си на дръжките на дисковете от съкровището от Вълчитрън. Фактът, че в един затворен комплекс се срещат брадви развит тип Веселиново и кухи брадви (като имаме предвид и съкровището Върбица II), недвусмислено доказва едновременното производство на тези две широко разпространени категории оръдия и всъщност бележи границата между среднобронзовия и къснобронзовия етап в развитието на местната металургия. Характерна особеност на последния, както вече отбелязахме, са смяната на ведущите типове оръдия, значителните изменения в технологията, появата и пълното налагане на калаения бронз. Големият асортимент и количество на произвежданите изделия явно показват нарасналото майсторство на местните металурзи и високото ниво на металообработването, от една страна, и засиленото търсене на бронзови предмети, от друга.

Медни (да не говорим за калаени) рудници, експлоатирани през интересуващия ни период, досега не са открити. Находките от калъпи, бронзовите дискове от с. Семерджиево, Русенско, каменната потичка от Деветашката пещера доказват наличието на местни работилници, някои от които, като тази при Побит камък, били със значителен капацитет на производство. Подобни работилници са едно повсеместно и характерно явление за Европа през втората половина на II хилядолетие пр. н. е. Безспорен факт е, че главният център на Европейската (Карпатска) металургична провинция била Трансилвания — заедно с Карпатите се явявали снабдители на отделните зони, бедни на полезни изкопаеми. Както видяхме, голямата част от металните находки, може би около 80% са намерени на север от Стара планина, което показва връзката им с този снабдителен център. Единственото изключение са двойните брадви тип Семерджиево, което е свързано с преките връзки на местните племена с микенския свят.

Слитъците от Калиакра и с. Черково, Бургаски окръг, имат формата на разпъната волска кожа[58], трапец с удължени краища и дъговидно врязани стени. Подобни слитъци, изработени от мед и тежки между 20—26 кг, са известни от много места в района на Централното и Източното Средиземноморие[59]. В това отношение слитъкът от Калиакра е уникален екземпляр, поне за теглото му и състава на сплавта. Той тежи 1455 г и е направен от сплав, състояща се от 32% злато, 18% сребро, 43% мед и малки количества сяра и никел. Слитъкът от с. Черково, Бургаско (26 кг), е направен от чиста мед[60].

Въпреки различния метален състав слитъците от Калиакра и Черково принадлежат към един тип, което навежда на мисълта за тяхната хронологическа едновременност. Появата на слитъци с различни размери и тегло се отнася към късния период на бронзовата епоха в Източното Средиземноморие[61], а тип III по Г. Ф. Бас, към който се отнасят и нашите слитъци (изобразен в гробниците от Тел-Ел-Амарна), възникнал в XIV в. пр. н. е.[62] Вероятно тези два слитъка попаднали в района на Западночерноморското крайбрежие чрез посредничеството на микенските търговци малко след направата им в техния основен производителен център о-в Кипър. Като имаме предвид приведените по-горе паралели и безспорната принадлежност на българските слитъци към тип III по Г. Ф. Бас, ние сме на мнение, че могат да се датират към XIV в. пр. н. е.

Златното съкровище от с. Вълчитрън, Плевенски окръг (обр. 8). Предметите от съкровището могат да бъдат разделени на няколко типа: кантарос, четири киатоса, троен съд и дискове с дръжки във формата на луковица — пет малки и два големи[63].

Украсата представлява особен интерес, тъй като наред с формите на съдовете е важен датировъчен елемент. Тя е релефна и инкрустирана. Първата е представена с прости мотиви и се състои от успоредни вертикални, завършващи във формата на „рибя опашка“ канелюри (обр. 9), хоризонтални канелюри, а също така и вписани един в друг овоидни и дъговидни канелюри и релефни концентрични пръстени. Високите дръжки на чашите са украсени с вертикални канелюри. Такава украса има и кантаросът, при който двата външни и средният са орнаментирани с kо̀си нарези, а намиращите се между тях два канелюра са с гладка повърхност. Чрез това редуване е постигната една спокойна ритмичност в орнаментацията и в същото време се прави имитация на разпространения през късната бронзова епоха фалшив шнур, като в случая това е приспособено към метала, от който са направени съдовете.

При тройния съд имаме нов елемент в украсата — правоъгълниците, запълнени с ниело, и пръстените върху съединителните тръби. Като самостоятелен декоративен мотив ще посочим конусовидните главички на нитовете, които наред с чисто функционалното си предназначение допълват сполучливо и пластичната украса.

Проста по своя характер е украсата на малките дискове, докато при двата големи тя е значително усложнена. Тук имаме съчетание от пластична украса с инкрустация на метал върху

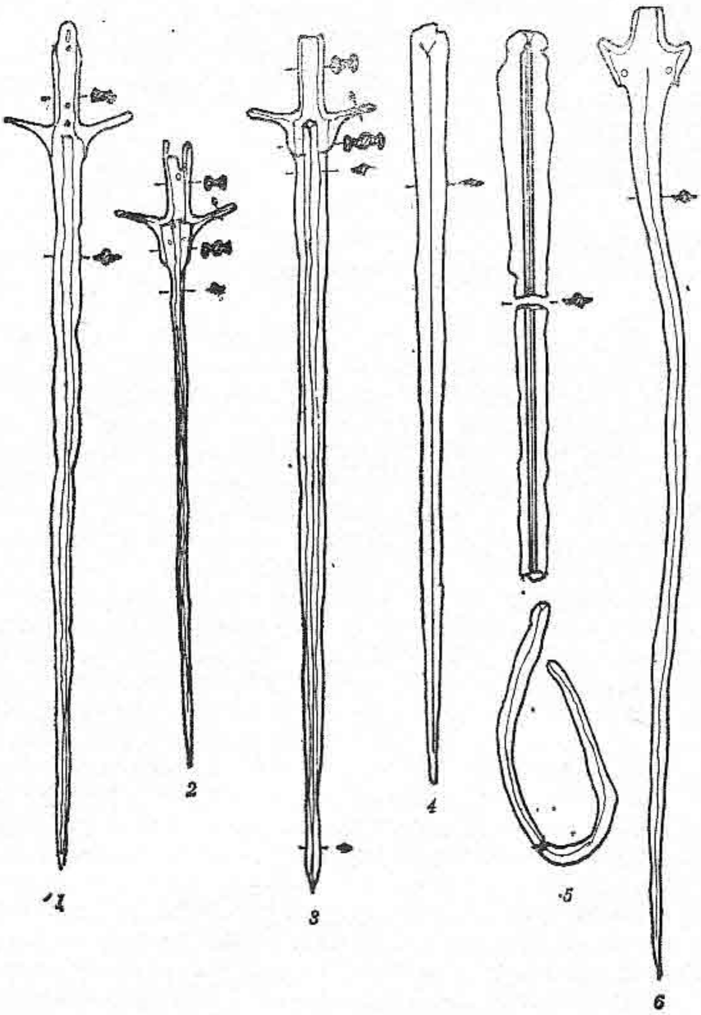

Табло 3. Бронзови мечове тип рапира (по Е. Н. Черних)

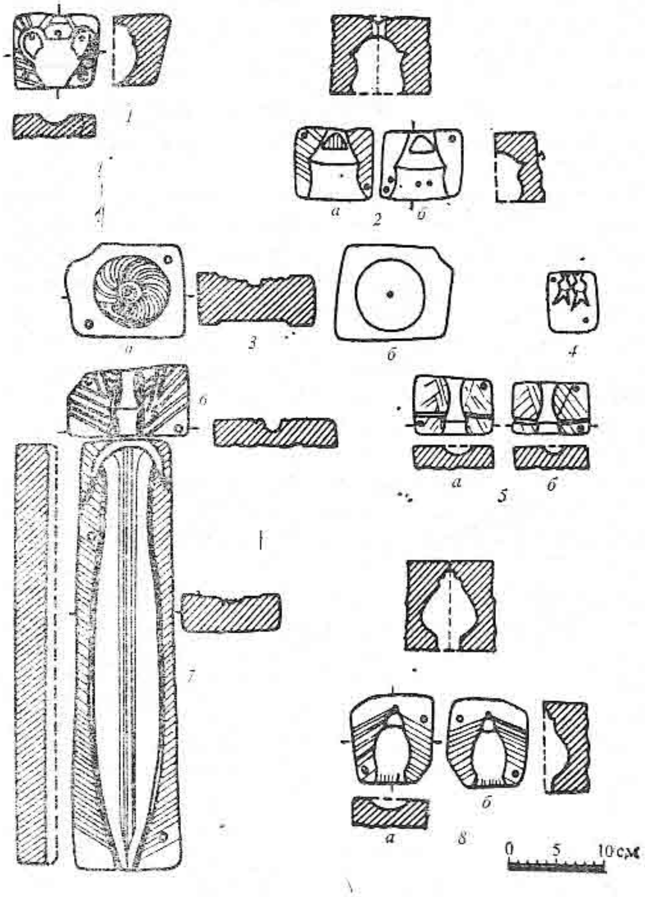

Обр. 6. Калъпи за изливане на бронзови изделия от с. Побит камък, Разградски окръг (по Е. Н. Черних)

метал. Чрез тези обикновени мотиви майсторът е постигнал изключителен художествен ефект. Именно затова двата големи диска от Вълчитрън могат да бъдат смятани като един от върховете в достиженията на геометричното изкуство през втората половина на II хилядолетие пр. н. е. в района на долнодунавските земи. Основният елемент е спираломеандърът, направен от сребро, фланкиран от двете страни от скачени дъги, в които са оставени полета във формата на триъгълници по периферията и ромбове и дъги от вътрешната страна. По такъв начин златната повърхност на диска служи за фон на орнамента от сребро и именно в този контраст е силното художествено въздействие. Оригинална е и украсата върху луковичните дръжки: незатворени ромбове и дъги, фланкирани отгоре и отдолу с пояси от правоъгълници. Тук също е използувана техниката на инкрустиране със сребро. Около инкрустирания орнамент има изчукани малки точици, които независимо от тяхното функционално предназначение — да служат като допълнително средство за прикрепване на метала, допълват и раздвижват украсата. Независимо от сложността на орнамента върху големите дискове той може да бъде разделен на няколко основни мотива: крива дъговидна линия, обикновен и незатворен ромб, триъгълници и правоъгълници, съчетани в строго определени комбинации.

Датировка на съкровището — определянето на неговата хронологическа позиция е от изключително важно значение, тъй като това е един уникален паметник, имащ пряко отношение към редица въпроси, свързани с проблематиката на формирането на тракийския етнос в края на II хилядолетие пр. н. е., като контакти, взаимни връзки, държавообразувателни процеси и т. н. Фактът, че в случая имаме работа с един комплект от предмети с разнообразна форма и предназначение, допълнително усложнява задачата. Както подчертахме, повечето от учените, занимаващи се с неговата датировка, почти без изключение взимат като отправна точка не интерпретирането на комплекса в цялост, а отделни негови елементи, например само формите на някои съдове, главно кантароса и киатосите, или пък орнаментацията върху големите дискове. По принцип този метод — съкровището да не се разглежда като единно цяло, а да се обръща внимание само на отделни негови елементи[64] — довежда до различия в мненията на отделните изследователи, които го датират в един широк диапазон от време — от XVIII до

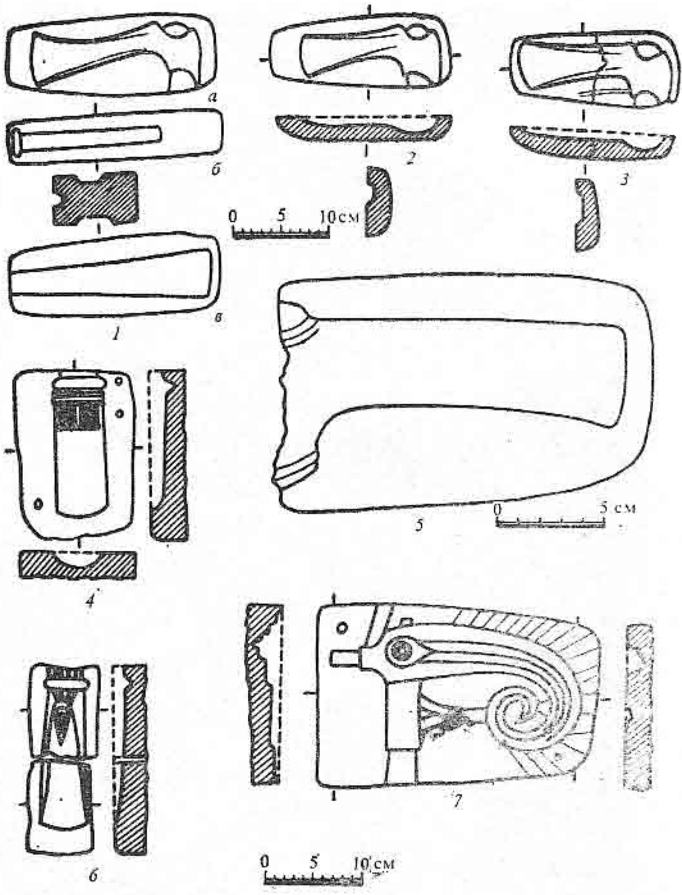

Обр. 7. Калъпи за изливане на бронзови изделия от с. Побит камък, Разградски окръг (по Е. Н. Черних)

VIII в. пр. н. е.[65] Явно, за да бъде установена неговата точна хронологическа позиция, трябваше да се приложи друг метод, а според него се налагаше да се изходи от два основни момента: комплексно разглеждане, т. е. да се вземат предвид основните му компоненти — форми на съдовете, техника на изработка и орнаментация и орнаменталните мотиви и, второ, да бъдат привлечени нови, неизползувани досега аналогии от Егейския (или по-точно Източносредиземноморския) културен кръг, при което трябва да бъде отделено нужното място на южното влияние върху развитието на къснобронзовите култури в Средно- и Долнодунавските земи[66]. Както вече подчертахме, основните форми са кантаросът, киатосите, тройният съд и дисковете. В следващите редове ще разгледаме основните паралели на всеки един от тях.

Кантаросът, поне за принципа на използуването му — дълбок съд с полусферично тяло и две високи вертикални дръжки, служил за съхраняване на течности, е форма глинен съд, познат в района на Тракийската низина още от ранната бронзова епоха[67]. През първата половина на второто хилядолетие пр. н. е. не се среща в земите от района на Долния Дунав. В своята класическа форма, позната ни от Вълчитрън, го срещаме за първи път в Орхоменос и въобще в Пелопонес, в инвентара на т. нар. минийска керамика[68]. По време на разцвета на бронзовата металургия кантаросът е една от господствуващите форми съдове в културата Монтеору, Тей, Костиша, Вербичоара и Отомани-Фюзешабон. Глинени съдове с две високи дръжки се намират и в пласта Троя VI А. Своеобразен вариант на кантаросите срещаме в „културата с инкрустирана керамика“. Съдове, близки по форма до вълчитрънския кантарос, са намерени и в ареала на културата Пловдив—Зимниче—Асеновец—Черковна[69].

Датировката на тази форма съдове не представлява особена трудност. Долната му граница може да поставим след минийската керамика, а горната съвпада с хоризонта на букел-керамиката, когато на практика кантаросите престават да бъдат една от водещите форми в керамичния инвентар. Големият съд от Вълчитрън без съмнение има редица общи черти с известния златен съд от Микена, открит в Кръг А, Гробница IV, на което обръща внимание още В. Минов[70]. Но той не може да бъде едновременен с него, тъй като е налице голяма разлика в техниката на изработка. Това позволява да датираме вълчитрънския кантарос след периода на шах-

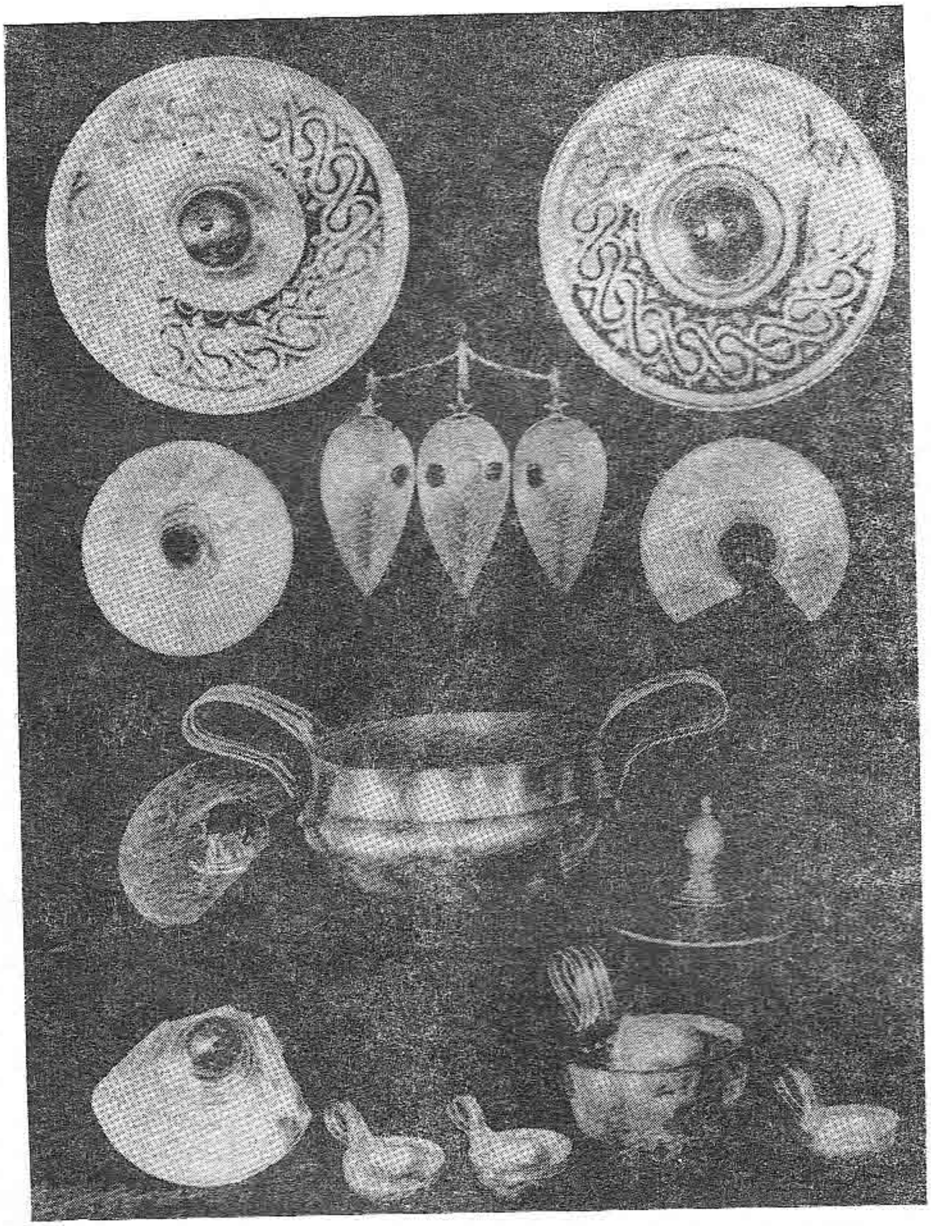

Обр. 8. Златното съкровище от с. Вълчитрън, Плевенски окръг

товите гробници в Микена, поне за времето на появата на този тип съдове на север от Егеида. Тази форма се среща и в началните етапи на ранножелязната епоха в източната част на Балканския полуостров като късна реплика на съда от съкровището.

Друга характерна форма съдове са чашите с една висока дръжка (киатоси). Произходът им е трудно да бъде установен. Можем да допуснем, че те се появили на базата на местните чаши с една висока дръжка и косо устие, известни в Тракия от културата Караново VII, при решаващото въздействие на южното влияние, тъй като в Източното Средиземноморие малки елегантни глинени чаши с полусферично тяло и висока дръжка са известни още от средноминойския период[71]. Все пак по времето на ахейската експанзия в посочения район в процентно отношение те са сравнително малка част от общия комплект керамични форми, докато за микенския период нещата значително се променят. Относителният дял на киатосите в керамиката значително нараства, като те се превръщат в една от водещите форми[72]. Киатоси, аналогични на тези от Вълчитрън, са представени от многобройни находки, намерени в района на Източното Средиземноморие[73]. Специално внимание заслужават стотиците екземпляри, открити при разкопките на т. нар. Дворец на Нестор в Пилос[74]. От изключително важно значение е, че пилоските чаши, макар и изработени от глина, са абсолютно идентични на вълчитрънските и [illegible] близки по размери до тях. Това е стабилно доказателство в полза на егейската линия на [illegible].

От Егеида киатоси, изработени от метал, са известни само три: сребърната чаша от Енкоми и [illegible] от Дендра и Микена, датирани от XIV—XIII в. пр. н. е.[75] Трябва обаче да [illegible] факта, че в случая има главно принципиално-генетическо сходство, отколкото преки типологически аналогии, както е с приведените по-горе примери. Тези разлики могат да бъдат обяснени с различното предназначение, което имали егейските метални чаши, от една страна, и вълчитрънските, от друга, както и в различните художествени концепции, намерили отражение в двата случая. В останалата част на Югоизточна Европа чашите с една висока дръжка се срещат в обширен ареал от Карпатите до Северозападното Причерноморие, без никога да [illegible] водеща форма в керамиката. В Унгария са познати от „култура на полята с погребални урни“[76]. От този район са познати също златни и сребърни чаши[77]. Обстоятелството, че са открити в съкровища заедно с кухи бронзови брадви и сърпове, спомага за тяхната сравнително точна датировка — XIV—XIII в. пр. н. е., или най-късно началото на XII в. пр. н. е., ако приемем хронологията на оръдията на труда, предложена от Ив. Панайотов[78]. Глинените чаши от [illegible] Маре, Пойана, гр. Мизия, с. Байкал, Врачански окръг, с. Гиген, Плевенско, [illegible], Русенско, които са доста близки по форма и размери до малките киатоси от съкровището, се датират от изследвачите най-общо в края на бронзовата или в самото начало на ранножелязната епоха[79]. Те също са една по-късна реплика на вълчитрънските чаши.

Както видяхме, в територията на Долния Дунав киатосът се появява след хоризонта на [illegible] чаши тип Юнаците и шахтовите гробници в Микена. Това е характерна форма съдове, изработвани в ателиетата на Ахейска Гърция по време на епохата на куполните гробници. Най-ярко доказателство за това са посочените по-горе находки от Двореца на Нестор в Пилос. В същото време в земите на север от Егеида киатосите стават една от характерните форми съдове не само за къснобронзовата, но и за началото на ранножелязната епоха. Явно за разпространението на този тип чаши в един обширен ареал допринесло златното съкровище от Вълчитрън, чиито образци за един продължителен период от време били имитирани в местната керамика от двете страни на Долния Дунав.

Тройният съд поради липсата на преки аналогии трудно може да бъде използван при датировката на съкровището. В. Миков обръща внимание на факта, че двойните глинени съдове от „културата с инкрустирана керамика“ и вълчитрънският троен съд имали еднакво предназначение[80], така че в случая трябва да се търси принципиално, а не формално-типологическо сходство. Ако погледнем от тази страна на въпроса, трябва да отбележим, че двойни, тройни и четворни глинени съдове се намират доста често в егейските центрове, но са особено характерни за късната бронзова епоха на о-в Кипър, където се срещат в най-различни варианти[81]. Тези съдове са една от типичните форми в керамиката по времето, когато островът постепенно е включен в микенската политическа и културна сфера.

Последната група предмети от съкровището са т. нар. дискове. По форма, а най-вероятно и по предназначение значително се различават от златните кръгове от шахтовите гробници в Микена и златните и бронзовите пластинки от Карпато-Дунавския район. Трябва да се обърне внимание на дръжките на дисковете, които имат формата на една голяма и една малка двойноконусовидна пъпка. Поотделно се срещат в различни варианти в съкровищата от бронзови брадви от Апа и Гаура, а също и върху брадвите тип „фокос“. Явно при дръжките на вълчитрънските дискове имаме работа с една нова вариация израстък, създаден непосредствено в земите край Долнодунавските брегове[82].

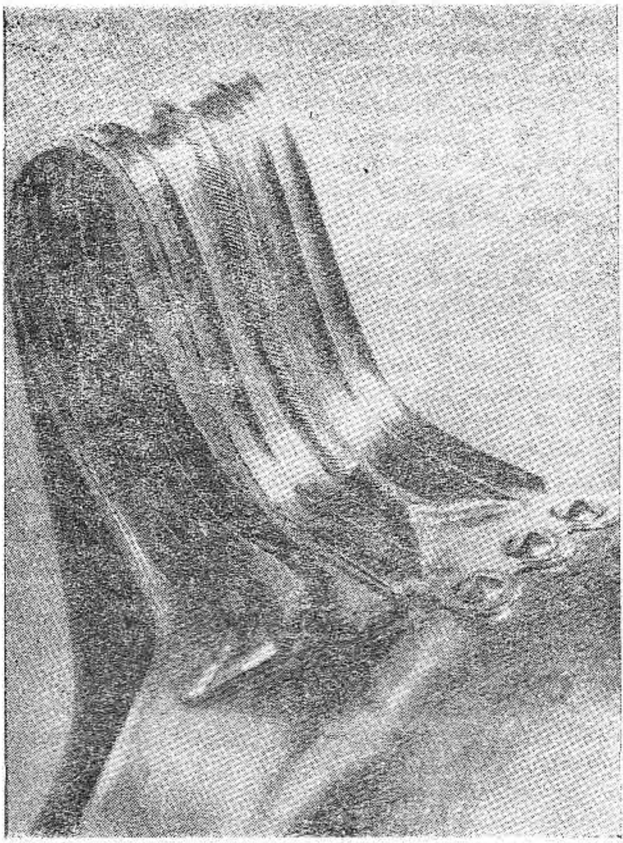

Обр. 9. Детайл от украсата на кантароса от Вълчитрън

На въпроса, кое наложило създаването на тази нова вариация, е трудно да се отговори, но по принцип трябва да се насочим към съкровищата, известни от земите на Средния и Долния Дунав[83], а нейната поява може да се свърже с предназначението на дисковете. От друга страна, когато се разглежда тяхната форма, почти не е обърнато внимание на един тип предмети, характерни само за посочените по-горе области през втората половина на II хилядолетие пр. н. е. — бронзовите дискове с луковични дръжки. Макар и по-малки по размери, засега те са единствените паметници, които имат близки аналогии с дисковете от Вълчитрън. Като типичен пример ще посочим бронзовите дискове от Ръдурени в Румъния, които са близки до българските не само по форма, но отчасти и по техника на изработка. И. Орденлихт ги датира към финалната фаза на бронзовата епоха[84], но според нас те са по-ранни и се отнасят към класическите фази на културата Отомани-Фюзешабон.

Кръстовидната бронзова подложка при дисковете също намира паралели в паметници, отнасящи се към втората половина на второто хилядолетие пр. н. е. Става въпрос за кръговете с вписан в тях кръстовиден знак, направени от бронз или злато. Като най-близки паралели бихме посочили бронзовия кръг от Привина глава в Югославия[86] и златния кръг със сложна геометрична украса от Кръга А, Гробница III в Микена[87], който е и най-ранен. Същият знак откриваме и при култовото огнище на Небет тепе в Пловдив[88]. Врязан кръстовиден знак, инкрустиран с бяла материя, има и върху глинен кантарос от колективната находка от Черковна.

При определяне на хронологическата позиция на съкровището от важно значение е разглеждането на украсата, която дава стабилни опорни точки. Украсата върху киатосите и кантароса е пластична, нанесена главно върху дръжките. Заслужава внимание схващането на Ив. Венедиков[89] за типологическото и генетичното сходство между орнаментацията във формата на „рибя опашка“ и тази върху скиптрите, отливани с помощта на калъпите от Побит камък. Неговата теза в общи линии е правилна, но ние не можем да приемем доста широката му датировка (XVI—XII в. пр. н. е)[90]. Като имаме предвид предметите, които били изливани в калъпите от Побит камък[91], в най-добрия случай те могат да бъдат отнесени на границата между III и IV етап от развитието на праисторическата металургия в земите южно от Долния Дунав според хронологията на Е. Н. Черных[92], т. е. края на XIV в. пр. н. е., а това може да стесни датировката, предложена от Ив. Венедиков. В случая е нужно да привлечем като паралел златната чаша от Дендра, чиято дръжка е украсена по начин, сходен с този на киатосите и кантароса — среден, по-изпъкнал, и два странични релефни ръба, покрити с ко̀си резки[93]. Този паралел е изключително важен, тъй като подобни находки от благородни метали се намират сравнително рядко. Чашата от Дендра е датирана в периода след шахтовите гробници или по-точно около 1450 г. пр. н. е. Впрочем, хронологическият момент на съществуването на този вид украса — релефен ръб с ко̀си врязани черти, може да бъде уточнен и с помощта на друг паметник — съкровището от Бородино, където я срещаме върху сребърна „игла“[95]. Че този начин на украса на дръжките на чашите от злато е стара микенска традиция, оформила се в центровете на егейската цивилизация и продължила да съществува и след периода на ранните шахтови гробници (Кръга Б), показват находките от Гробници IV и V на Кръга А в Микена[96].

Определен интерес представляват орнаменталните мотиви, използувани при украсата на двата големи диска. Тази украса е оформена чрез начукването на тънка сребърна лента върху златната повърхност, която служи за фон. Въпреки привидната си сложност, тя е съставена от няколко отделни прости елемента: спиралозмеандър, триъгълници, ромбове, дъги, зигзаговидни и дъговидни ленти, съчетани в най-различни комбинации. Всички тези елементи срещаме в орнаменталната система, използувана при украсата на керамичните и други предмети от културите, развивали се през втората половина на II хилядолетие пр. н. е. в Карпато-Дунавския басейн, като са особено характерни за „културата с инкрустирана керамика“[97]. В останалите култури те се срещат по-рядко и невинаги са главен мотив в украсата. Редица от тези елементи намираме в изделията, произведени в егейските центрове. Дъгата във формата, в която я наблюдаваме при вълчитрънските дискове, я срещаме при чашата от Енкоми[98].

Фактически спиралозмеандърът е основният мотив. Това е украса, добре позната от изделията от къснаминойския Крит и ахейските градове, а също и от „културата с инкрустирана керамика“. Няма съмнение, че тя е свързана с широкото разпространение в Долнодунавския, басейн на микенския орнаментален стил, тъй като прототипа откриваме в златните кръгове от Микена от втория период на шахтовите гробници — Гробници III, IV и V на Кръга А[99]. При дисковете от Вълчитрън спиралозмеандърът се вява в своя класически вид. След хронологическия хоризонт на Вълчитрън спиралозмеандърът в този му вид се среща само в два случая — в украсата на глинения модел на храм от Архан в Крит, датиран към субминойския период[100], и използуваната като апликация бронзова пластинка от Кобан, отнесена от Кл. Шефер приблизително към същото време[101]. Това са последните реплики на този вид украса, бележещи и нейната горна хронологическа граница. След това подобни мотиви, но в значително деградирал вид и изработени небрежно, се срещат при глинените съдове от началото на раннонежелязната епоха.

Украсата върху дръжките на двата големи диска има важно значение при определяне датировката на съкровището, тъй като намирането на точна аналогия би спомогнало много в това отношение, като имаме предвид уникалния характер на тази орнаментация. Налице е комбинация от два отделни самостоятелни мотива — дъга и зигзаговидна линия. Досегашните изследвачи на съкровището не са се занимавали с този орнамент. Това налага да го разгледаме по-подробно, тъй като в случая е налице пример за кръстосването на южни и балканодунавски елементи. Докато зигзаговидната линия се среща особено често при украсата на предметите от културите, развивали се през разглеждания период в земите на Средния и Долния Дунав, значително по-рядко в кипърската и е практически непозната в микенската керамика, дъгата в този вид, в който я виждаме при дисковете от Вълчитрън — разширена в горната и силно стеснена в долната си част, е използвана много често от ахейските вазописци. Нейният прототип трябва да се търси в т. нар. морски стил, развил се на Крит през епохата на Новите дворци и особено много разпространен през късноеладския период, когато я срещаме върху паметници както от Пелопонес, така и от почти всички други области на Егейския свят, където под една или друга форма проникнало ахейското културно влияние. Изключително важен паралел намираме в един глинен зооморфен съд от Гърция, който понастоящем се съхранява в Академичния музей на изкуствата в Бон. Той има формата на таралеж с делфиноподобна глава и издължено фуниевидно гърло в средата. Последното има украса рисувана с кафява боя, която се състои от редуващи се дъги и зигзаговидна линия, образуваща отворени ромбове[102]. Абсолютно по същия начин са украсени и дръжките на двата големи диска от съкровището, при което естествено е използвана друга техника, обусловена от материала. Това е единственият засега случай, при който тази уникална орнаментация намира пълна и точна аналогия в един добре датиран паметник. Въпросният съд се отнася към късномикенския III период[103].

За доуточняването на някои моменти от датировката на съкровището значение има техниката на изработка и украса на предметите. Този въпрос е разгледан сравнително подробно от В. Миков[104], но разновременните аналогии, които привежда, не му позволяват да направи някакви по-точни заключения. Ясно е, че в случая имаме работа с едно доразвиване и обогатяване в по-късно време на местна почва на технически прийоми и концепции, създадени в Егейския свят от епохата на шахтовите гробници[105]. Освен това, в случая трябва да обърнем внимание на сребърната „игла“ и кинжала от Бородино. При тях инкрустираните златни ленти имат допълнителна украса от вдълбана с остро шило редица от точки[106]. Това е важен технически белег, на който досега не е обръщано внимание и който по време сближава съкровището от Бесарабия с това от Вълчитрън.

Според нас приведените дотук аналогии и сравнителен материал биха позволили да се даде една точна датировка на съкровището. Както установихме, кантаросът и киатосите се срещат, особено първите, в инвентара на къснобронзовите култури, развивали се от двете страни на Средния и Долния Дунав и Северозападното Причерноморие[107], а, от друга страна, че главно чашите са широко разпространени в ахейския културен кръг, където би трябвало да търсим техните прототипи. Релефната украса върху дръжките е близка до тази на чашата от Дендра. Спираломеандърът, даден тук в своя завършен вид, има своите предшественици в типологическо отношение в паметниците от Егейския свят. Като непрекъсната лента от скачени есове той се среща много често в паметници от „културата с инкрустирана керамика“ и някои съседни на нея райони. Редици от скачени есове се срещат и в много изделия от Ахейска Гърция. В случая при Вълчитрън неговата форма е обусловена от материала и техниката на изработка. От изключително важно значение е намирането на точен паралел между украсата — дъга и зигзаговидна линия, образуваща отворени ромбове от орнаментацията на луковичните дръжки, и идентичната ѝ украса от гръцкия късномикенски съд. Техниката на инкрустация на метал върху метал свързва вълчитрънското съкровище с бородинското, от една страна, и с редица паметници от Егеида, от друга, — Енкоми, Пилос, Микена и т. н., а това е важен хронологически момент. Начинът, по който са изработени съдовете от нашето съкровище показва, че имаме работа с продължение на стара микенска традиция от епохата на шахтовите гробници в един по-късен период, когато се получило необходимото натрупване на производствен опит, довело до значително усъвършенствуване на известните вече технологии. Ако съпоставим всички тези данни, може да направим извода, че вълчитрънското съкровище било изработено в периода след късните шахтови гробници в Микена (Кръга А) или поне след момента, в който Крит окончателно попада в сферата на политическото влияние на ахейските гърци, когато редица от най-добрите ювелири на Егеида — критските, били преселени (доброволно или насила) на континента. Примерите и аналогиите, които приведохме в досегашния ход на изложението, логически довеждат до извода, че то може да бъде датирано към късноеладския III период, което по време съвпада с разцвета на къснобронзовите култури в района на Средния и Долния Дунав. Това е епоха, когато е налице изключително високо развитие на металургията на бронза в целия Карпато-Дунавски ареал. Ако искаме да посочим една по-точна абсолютна дата, трябва да се съобразим с естественото за случая известно забавяне на егейските влияния на север, а това би ни позволило да датираме съкровището към втората половина на XIV в. пр. н. е., или около 1300 г. пр. н. е. Подобна дата се потвърждава и от факта, че именно по това време е най-силно южното влияние в долнодунавските земи, което, както вече подчертахме, съвпада с разцвета на местните култури и най-вече на „културата с инкрустирана керамика“.

Освен с големия разцвет на бронзовата металургия, втората половина на II хилядолетие пр. н. е. се характеризира и със значителен напредък в областта на обработката на благородни метали, като в Европейския югоизток се оформят два основни центъра. Единият е в Карпато-Дунавския район, а другият в южната част на Балканския полуостров, или по-точно в Пелопонес. Безспорно най-богати са находките от Гърция, но за разлика от северния център, който е представен с по-малко, но хронологически равномерно разпределени предмети, на юг се наблюдава връх в постиженията на торевтиката, съвпадащ с втория период на шахтовите гробници (Кръг А), за да се стигне в етапа на куполните гробници до известно спадане в дейността на ахейските занаятчийски центрове.[108]

Съкровището от Вълчитрън като единствен засега комплексен паметник предлага една сравнително пълна информация за развитието на торевтиката в тракийските земи, като в същото време във връзка с него могат да бъдат разгледани и редица въпроси, имащи по-общ характер.

Един от проблемите в случая е да се установи, откъде е вземано златото. Въз основа на извършения навремето анализ В. Миков смята, че по състав металът се доближава повече до самородното злато от западните области на нашата страна — Трънско и Берковско, и особено до това от Североизточна Сърбия, по долината на р. Тимок[109]. Анализът на електрона и ниелото[110] показват, че в това отношение между вълчитрънските и микенските съдове има значителна разлика. Резултатите от спектралните анализи на редица златни находки от Европа[111] дават известна база за сравнение. Заключението, до което можем да стигнем е, че златото на предметите от Вълчитрънското съкровище има карпато-дунавски произход. Това се потвърждава от данните на А. Хартман за находките от този ареал, отнасящи се към втората половина на II хилядолетие пр. н. е.[112] От къде точно е взимано златото — от р. Тимок, Северозападна България, р. Тиса, Трансилвания или Карпатите, засега не можем да отговорим.

Интерес представлява въпросът за добиването на златото и разпространението на предмети от благородни метали през интересуващия ни период. Засега в нашите земи рудници, които могат да бъдат датирани едновременно със съкровището, не са известни. Единствените златни мини, за които се смята, че е установено използването им в края на бронзовата епоха, са тези при с. Слатина, Зайчарско, в Източна Югославия[113]. Впрочем в пясъка на редица реки се намира значителен процент злато. М. Митич отбелязва, че в района на Североизточна Сърбия златоносни са всички реки, които се вливат в Дунав и Тимок[114]. Наблюдава се едно закономерно явление — когато дадено общество в развитието си е стигнало до етап, в който включва в живота си като компонент златото, в обширни ареали, заети от племена и народи, които са на еднаква степен в обществено-икономическото си развитие, настъпва своеобразен „бум“ в производството на предмети от благородни метали. Такъв бум в Карпато-Трансилванския басейн и долнодунавските земи през втората половина на II хилядолетие пр. н. е. се документира от многобройни находки. В края на същото хилядолетие дейността на златарските ателиета в посочения район започва да намалява, но в никакъв случай не прекъсва, както става в Егейския свят.

При изработката на предметите от Вълчитрън без изключение е използвано самородното злато, т. е. такова, което съдържа най-различни примеси. Пречистването му още не е известно, а това е доказателство за сравнително по-примитивния характер на прилаганата технология.

Съкровището предлага значителна и разнообразна информация за техническите прийоми, използвани при изработката на предметите. Приложени са почти всички техники, познати на торевтите в Стария свят[115]. Ще разгледаме един въпрос, на който досегашните изследвачи на съкровището не са обърнали внимание — използването на примитивния струг при направата на някои от предметите. Дъната на чашите и кантароса са изливани отделно от телата на съдовете, както и някои детайли на дисковете, и преди да бъдат монтирани към останалата част от предмета, са били допълнително дооформяни на струг. Примитивният струг, представляващ голямо техническо постижение на късната бронзова епоха, е реплика на широко разпространения ръчен или крачен грънчарски кръг. Той е добре познат още от началото на микенската епоха в Гърция[116]. Начинът, по който на такъв струг са обработени вълчитрънските предмети, ясно се установява по оформянето на открити при разкопки в Кавказ златни и сребърни чаши от средата на II хилядолетие пр. н. е.[117] Явно, използването на струга в художествените занаяти било доста разпространено в един широк ареал. По този повод Б. А. Куфтин пише, че произходът на тази техника принадлежи на епохата, когато опитът от работата

Вече говорихме за наличието на подобни кръгове — те се срещат на различни места в Егеида и Югоизточна Европа. Трети и съвсем не маловажен факт е наличието на янтар в малко гнездо, в средата на кръстосаните лабриси. Ако дисковете са били употребявани като цимбали, при неособено силен удар янтарът непременно би изпаднал. На четвърто място трябва да отбележим, че луковичните дръжки на двата големи диска са неудобни за хващане и най-важното — украсени са с изключително рядко срещан орнамент. Ако е трябвало да бъдат държани с ръка, този орнамент естествено би останал скрит за окото на наблюдателя, участник в церемонията. При това положение е необяснимо разполагането му точно на това място.

Очевидно украсата от вътрешната страна на дисковете — кръстосаните лабриси и янтарът, символ на Слънцето, както и орнаментацията върху луковичните дръжки и изобщо върху повърхността на големите дискове, е направена с цел да бъде достъпна за пряко наблюдение от присъстващите на религиозните церемонии. Ако дисковете са употребявани като цимбали, украсата не би била видима, т. е. тогава оформлението на практика губи своя смисъл. Ние сме на мнение, че въпросът за предназначението на дисковете засега все още остава дискусионен.

Също така неясно е и предназначението на съкровището като цяло. Според нас то е свързано с култа към Слънцето като върховно божество, особено добре засвидетелствуван сред племената, носители на културата с инкрустирана керамика.

М. Гарашанин също се спира на интересния проблем за етнокултурната принадлежност на съкровището[134]. Впрочем, той е поставен още от В. Миков, който, привеждайки най-обща аргументация, го отнася към посочената по-горе култура[135]. Югославският археолог не споделя неговото схващане, че формата на съдовете може да служи като белег за определяне на етнокултурната му принадлежност[136] и се спира главно на орнаментацията на големите дискове и подложката с кръстосаните лабриси[137]. Въз основа на техния анализ той стига до извода, че съкровището трябва да бъде поставено в Балкано-Карпатския къснобронзов комплекс, към който насочват и аналогиите му с предмети от културите Дубовац—Жуто Брдо и Витенберг[138]. М. Гарашанин смята, че съкровището трябва да се изключи от трако-кимерийския културен кръг[139] — мнение, което споделяме и ние.

Друг важен въпрос, на който трябва да се спрем, е, къде и от кого е изработено съкровището? През епохата на разцвета на бронзовата металургия в Древния Изток и Европа се оформят пет главни центъра за производството на изделия от благородни метали: Египет, Малоазийско-Месопотамският район, Кавказ, Егейският свят и Карпато-Дунавският басейн. Вълчитрънското съкровище е открито най-южно от всички известни досега находки от петия от тези центрове, в непосредствена близост до р. Дунав — важен воден път в древността. Както видяхме, при направата му са използувани почти всички техники, характерни за късната бронзова епоха в Егеида и Древния Изток. Едва ли ще бъде пресилено ако кажем, че подобна обработка на златото и среброто, както и на другите материали, взета в цялост и приложена на комплексен паметник, не се среща при нито една находка от посочения район. От друга страна, налице са някои форми, характерни за развивалите се тук култури, а златото има местен произход. Става ясно, че съкровището било изработено от майстори, владеещи великолепно всички прийоми на обработката на благородни метали, характерни за най-високо развитите центрове през късната бронзова епоха в Египет и Източното Средиземноморие. В такъв смисъл може да бъде поставен въпрос от чисто теоретически характер — кои били торевтите, изработили съкровището? Местни, които по един или друг начин успели да овладеят постиженията на ведущите центрове в Египет, Крит и Микена, или дошли отвън и работили по местна поръчка, т. е. следващи местни художествени концепции и удовлетворяващи местни вкусове? Е. Н. Черных е изказал интересна мисъл, която може да има сила и при нашия случай: „. . .Възможно е разпространението на културните елементи да е свързано с дейността на групи (кланове) от майстори металурзи. Вероятно тези майстори металурзи често пъти са били културно обособени от окръжаващото ги население[140]. . . и даже етнически чужди на него."[141] Погледнато в тази светлина, става ясно, че занимаващият ни проблем се нуждае от съответната разработка, при което биха могли да се получат интересни и неочаквани резултати, които да хвърлят нова светлина върху контактите през втората половина на II хилядолетие пр. н. е. между Новото царство в Египет, минойския Крит и микенските центрове, от една страна, и тракийските племена, населявали долнодунавските земи, от друга.

Според нас това са някои от основните проблеми, свързани с разглеждания уникален паметник не само на раннотракийската, но и на европейската култура. В заключение бихме искали да кажем, че като имаме предвид характера на съкровището от Вълчитрън, ритуалното му предназначение, свързано с култа към Слънцето, датировката му и т. н., сме на мнение, че е ползувано в някакъв голям религиозно-политически център от рода на микенските. Този център се намирал вероятно в днешна Северозападна България и представлявал общо свещено място за обитаващите ареала племена. Погледнато в такъв аспект, това златно съкровище се явявало като обединително звено в духовно, идеологическо и културно отношение за населението от Карпатите, Трансилвания и Тракия в района на Долния Дунав. По всяка вероятност неговото заравяне в земята съвпада с началото на Великото егейско преселение на народите в края на II хилядолетие пр. н.е.

Плочите от Разлог, Благоевградски окръг, — това са изолирана група паметници, доста близки до микенските, без паралели в Тракия. През 1953 г. случайно са намерени четири плочи в м. Столоватец. Две от тях били унищожени, а другите две били прибрани в музея в Разлог. Направени са от едрозърнест бял мрамор и имат неправилна форма. Горната част на първата плоча е заета от орнамент, състоящ се от скачени помежду си спирали в три пояса, разделени отгоре надолу на три дяла. Самите спирали са направени от ивици, съединени от две, три, четири и пет врязани черти. В горната част и между поясите има релефен зигзаговиден и растителен (?) орнамент. В долната част е изобразена итифалическа сцена — стрелец, змия с две глави (или слънчева лодка?), соларен знак с гравирани десет или единадесет триъгълни лъча и спирални знаци — трискели. Сцената е разположена несиметрично в долния десен ъгъл на плочата[142].

Върху втората плоча има две орнаментални изображения. Първото е от съединени спирали от тройнолентови ивици, композирани като мрежа, а второто е розета със свастична извивка на десетте си листа и вдлъбнатина в центъра[143].

През 1973 г. в същата местност от Г. Тончева са извършени разкопки[144], при които са открити още седем запазени и фрагментирани плочи[145]. Ще се спрем на фигуралните изображения на три плочи според публикацията[146]. В първата изображенията са изпълнени в две техники — нисък релеф и графична[147]. Доколкото може да съдим от рисунката и снимката[148], централната част на композицията се състои от взаимосвързани вертикални сложни спирали, ограничени отгоре с пояс от коси чертички и зигзаговиден орнамент, а отдолу от пояс зигзаговиден орнамент. В ляво се намира изображение на лодка или кораб (?) със седем човешки фигури[149]. На втората плоча са изобразени спирално завити тройни ивици и по едно протоме на „слънчев лебед“[150].

На третата плоча[151] също има сложен спирален орнамент. Горната му част, както и при предишната плоча, има глава на лебед[152]. Върху фрагментите от останалите плочи са изработени спирални орнаменти, които повтарят тези върху плочите с протоми на слънчева ладия във формата на „лебедови глави.“[153]

Датировката и предназначението на разложките плочи са били предмет на продължителна дискусия в нашата и чуждата литература[154]. Интерпретацията на орнаменталната система и сцените, направена от Г. Тончева[155], въпреки че в редица положения поне за тълкуването на отделните символи може да предизвика определени възражения, насочва към една сравнително точна дата — XIV—XIII в. пр. н. е.[156] Ние смятаме, че долната граница би могла да се постави към началото на XV в. пр. н. е.[157] Безспорен е фактът, че разложките плочи са изработени под влияние на егейската орнаментална система и художествени вкусове, и то главно от епохата на късните шахтови гробници (Кръга А) и са сигурно доказателство за контактите на местните тракийски племена с ахейските гърци.

„Културата с инкрустирана керамика“. През втората половина на II хилядолетие пр. н. е. непосредствено от двете страни на Дунав в ареала, заключен между устията на реките Тиса—Драва и Жиул—Огоста—Искър се развива култура, характеризираща се с разнообразни по форма съдове, култови предмети, идолна пластика, както и с обряда на кремацията. По-голямата част от предметите са украсени с изключителни по своето разнообразие геометрични орнаменти, инкрустирани с бяла материя[158]. От тази култура случайно или при разкопки са открити редица находки, които представляват определен интерес не само при проучване праисторията на Югоизточна Европа, но се явяват ключови при разглеждането на проблема за микенските влияния в района на Долния Дунав. Като по-значителни находища, изключително некрополи, можем да отбележим тези при Дубовац и Жуто Брдо в Югославия, Кърна, Гърла Маре, Балта Верде в Румъния, Ново село, Балей и Орсоя в Северозападна България.

До откриването през 1969 г. на некропола при с. Орсоя, Михайловградски окръг, най-значителният паметник от „културата с инкрустирана керамика“ беше некрополът при Кърна в Румъния[159]. Вл. Думитреску открива 116 погребения с трупоизгаряне, повечето от които са придружени от богат гробен инвентар[160]. Доскоро този некропол се смяташе за основен паметник при изучаването на проблемите, свързани с генезиса, етнокултурното развитие и историческата съдба на племената, носители на тази култура. Нещата коренно се промениха след откриването на орсойския некропол.

Той се намира близо до с. Орсоя, на брега на р. Дунав в блатиста местност, като голяма част от северната му страна се заливала от водата[161]. Некрополът заема площ от около 6200 м² и е ориентиран югоизток—северозапад по дължината на десния бряг на реката[162]. Погребенията са намерени на дълбочина от 0,80 до 3 м[163]. Общо са разкрити 343 погребения с кремация и шест от по-късно време с трупополагане[164].

Орсойският некропол е най-богатото находище от културата с инкрустирана керамика засега. Затова е необходима една по възможност по-пълна (доколкото условията позволяват) интерпретация на откритите в него находки. В следващите редове ще направим типологическа характеристика на намерените предмети, датировка на некропола и ще се спрем на някои проблеми, свързани с него[165].

ТИПОЛОГИЯ НА ПРЕДМЕТИТЕ:

Погребални урни. Те са най-често срещаните находки с разнообразни типологически варианти. Могат да се разделят на четири групи (I—IV). Някои типове от различните групи са представени с малко, понякога с единични екземпляри.

Първа група урни (I). Имат пресеченоконусовидна, леко удължена, с извити навътре стени горна част, извит навън ръб на устието, пресечено сферично тяло, четири малки отвесни лентести или полукръгли дръжки в средата на тялото и равно дъно.

Тип 1 (I—1, табло 4а). Те са с къса горна част, извити навътре стени, профилиран навън прав ръб на устието, двойнопресечено сферично тяло със стесняваща се долна част и равно дъно. В най-издутата част на тялото имат четири симетрично разположени малки дръжки. Украсата им е сравнително бедна и се състои главно от отвесни или ко̀си канелюри и линии от наболени точици. Последните често пъти са инкрустирани с бяла материя. Височината им варира от 0,23 до 0,41 м.

Тип 2 (I—2, табло 4 б). Имат къса, пресеченоконусовидна горна част с леко вдлъбнат. стени, издаден навън прав ръб на устието и широко, двойнопресечено сферично тяло с равни дъно. В най-издутата си част имат четири симетрично разположени малки вертикални дръжкио Някои урни са украсени с изработен в техниката на фалшивия шнур главно линеен орнамент от отвесни или зигзаговидни линии, вдлъбнати чертички и точки. Срещат се и отвесни канелюри. Имат височина от 0,25 до 0,35 м.

Тип 3 (I—3, табло 4 в). Разновидност на разгледаните по-горе два типа. От тях се отличават от пресеченоконусовидната си горна част и добре оформеното пресечено сферично тяло с широко равно дъно. В най-издутата си част имат по две малки вертикални дръжки, а понякога симетрично разположени на тях малки правоъгълни или езичести дръжки. Украса на практика липсва. Високи са от 0,22 до 0,36 м.

Тип 4 (I—4, табло 4 г). Имат удължена фуниевидна горна част със силно извит навън ръб на устието, издължено пресеченоконусовидно тяло със заоблени плещи. В средната си част урните са с четири малки отвесни лентести дръжки. Украсата е бедна и се състои главно от отвесни канелюри. Височина от 0,23 до 0,45 м. Този сравнително широко разпространен в Орсоя тип е непознат от кърненския некропол.

Тип 5 (I—5, табло 4 д). Известни са в литературата като етажни урни. Имат издължено фуниевидно гърло със силно извит навън ръб на устието, среден пояс във формата на двойнопресечена сфера и ниска, пресеченоконусовидна долна част със заоблени плещи и равно дъно. В средната си част имат четири малки вертикални лентести дръжки. Някои от урните са с богата украса, изработена в техниката на фалшивия шнур и инкрустация с бяла материя. Височината им е от 0,35 до 0,42 м.

При урната от погребение № 142[166], която се отличава с изключително прецизната си изработка, наблюдаваме начин на украса, който се среща много рядко в орнаменталната система на „културата с инкрустирана керамика". При тази урна средният пояс е украсен с дъговидна релефна лента, получена чрез отнемане на фона, като самият фон е инкрустиран с бяло вещество.

Урните от типа I—5 срещаме в некропола при Кърна в подобен, но все пак по-различен от орсойските вариант[167].

Тип 6 (I—6, табло 4 е). От урните тип I—5 се различават по това, че имат два пресеченосферични средни пояса. В Орсоя урна от този тип е намерена в погр. № 80[168]. Засега това е единичен екземпляр, неизвестен от други райони на тази култура.

Втора група урни (II). Имат някои общи черти със съдовете от типа кантарос. Различават се от тях по функционалното си предназначение и размерите.

Тип 1 (II—1, табло 4 ж). Имат равно устие, непосредствено от което излизат два малки отвесни лентести дръжки, тясно гърло със слабо извити навътре стени, масивно пресеченосферично тяло и равно дъно. Украсата им е сравнително бедна. Високи са от 0,21 до 0,30 м.

Тип 2 (II—2, табло 4 з). Известен е само един екземпляр от погр. № 53 169, висок 0,16 м. Типологически вариант на II—1, но се различава от него по силно издутото си тяло (псевдобукели), което му придава (гледан отгоре) четвъртита форма. Урната е с кухо цилиндрично столче.

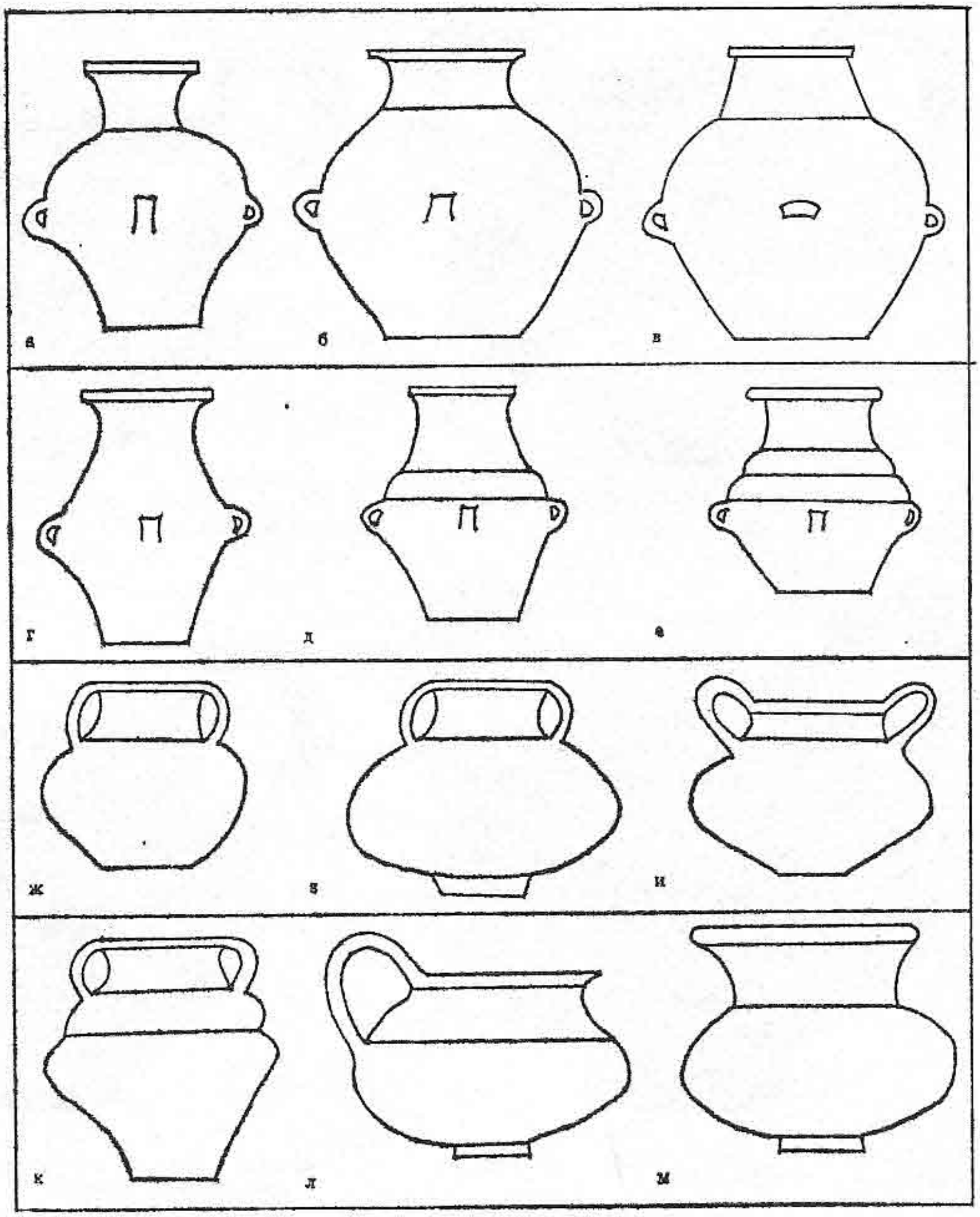

Табло 4. Типология на предметите от некропола при с. Орсоя, Михайловградски окръг

Тип 3 (II—3, табло 4 и). Имат равно устие, две високи вертикални заоблени дръжки, слабо загатнати букели в най-широката част на тялото и малко равно дъно. Украсени са със спирали, дъговидни ленти и вдлъбнати точки, инкрустирани с бяла материя. Височина — до 0,28 м. Този тип е неизвестен от некропола при Кърна.

Тип 4 (II—4, табло 4 к). Имат равно устие, фуниевидна горна част с леко вдлъбнати стени, среден двойнопресечен сферичен пояс, пресеченоконусовидно тяло с издута горна част и равно дъно. На височина достигат до 0,35 м. Налице са някои елементи от типа на етажните урни. Имат сравнително богата украса от линейни орнаменти с инкрустация от бяла материя. Този тип съдове също не се среща в некропола при Кърна.

Трета група урни, тип 1 (III—1, табло 4 л). Известни са два екземпляра — от погр. № 137[170] и погр. № 140[171]. Имат равно устие с издаден навън ръб, фуниевидна горна част с леко вдлъбнати стени, вертикална заоблена дръжка, сферично тяло и малко кухо цилиндрично столче. Украсата е главно от врязан спирален орнамент с инкрустация. Височина 0,23 м.

Четвърта група урни, тип 1 (IV—1, табло 4 м). Имат равно устие с профилиран навън ръб, пресеченоконусовидна горна част със слабо извити навътре стени и малко, кухо цилиндрично столче. Единичен екземпляр, намерен в погр. № 29[172]. Урната е висока 0,25 м. и има богата

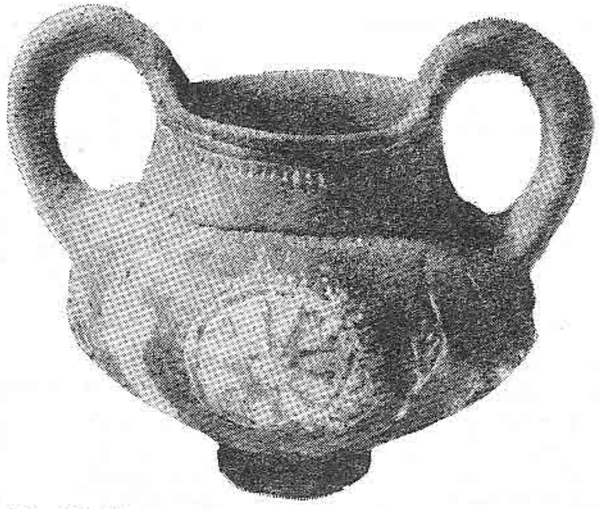

Обр. 10. Кантарос от некропола при с. Орсоя, Михайловградски окръг

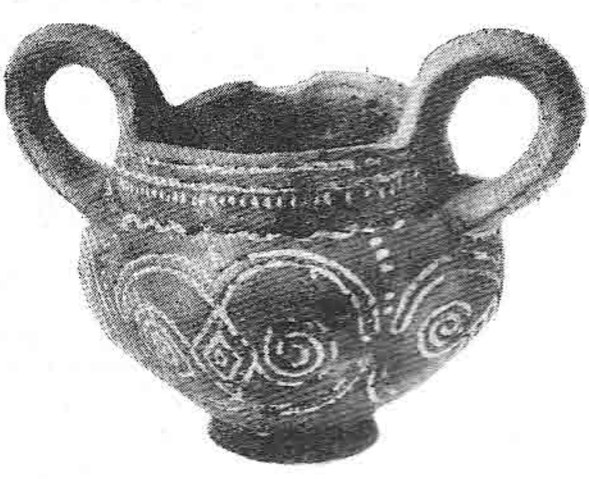

Обр. 11. Кантарос от некропола при с. Орсоя, Михайловградски окръг

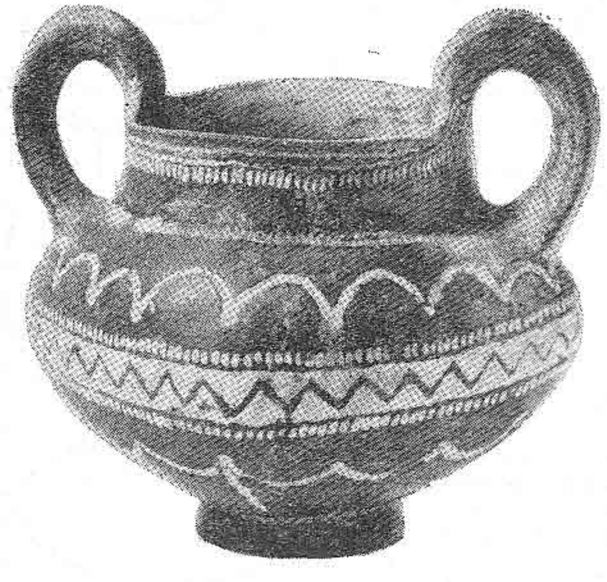

Обр. 12. Кантарос от некропола при с. Орсоя, Михайловградски окръг

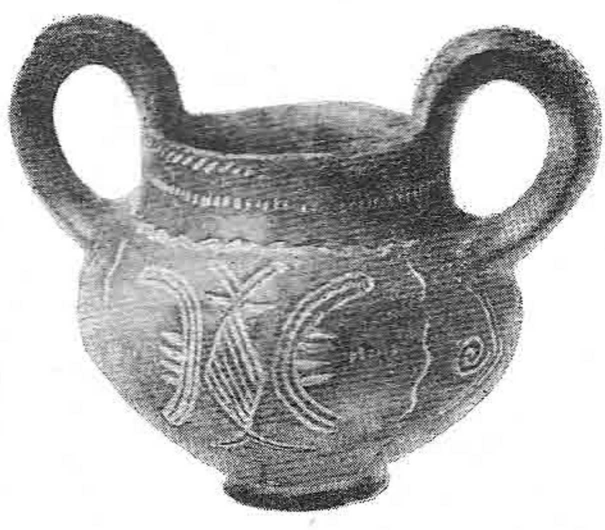

Обр. 13. Кантарос от некропола при с. Орсоя, Михайловградски окръг

украса от единични спирали, изработени в техниката на фалшивия шнур, щамповани триъгълници и набодени точки, инкрустирани с бяла материя[173].

Съдове от групата кантароси (обр. 10—13). Могат да се разделят на три типа (1, 2 и 3). Стоят на второ място по разпространение след урните. Имат къса, пресеченоконусовидна горна част с равен ръб на устието, две високи заоблени дръжки, излизащи непосредствено от него и долепени към горната част на сферичното тяло. В повечето случаи са с богата украса от врязан и набоден орнамент, при което трябва да отбележим, че са употребени почти всички характерни за „културата с инкрустирана керамика“ основни мотиви.

Кантароси тип 1 (табло 5 а). Това е най-широко разпространената форма. Имат подчертани букели и малко цилиндрично столче. Високи са от 0,07 до 0,11 м.

Кантаросите от този тип са представени със сравнително малко екземпляри от некропола при Кърна, но са характерна форма за този при Орсоя. При кантароса от погр. № 250[174] наблюдаваме същия рядко срещан начин на орнаментация, който вече отбелязахме при урната от погр. № 142. Най-издутата част от тялото на съда е украсена със зигзаговидна релефна лента, получена чрез отнемане на фона, запълнен с бяла материя. Необходимо е във връзка с това да подчертаем, че този начин на украса не е характерен за „културата с инкрустирана керамика“ и в некропола при Орсоя се явява като едно уникално явление в стила на местното керамично ателие, което е изработило съдовете.

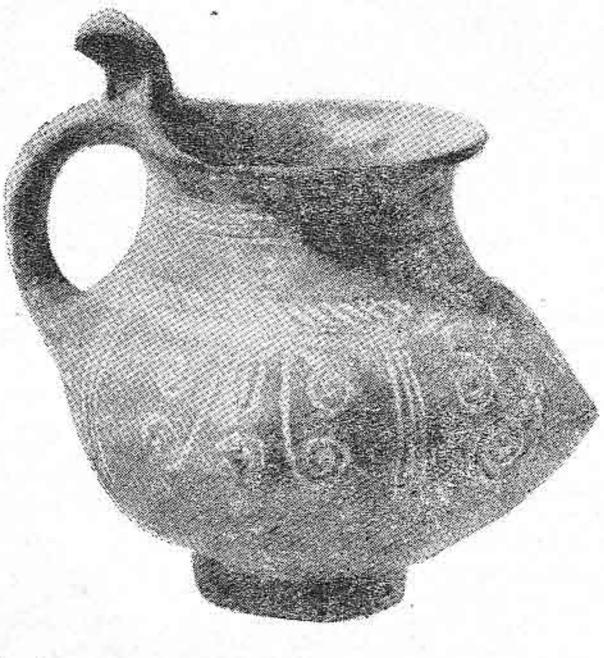

Обр. 14. Глинена чаша от с. Орсоя

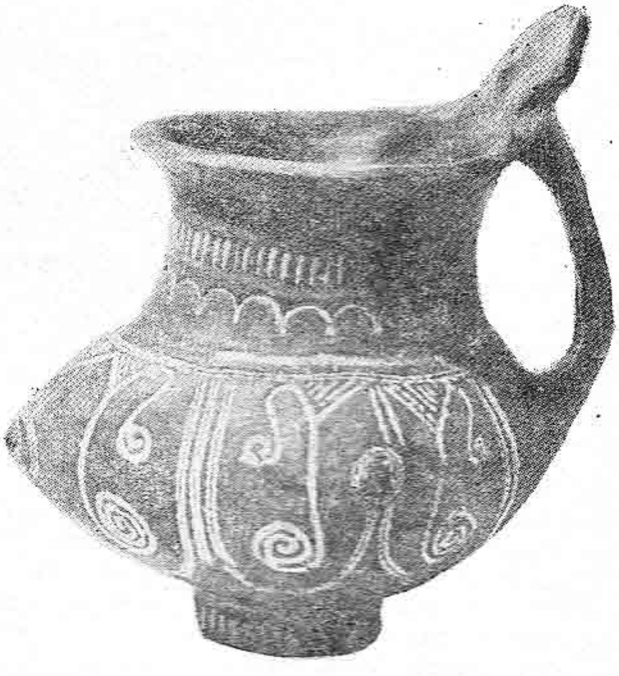

Обр. 15. Глинена чаша от с. Ново село, Видински окръг

но. Украсена е със скачени помежду си дъги, изработени в техниката на фалшивия шнур. Височина — 0,008 м. Намерена е в погр. № 1[177].

Похлупаци (табло 5 ж). Фактически това са паници, направени специално за покриване на урните. Типологически са почти еднакви. Имат дъговидно извит навън ръб на устието, къса фуниевидна горна част и тяло във формата на пресечена сфера с малко, кухо цилиндрично столче. Притежават по една или две малки вертикални дръжки. Украсата е изработена в техниката на фалшивия шнур и е изключително богата: спирали, дъговидни ленти, меандри и т. н. Високи са до 0,018 м.

Паниците-похлупаци се срещат сравнително рядко в Орсоя, но са познати в най-различни типологически варианти от Кърна[178]. Заслужава внимание един интересен факт. В некропола при Кърна имаме случаи, когато паниците-похлупаци покриват гърлото на погребалната урна не с широката си част, както е в погребенията при Орсоя, а с дъното[179]. Известни са единадесет такива случая от Кърна срещу нито един от Орсоя.

Киатоси (табло 5 з). Имат прав ръб на устието, вертикална заоблена дръжка, излизаща непосредствено от него, цилиндрично тяло и равно дъно. Украса липсва, а изработката е груба. Височина — до 0,008 м. Има само два екземпляра — от погребения № 73 и 78[180].

Този тип киатоси е непознат в ареала на „културата с инкрустирана керамика“ и се явява фактически местна форма, известна засега само от некропола при с. Орсоя.

Съдове тип „солница“ (табло 5 и). Представляват двойна чаша с равен и леко издаден навън ръб на устието, сферично тяло, понякога с букели и равно дъно. Помежду си са съединени с висока дръжка, извита под остър ъгъл. Високи са до 0,095 м. Общо взето украсата им е бедна, макар че по изключение се срещат екземпляри с богата орнаментация (от погр. № 43)[181].

Този тип съдове се срещат и в ареала на културите Вербичоара и Тей в Румъния и на трансбалканския къснобронзов хоризонт в България, но не се явяват като характерен елемент за тях. Най-добре е представен в некропола при Орсоя и много по-слабо в този при Кърна[182].

Зооморфни съдчета (табло 5 к, л). Представляват стилизирани птици с подчертана човка, широко, двойнопресечено сферично тяло и дъно с малко кухо цилиндрично столче (обр. 16—20). Някои съдове са с малка лентеста опашка. Високи са от 0,009 до 0,012 м. Зооморфните съдове имат похлупаци, подобни на тези, с които са покрити чашите от тип 1. Украсата, изработена в техниката на фалшивия шнур с инкрустация, е изключително богата. В различни комбинации наблюдаваме почти всички основни мотиви, характерни за „културата с инкрустирана керамика“. Тяхното разделяне на отделни типове е невъзможно, тъй като е явно, че всеки един от тях е изработен, така да се каже, сам за себе си и отразява не дадено типологическо развитие на форма съдове, а определена идея, свързана със светоусещането на тогавашното общество. На този въпрос ще се спрем в следващата глава. Като уникално явление можем да отбележим зооморфния съд от погребение № 227, който представлява не птица,

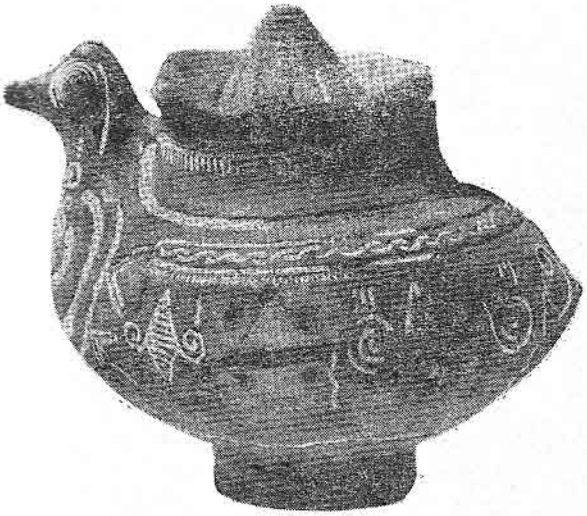

Обр. 16. Зооморфен съд от некропола при с. Орсоя

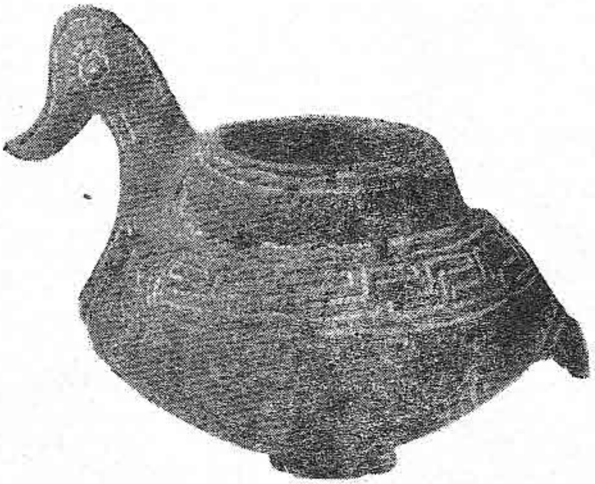

Обр. 17. Зооморфен съд от некропола при с. Орсоя

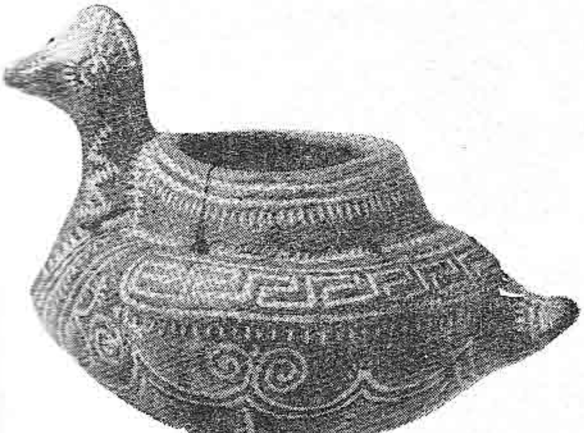

Обр. 18. Зооморфен съд от некропола при с. Орсоя

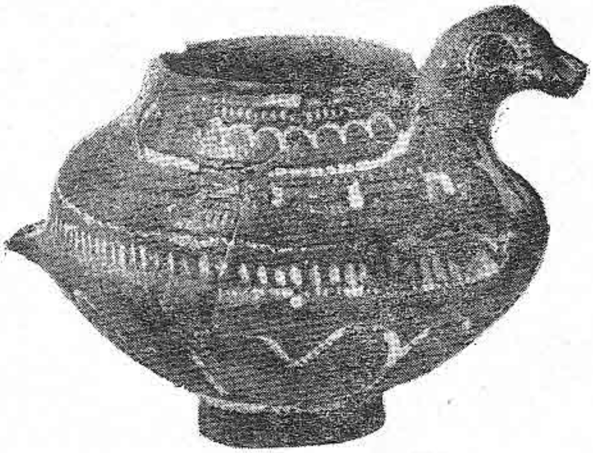

Обр 20. Зооморфен съд от некропола при с. Орсоя

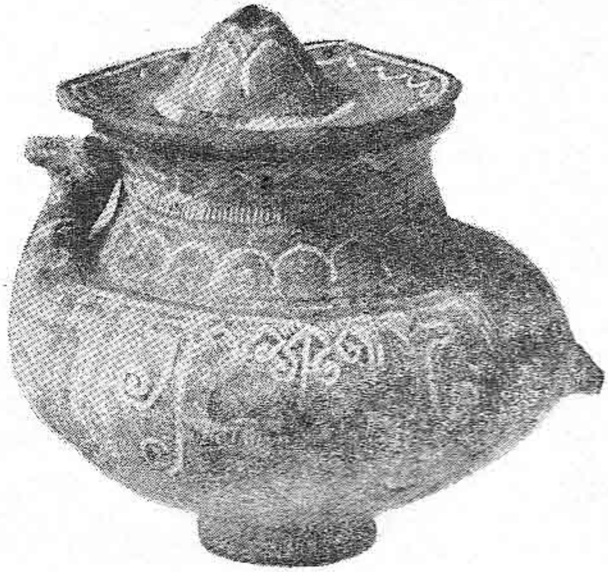

Обр. 19. Зооморфен съд от некропола при с. Орсоя

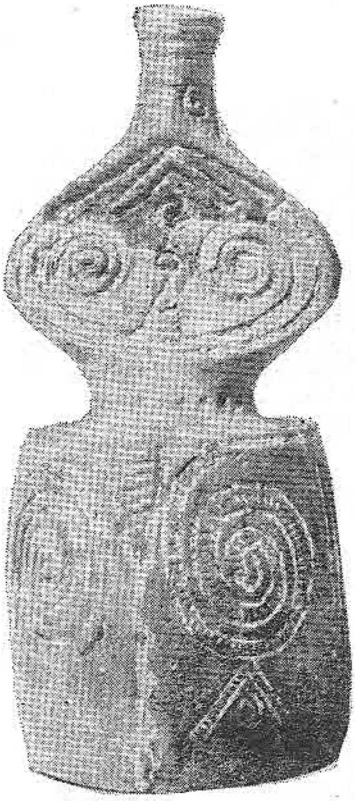

Обр. 21. Антропоморфен идол от некропола при с. Орсоя

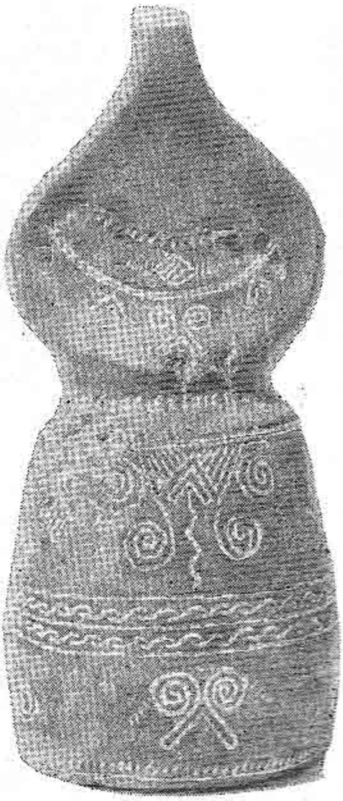

Обр. 22. Антропоморфен идол от некропола при с. Орсоя

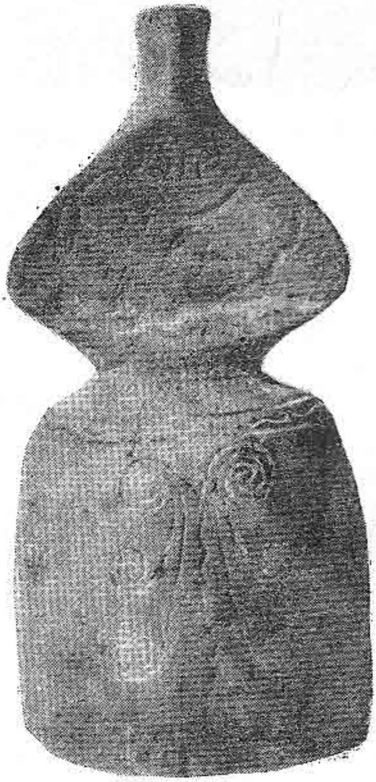

Обр. 23. Антропоморфен идол от некропола при с. Орсоя

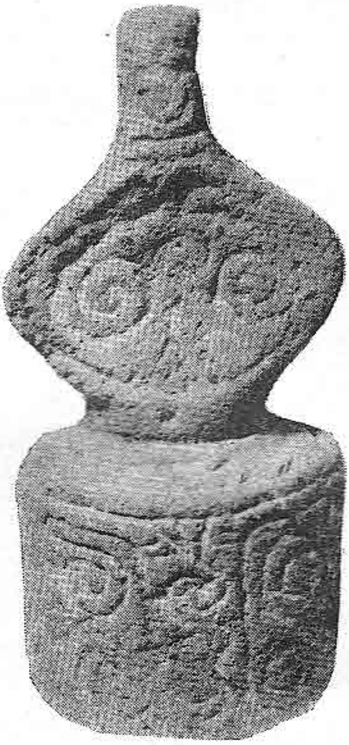

Обр. 24. Антропоморфен съд от некропола при с. Орсоя

а рогато, неподдаващо се на идентифициране животно. В предната му част е изобразен врязан знак с дъговидна форма[183]. Според нас въпросният знак представлява силно стилизирано и схематизирано изображение на кораб. Подобни изображения, значително по-реалистично представени, са известни от Крит и Пелопонес от времето на разцвета на егейската цивилизация в нейния микенски вариант. В некропола при Кърна зооморфните съдове се срещат сравнително рядко[184].

Антропоморфни фигури („камбановидни идоли", табло 5 м, н, о). Представляват силно стилизирани човешки фигурки в тяло анфас. Обикновено главата има пресечено-конусовидна форма, гръдната част е във формата на сплесната елипса, с прищипване в средата е предадена талията, а долната част представлява кух цилиндър с леко издути стени (обр. 21—24). Типологически са много близки помежду си. Идолите, които са високи от 0,011 до 0,41 м, имат изключително богата украса от спирали, ромбове, триъгълници, есовидни знаци, гирлянди, полегати линии, вдлъбнати точки и др. В различни варианти камбановидните идоли са познати от целия район на разпространение на „културата с инкрустирана керамика"[185]. Най-близки до орсойските са тези от Кърна[186]. Интересен екземпляр е идолът от погребение № 178[187], който има ромбовидна глава, оформена като птича човка. Този идол е без паралели. Начинът, по който е представена главата, навежда на една, макар и далечна прилика със зооморфните съдчета. Можем да допуснем, че става въпрос за еднаквото предназначение на тези съдове и камбановидните идоли в погребалния обряд.

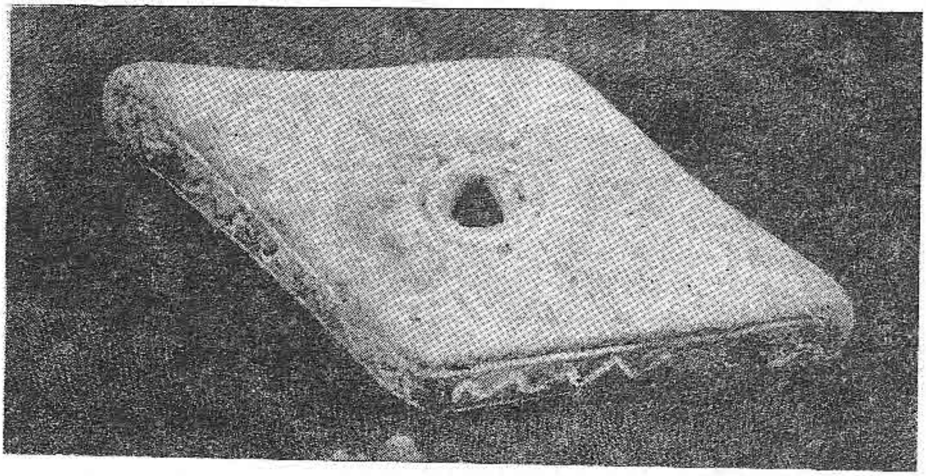

Обр. 25. Глинен модел на култова брадва

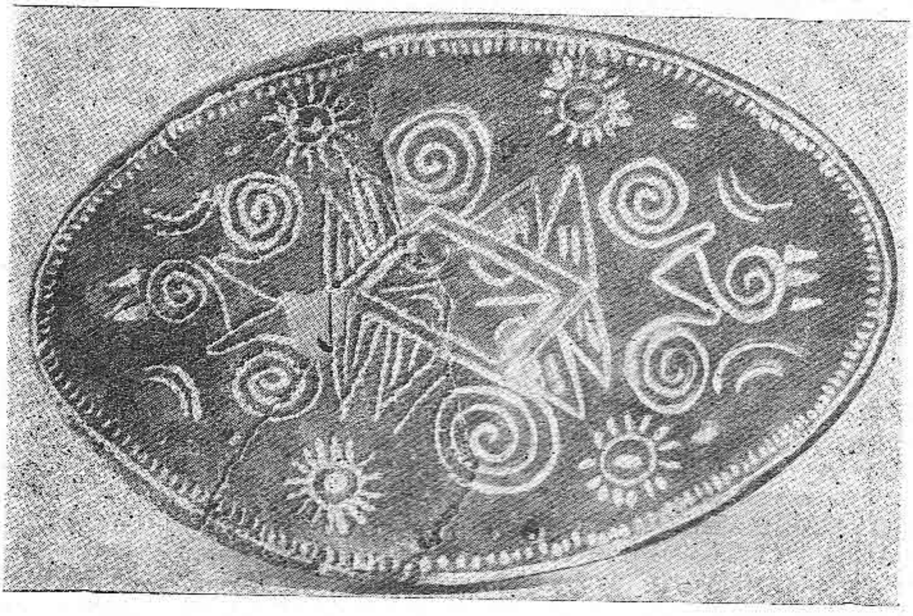

Обр. 26. Глинена масичка от некропола при с. Орсоя

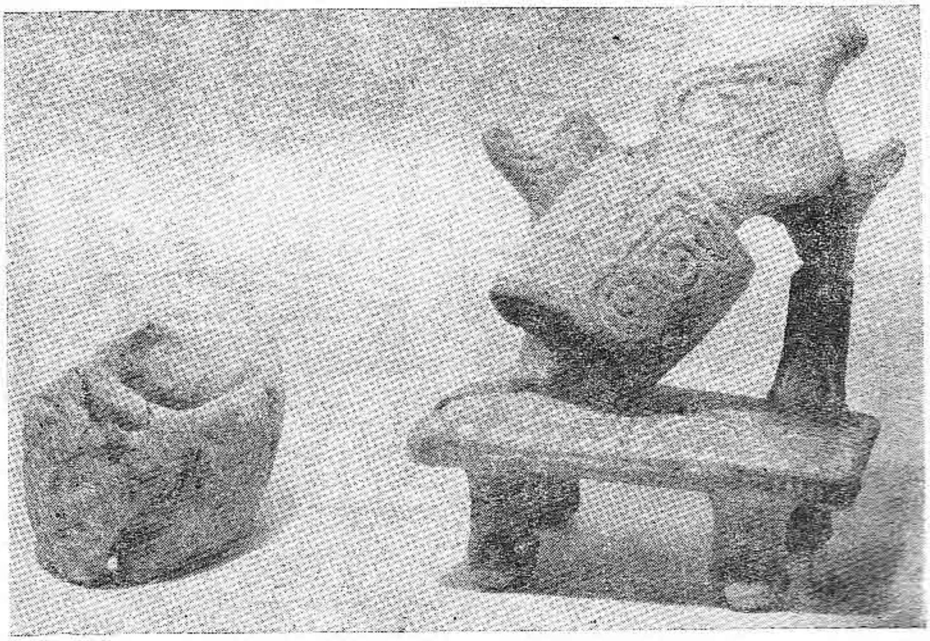

↑

Обр. 27. Култова сцена от погребение № 310 от некропола при с. Орсоя

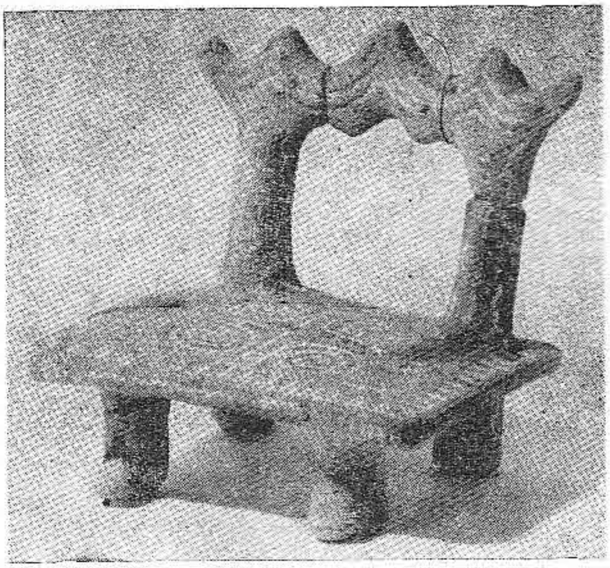

Обр. 28. Култова сцена от погребение № 310 от некропола при с. Орсоя

Модели на култови брадви (табло 5 п, р). Това са предмети с ромбовидна форма, кръгла дупка в средата и правоъгълно напречно сечение (обр. 25). Имат дължина от 0,095 до 0,011 м. Повърхността им е богато украсена със спирали, кръгове, триъгълници, знака „бумеранг" и др. изпълнени в техниката на фалшивия шнур с инкрустация.

Тези модели се срещат само в некропола при Орсоя. От Кърна и от други места не са познати.

Това са основните типове предмети, намерени в орсойския некропол. Типологията, която направихме, има най-общ характер, не претендира за изчерпателност и може да послужи само като база за по-нататъшни изследвания[188]. Това важи най-вече за зооморфните съдове и антропоморфните идоли. Основният извод, до който можем да стигнем, е този, че сходството в инвентара на двата основни некропола — Орсоя и Кърна, е доста голямо, макар да се наблюдават определени различия, отбелязани в предишните редове. Според нас те нямат решаващ характер, тъй като са за частни случаи, докато обединяващото начало преобладава, а това е основното. С аналогично явление ще се сблъскаме в по-нататъшния ход на изложението при анализа на орнаменталната система. Главният извод е, че е налице в голяма степен идентичност в инвентара на двата некропола, а това е от важно значение при определяне на хронологическата позиция на орсойския некропол, а оттук и на цялата „култура с инкрустирана керамика".

Преди да завършим с този раздел, трябва да споменем някои находки, които поне засега са без паралели, но представляват определен интерес при изследването на тази култура. Това са глиненият модел на лодка, намерен в погребение № 88[189], глиненият модел на урна от погребение № 93[190], както и подставката с цилиндрична форма от погребение № 147[191]. Уникални находки са моделите на култови масички (обр. 26), непознати от инвентара на „културата с инкрустирана керамика“. От Орсоя са известни два екземпляра, украсени с богата врязана украса, изработена в техниката на фалшивия шнур с инкрустация — от погребение № 62[129] и № 41[193]. Върху последната, която има елипсовидна форма, бил поставен антропоморфен идол[194].

Единствена засега е т. нар. „култова сцена“, намерена в погребение № 310 (обр. 27, 28). Върху глинен стол („трон“), украсен със сложен врязан геометричен орнамент, изпълнен в посочената досега техника, е поставен в легнало положение антропоморфен идол. Зад „трона“ се намирали два глинени модела на лодки без украса. Предметите били сложени вътре в урната, между изгорелите кости[195].

ДЕКОРАЦИЯ

Както вече отбелязахме, преобладаващата част от предметите от некропола при Орсоя са украсени с богат и сложен орнамент (табла 6, 7, 8). Той е изпълнен в техниката на фалшивия шнур с инкрустация от бяла материя. Като основни орнаментални мотиви бихме могли да посочим няколко. На първо място, такива, в които се използува правата линия, или т. нар. линеен орнамент. Това са: успоредни линии, образуващи пояси, със или без вертикални чертички между тях, пояси от вертикални чертички или вдлъбнати триъгълници, единични или двойни зигзаговидни линии, разделени или скачени защриховани триъгълници, прост или сложен меандър, ромбове и знакът „бумеранг“ (знак във формата на остър ъгъл). Като основни мотиви, в които се използува кривата линия, можем да посочим следните: единична или двойна дъга, образуваща гирлянди, единична или двойна спирала, знакът „лилия“, есовидните знаци, концентричните кръгове и соларният знак в различните му варианти.

Това са главните орнаментални мотиви, използувани в украсата на орсойските предмети. Трябва да отбележим голямата свобода при боравенето с тях и подбирането на различните комбинации. Поне що се отнася до разгледаните публикувани находки от 74 погребения, не можахме в нито един случай да установим наличието на две напълно еднакви комбинации. Със спирали, есовидни и соларни знаци, знаците „лилия“ и „бумеранг“ са украсявани изключително култовите предмети: зооморфните съдове, антропоморфните идоли и кантаросите. При урните преобладава линейният орнамент, докато меандърът се среща при урните и при култовите предмети. Не са известни два предмета с една и съща украса, даже от един и същи тип. В украсата на предметите от некропола при Кърна в общи линии се срещат същите основни мотиви, но преки аналогии в съчетанията между тях и тези от Орсоя не можахме да установим.

ДАТИРОВКА НА НЕКРОПОЛА ПРИ С. ОРСОЯ

В известна степен тя се улеснява от факта, че главните типове предмети и основни орнаментални мотиви от Орсоя и Кърна са идентични. Това води до логичното заключение, че двата некропола са синхронни по време. В случая въпросът се свежда до това, каква е хронологическата позиция на културата с инкрустирана керамика сред другите култури, развивали се през втората половина на II хилядолетие пр. н. е. в Югоизточна Европа. Тук бихме могли да привлечем резултатите от разкопките на селищната могила Гомолава край Загреб. В нея керамиката от типа Вршач—Ватина—Жуто Брдо се среща заедно с източнопанонски чаши, известни от Унгария, и се намира между ранноватинския хоризонт и хоризонта от късната фаза на „полята с погребални урни“[196]. Късните фази на културите Веспрем и Жекжард в Унгария, в които се срещат посочените по-горе чаши, са датирани от Ам. Можолич към периода В III по нейната хронология на бронзовата епоха в Унгария[197], което отговаря на фазите B_1—B_2 по П. Райнеке. Синхронизациите с различните хронологически системи най-добре се виждат от сравнителната таблица, предложена от Б. Хензел[198]. По всичко личи, че началото на фазата Жуто Брдо може да се отнесе към периода BIII по Ам. Можолич, а това помага и за определяне на началната дата на некрополите при Орсоя и Кърна. Вл. Думитреску смята, че в общи линии некрополът при Кърна може да бъде отнесен към периода В — С по хронологическата система на П. Райнеке, или в абсолютни дати около 1600—1100/1000 г. пр. н. е.[199]

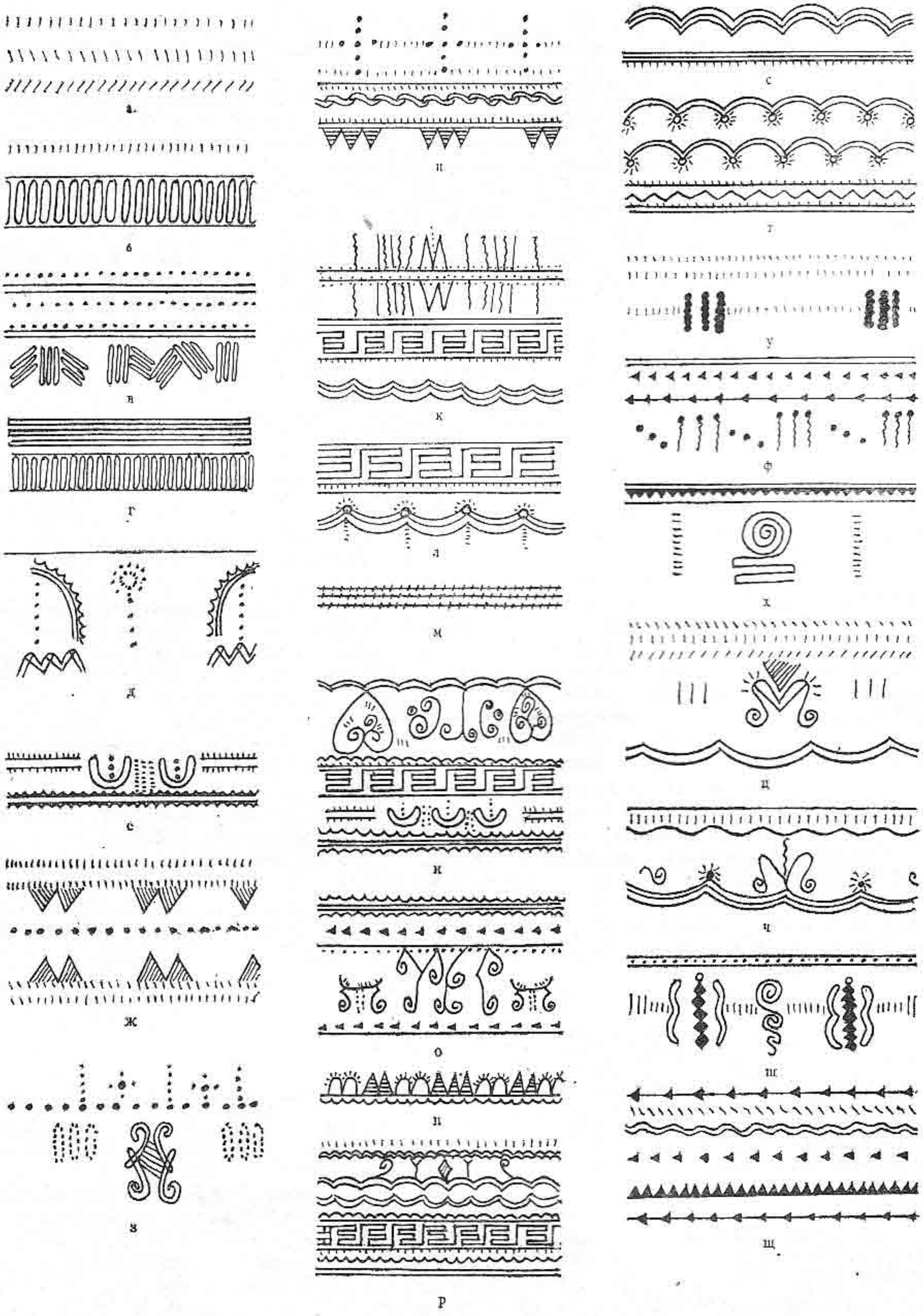
а
б
в
г
д
е
ж
з
и
к
л
м
н
о
п
р
с
т
у
ф
х
ц
ч
ш
щ

Табло 6. Орнаментални мотиви върху предметите от некропола при с. Орсоя

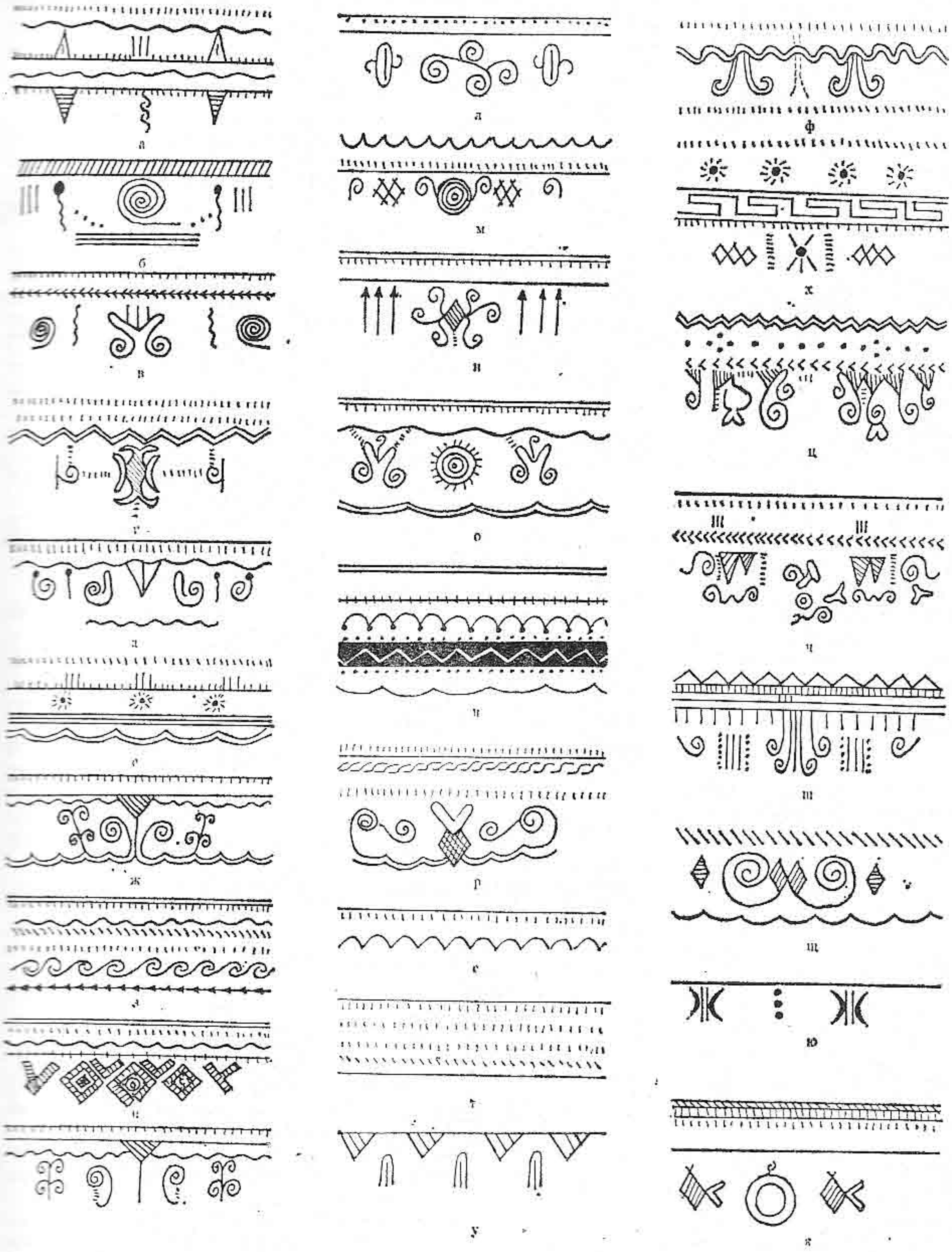
а
б
в
г
д
е
ж
з
и
к
л
м
н
о
п
р
с
т
у
ф
х
ц
ч
ш
щ
ю
я

Табло 7. Орнаментални мотиви върху предметите от некропола при с. Орсоя

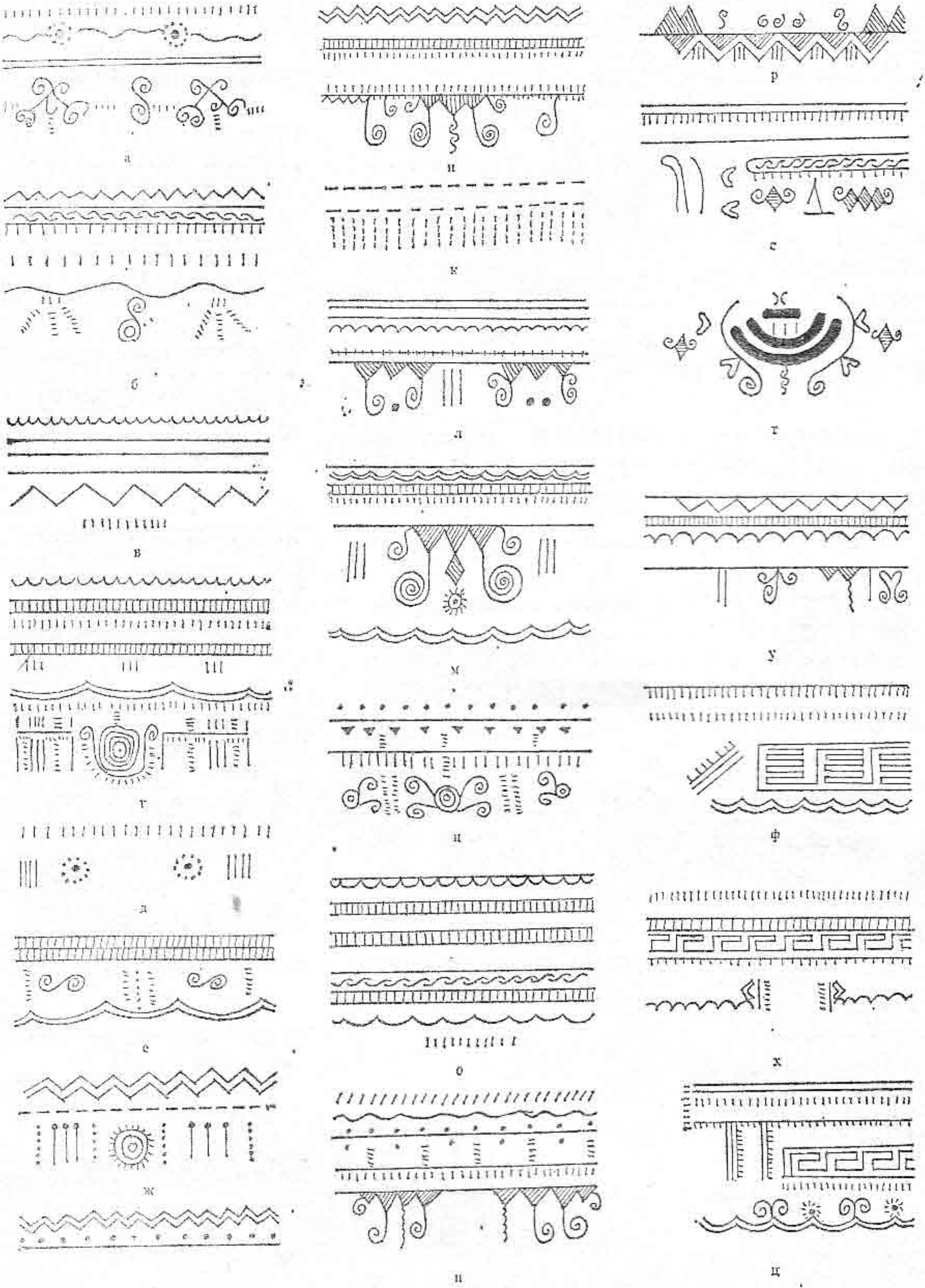
а
б
в
г
д
е
ж
з
и
к
л
м
н
о
п
р
с
т
у
ф
х
ц

Табло 8. Орнаментални мотиви върху предметите от некропола при с. Орсоя

Материалът от Кърна е подложен на внимателен анализ от Б. Хензел, който прави собствена типология на намерените предмети, като различава три фази в съществуването на некропола, като разделя първата на две подфази[200]. Според него първите две са синхронни с класическите фази на културата Отомани—Фюзешабон, а последната е едновременна с късния период I на бронзовата епоха в Карпатския басейн, според приетата от него периодизация[201].

В. А. Сафронов, правейки частичен анализ на орнаменталната система, използувана при украсата на съдовете от Кърна, отнася началото на некропола към XIV—XIII в. пр. н. е., когато според него се реактивизирало въздействието на микенската култура в района на средно- и долнодунавските земи[202]. Той не обяснява как точно е станало това. Подобен, но значително по-беден некропол, открит при с. Корбова в Югославия, е датиран от З. Летица най-общо към 1500 г. пр. н. е.[203]

От направения дотук преглед става ясно, че има известни различия в мненията на отделните учени, поне за времето, когато се появила „културата с инкрустирана керамика". Все пак, всички изследователи, занимаващи се с проблемите на тази култура, са единодушни по един въпрос — т. нар. камбановидни идоли имат егейски произход и са свързани генетически със статуетките от типа „Богинята със змиите" от Крит, които се датират към средноминойския II—III период, или около 1600 г. пр. н. е.[204] От това може да се направи изводът, че трябва да се разглеждат като „терминус пост квем" при възникването на „културата с инкрустирана керамика", като, разбира се, би трябвало да отчетем и известно закъснение в проникването на южните влияния сред племената, населяващи района от двете страни на Средния и Долния Дунав. Или, ако искаме да резюмираме, началната дата на появата на „културата с инкрустирана керамика" съвпада с началото на господството на ахейските гърци над минойския Крит[205].

Както вече отбелязахме, некрополът при Орсоя в общи линии може да се синхронизира с този при Кърна, но ние сме на мнение, че неговата начална дата може да бъде поставена по-късно, тъй като в Орсоя липсват камбановидните идоли с подвижни глави, за които Вл. Думитреску смята, че са по-ранни от класическия тип антропоморфни идоли[206].

Според нас началната дата на некропола при с. Орсоя може да бъде поставена около средата или най-късно във втората половина на XV в. пр. н. е. Отделни фази в неговото развитие засега е невъзможно да установим, поради липсата на изчерпателна публикация на материала. С известни уговорки можем да допуснем, че около 1100 г. пр. н. е. некрополът при с. Орсоя е престанал да съществува. Тази дата съвпада с финалните фази на Великото егейско преселение на народите.

Проблеми, свързани с орсойския некропол: на повечето от въпросите, засега може да бъде даден само отговор, отнасящ се към областта на научните хипотези. Впрочем, да ги сумираме накратко:

1. Какъв е произходът на къснобронзовата „култура с инкрустирана керамика"? На базата на какво обществено-икономическо, социално и културно-историческо развитие се появява тя?
2. На какво се дължи необикновеният разцвет на зооморфната и антропоморфната пластика, която притежава свои типични особености, рязко различаващи я от подобен културен феномен от предходната епоха? Какви биха могли да бъдат идеологическите концепции, вложени в нея?
3. По какъв начин и най-вече защо се появява сложната орнаментална система върху предметите от Орсоя в частност и в общност върху тези от цялата „култура с инкрустирана керамика", след като на практика тя няма свои прототипи в местното развитие на предхождащите я култури?
4. Какво представлява т. нар. „култова сцена" от погребение № 310 в Орсоя?
5. Каква е историческата съдба на носителите на „културата с инкрустирана керамика"?

Отговорите, така както ги виждаме, могат да бъдат формулирани в най-общи линии, тъй като всеки от поставените по-горе проблеми може да бъде предмет на отделно изследване.

Според нас „културата с инкрустирана керамика" е възникнала на базата на постепенната еволюция на местните племена. Това се потвърждава от факта, че някои керамични форми явно имат местен произход. Засега е трудно да се отговори на въпроса за появата на кремацията.

От изключително важно значение е, че в периода XV—XIV в. пр. н. е. се наблюдава рязко засилване на контактите между племената, населяващи богатия на полезни изкопаеми (мед и злато) Карпато-Трансилвански район, от една страна, и лишената от подобни суровини Ахейска Гърция, от друга. Тези контакти намират израз в появата на качествено нова орнаментална система, а също на антропоморфната и зооморфната пластика, която под влияние на местните традиции добива една своеобразна форма.

Що се отнася до т. нар. „култова сцена" от погребение № 310, ние сме на мнение, че в нея е даден материален израз на характерния за късната бронзова епоха култ към Слънцето и пряко свързаната с него институция на царете жреци.

Каква е историческата съдба на племената, носители на „културата с инкрустирана керамика"? Засега може да се даде само най-общ отговор. Вероятно през XII в. пр. н. е. по силата на своето вътрешнодиалектическо развитие, обусловено най-вече от постепенното внедряване на желязото в производството, и предизвиканото от това преразпределение на производствените райони[207], а сигурно и поради настъпилия демографски „бум", заедно със съседните племена те са започнали да се разселват на значителни територии в Югоизточна Европа и Западна Мала Азия[208]. Това разселване е част от големите етнически размествания, довели до загиването на Хетската империя и микенските центрове.

Културата Пловдив—Зимниче—Асеновец—Черковна (т. нар. трансбалкански къснобронзов хоризонт). Селища от тази култура са малко проучени. Като по-значителни може да посочим селището от горните пластове на Разкопаница и това при Асеновец, Сливенски окръг. За съжаление резултатите от проучванията на Разкопаница поне по начина, по който са обнародвани, не спомагат да се добие една ясна представа за характера на къснобронзовия пласт[209]. Той е представен главно със съдове, при това малко на брой, от типовете кантарос, „лилия" и „солница", отбелязани съответно в пластовете VI и VII и един кантарос в пласт V[210]. Без да се впускаме в подробности, може да констатираме, че в случая имаме работа с типична тракийска селищна могила, интензивен живот на която имало през ранната и най-вече средната бронзова епоха (култура Юнаците).

Значително по-точна е стратиграфията на селището до с. Асеновец, където освен размесените материали главно от къснобронзовата и ранножелязната епоха в горните пластове се установяват три добре документирани хоризонта от късната бронзова епоха[211]. Селището при с. Асеновец позволява да се направят няколко извода. На първо място, керамичният инвентар е типичен за трансбалканския къснобронзов хоризонт. Основните форми съдове са паници, чаши, купи, гърнета, дълбоки съдове, питоси[212]. Използува се характерната за тази култура врязана украса и такава от релефни ръбове. Широко се употребява линейният орнамент (за разлика от „културата с инкрустирана керамика") — ъгли, четириъгълници, ромбове и др.[213] Инкрустацията с бяла материя се среща рядко[214]. На второ място, в строителството продължава традицията от предходния период, но жилищата имат значително по-лека конструкция[215]. В това селище заслужава внимание един факт, а именно, че рязко намаляват оръдията на труда от камък, кремък, кост и рог. Това е сериозно доказателство[216], че те са престанали фактически да играят някаква сериозна роля в производството и били изцяло заменени с оръдия на труда, изработени от бронз. М. Кънчев е на мнение, че селището може да бъде датирано към периода XIV—XII в. пр. н. е.[217] Тази датировка е приемлива особено ако се съобразим с това, че керамичният комплекс от най-горния строителен хоризонт в западната част на селището[218] се доближава в значителна степен до този от началото на ранножелязната епоха[219]. В случая може да говорим за наличието на един преходен керамичен комплекс, намерен на обект с твърдо зафиксирана стратиграфия.

За основните форми в керамиката на трансбалканския къснобронзов хоризонт добиваме представа от съдовете, намерени в епонимните паметници[220], а също и в ямите от Черковна и Есеница.

Колективната находка от Пловдив (обр. 29) е открита случайно на 8 май 1964 г. в яма, дълбока 4,5 м., покрита с четири каменни плочи, като съдовете са били наредени в шест пласта, отделени един от друг с глинени замазки. Съдовете са 44 на брой[221]. Разработената от П. Детев типология се основава главно на предполагаемото използуване на различните видове съдове[222]. Като първи тип той определя чашите с леко скосено устие и една висока дръжка, като втори — каните с полусферично тяло, също скосено устие и една висока дръжка, а като трети — кантаросовидните съдове. В четвърти тип П. Детев отделя съдовете, които според него са служили за съхраняване на храни или течности. По форма те наподобяват урните и имат фуниевидна шия, сферично тяло, две малки дръжки и украса от пъпковидни израстъци. Последният, пети тип, е представен само от един съд във формата на ведро. Както се вижда, в тази колективна находка са представени редица от основните типове глинени съдове, характерни за последния етап на бронзовата епоха, което определя и нейното значение като извор за материалната култура на местните племена.

Керамичният комплекс от с. Черковна, Разградски окръг, също е открит случайно. Намерен е на дъното на „стар кладенец", без да са засвидетелствувани някакви характерни особености около находката[223]. Основните форми съдове в него са кантаросите и каните. Точният брой не може да се установи, като имаме предвид обстоятелствата на намирането им[224]. От тях заслужава внимание един кантарос, украсен с кръг с вписан в него кръстовиден знак. Това е едно от малкото доказателства за употребата на соларния знак при украсата на глинени съдове, отнасящи се към културата Пловдив—Зимниче—Асеновец—Черковна. Някои от врязаните орнаменти са инкрустирани с бяла материя.

Друг паметник, отнасящ се към трансбалканския къснобронзов хоризонт, е колективната находка от с. Есеница, Варненски окръг (обр. 30)[225]. Запазени са шест съда, намерени в

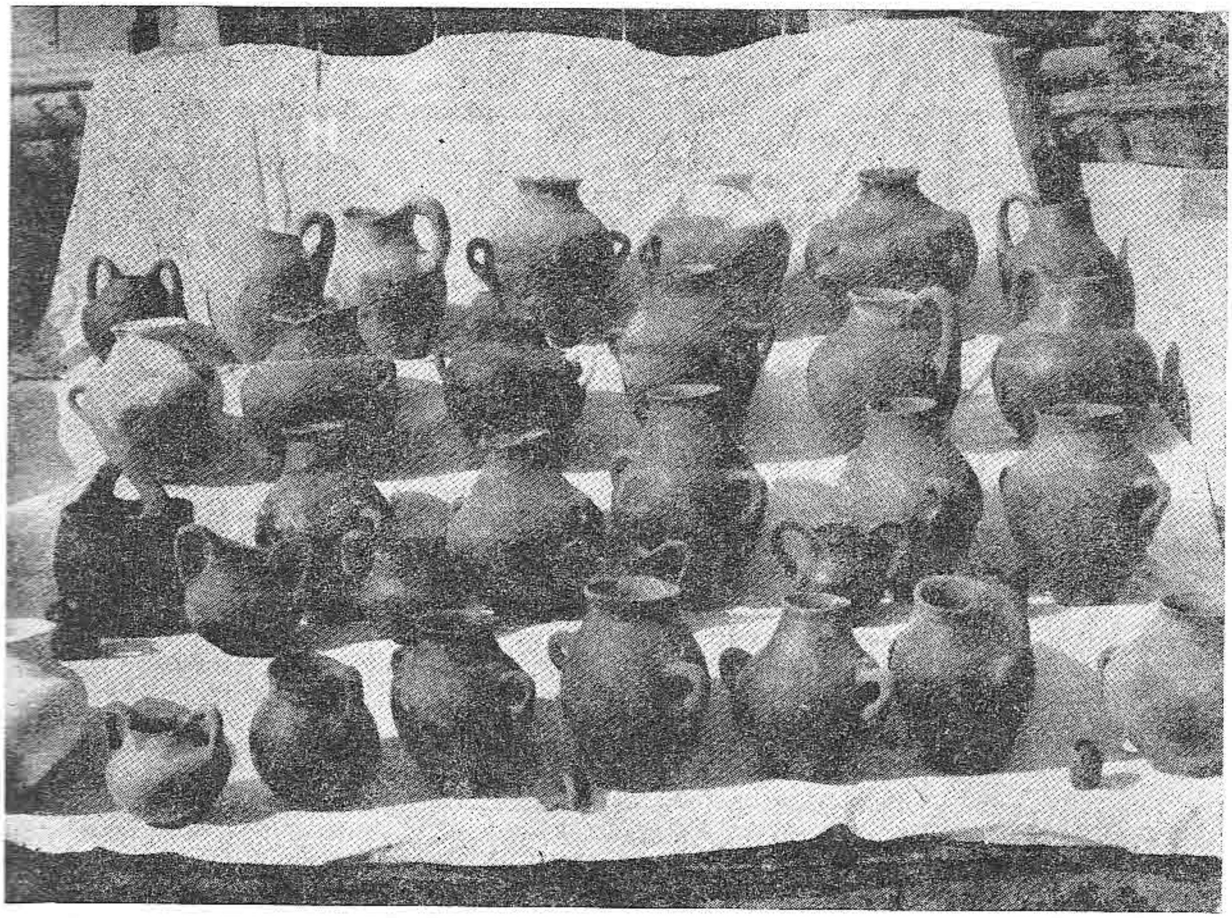

Обр. 29. Колективна находка от глинени съдове от Пловдив (по П. Детев)

изправено положение, наредени в един ред и поставени в яма с диаметър 1,50 м и дълбочина около 2 м[226]. В момента на откриването са били здрави и полупълни с овъглено жито. Следи от въглени, пепел и кости вътре и около съдовете не са намерени[227]. По форма с малки разлики са близки до тези от Пловдив. Интересен е съд № 2, който има една висока дръжка и три букела в горната част на тялото[228].

Находките от Пловдив, Черковна и Есеница несъмнено принадлежат към един хронологически хоризонт, или по-точно те характеризират трансбалканския къснобронзов хоризонт, който обхваща територията на изток от линията Свищов—Пловдив, на юг стига до Беломорска Тракия, а на североизток в района на Варненско неговите носители влизат в непосредствен допир с носителите на културата Кослоджени. Неговата датировка е сравнително добре установена въз основа на синхронизациите със съответните фази на съседните култури: Тей III—IV, Монтеору II а, б, Ноуа и Сабатиновка[229]. В общи линии нашето мнение се покрива с това на С. Моринтц, Н. Ангелеску[230] и Ал. Александреску[231], поставящи развитието на културата Пловдив—Зимниче в периода XIV—XIII в. пр. н. е. В такъв аспект една по-късна дата за находката от Есеница, както смятат В. Николов и В. Жекова, — краят на XIII — началото на XII в. пр. н. е. [232], е напълно приемлива. Тя се потвърждава от съда с трите букела. Находката от с. Есеница фактически бележи края на разглежданата от нас култура и началото на ранножелязната епоха в района на Долния Дунав. В областта на материалната култура тя е едно свързващо звено между тези два периода в развитието на местните племена.

В некропола, открит в парка на гр. Н. Загора, в хокерно погребение са намерени две кани с кòси устия и врязана украса, състояща се от двойна спирала и линейни орнаменти— защриховани ромбове, триъгълници и др.[233] Некрополът е синхронен с четвъртата фаза на културата Тей. Ако вземем предвид кантаросите, открити в могилния хокерен некропол при с. Малка детелина, недалеч от Н. Загора[234], с известни уговорки можем да твърдим, че това е един локален вариант на разглежданата култура, без да изключваме възможността за проникване на енклави от носителите на културата Тей на юг от Стара планина.

На територията на Южна Добруджа е разпространена културата Кослоджени. Нейният причерноморски вариант е проучен най-добре при разкопките на Големия остров край с. Ду-

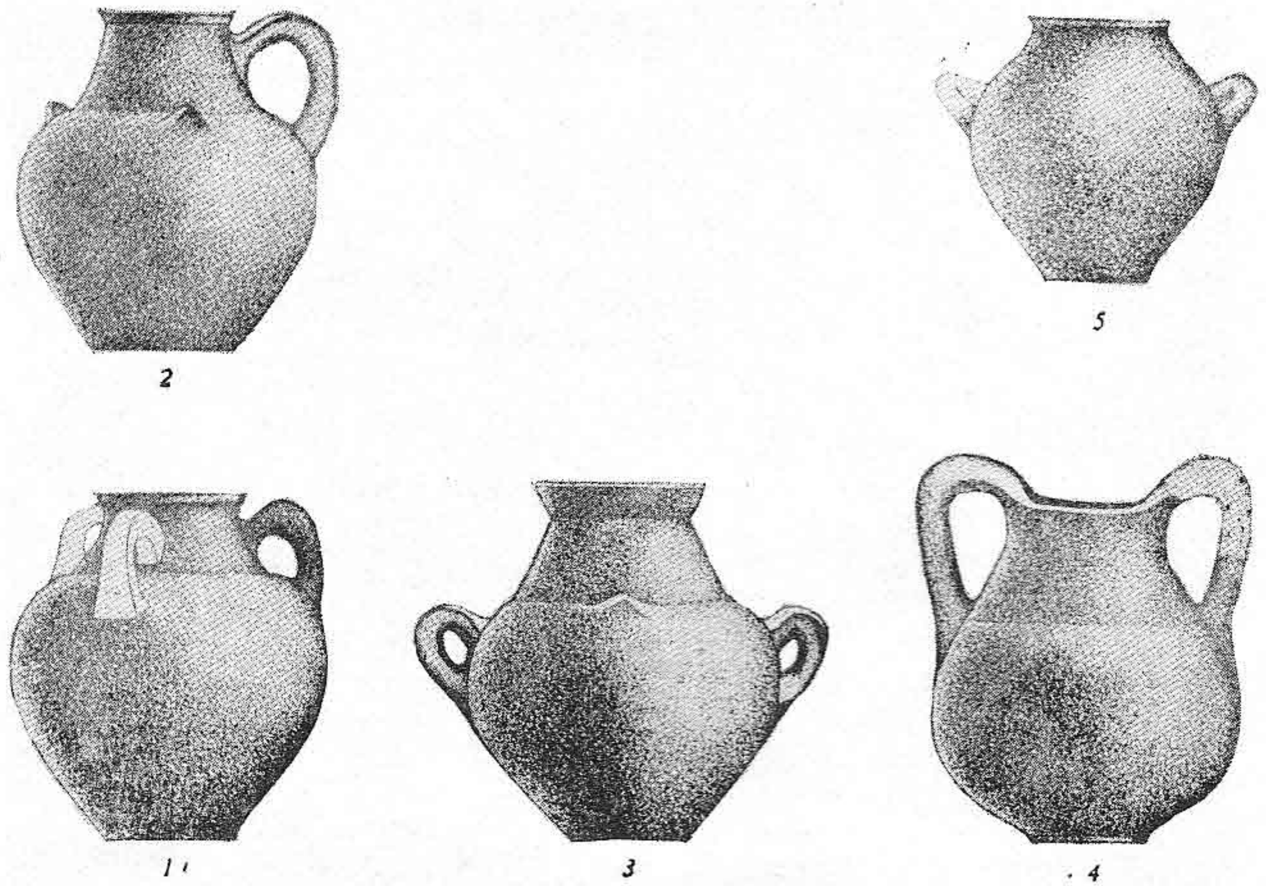

Обр. 30. Колективна находка от глинени съдове от с. Есеница, Варненски окръг (по В. Николов и В. Жекова)

ранкулак, Толбухински окръг[235]. В керамиката и по-точно в кантаросите се откриват редица егейски елементи[236].

През късната бронзова епоха днешните български земи са част от големия Балкано-Североанатолийски културен комплекс[237], чиято периферия на юг достига до островите Тасос, Лемнос и Лесбос[238].

В следващите редове ще направим опит за една най-обща характеристика на по-важните черти от целокупния живот на племената в Тракия дотолкова, доколкото ни позволяват информативните възможности на разгледаните досега археологически паметници.

На този етап на историческо развитие култовете (или по-точно религиозните) представи са тясно свързани с изкуството и намират отражение в него. За развитието му в тракийските земи можем да съдим главно от орнаментацията върху керамиката и пластиката. За разлика от Егейския свят и района на Източното Средиземноморие изкуството в Тракия през този период се отличава със своя геометризъм. Неговите корени безспорно трябва да търсим, първо, в консервативността на развитие на местното общество и, второ, в традициите от предишните епохи. Според В. М. Полевой геометричният орнамент означава, че в изкуството на съответния народ се развила абстрактната способност да се познават и изразяват закономерностите и взаимовръзките в явленията от окръжаващия свят[239]. Характерна особеност на този вид изкуство е, че веднъж възникнал като носител на определена информация (естествено, за създателите си), геометричният орнамент се превръща в окончателна, завършена и трудно поддаваща се на изменение формула, притежаваща свой собствен смисъл[240]. От своя страна, това е ключ за обяснението на редица явления, свързани с преосмислянето на местна почва на редица егейски идеологически влияния върху техните северни съседи, с които ахейските гърци поддържали регулярни контакти.

Явно отделните геометрични мотиви или комбинации от тях, засвидетелствувани в орнаменталната система на предметите от Долнодунавския район, не са имали само естетическа функция, или поне това не било главното им предназначение. Имайки предвид сравнително бедната орнаментация върху глинените предмети от Южна и Североизточна България, трябва да изтъкнем като рязко контрастиращи с тях изделията от „културата с инкрустирана керамика“ и главно находките от Орсоя и Кърна, представляващи великолепни образци на къснобронзовото праисторическо изкуство в района на долнодунавските земи. Естествено, символиката на орнаменталната система на тази култура днес е трудно да бъде интерпретирана, но имайки предвид нейния сложен характер, можем с основание да твърдим, че тя била изключително богата. В нея се различават редица мотиви, но като заслужаващи внимание смятаме спиралата в различните ѝ варианти и т. н. соларни знаци.

Спиралата се тълкува като символ на вечното движение и кръговрат в природата. Тя е характерен атрибут на изкуството през цялата праисторическа епоха, а в различни модификации се среща и по-късно.

Соларният знак се среща в украсата върху съдовете и други предмети в почти всички долнодунавски култури, но най-широко е разпространен в „културата с инкрустирана керамика“. Този факт е доказателство за възраждането и засилването на култа към Слънцето, който е един от най-старите култове, засвидетелствувани в долнодунавските земи. Ал. Вулпе, който подробно разглежда орнаменталните системи върху предметите от къснобронзовите култури на територията на днешна Румъния, определя като динамични соларни знаци комбинациите от спирален орнамент и кръгове, докато там, където преобладава линейният орнамент — ромбове, триъгълници, кръстове и др., смята че са налице статични соларни знаци[241]. Според нас неговото мнение е максималистично. Ако го приемем, би трябвало да елиминираме от символиката на орнаментацията всички останали възможни тълкувания.

Като заслужаващ внимание паралел бихме могли да посочим соларните знаци, открити на п-ов Крим. Те представляват концентрични кръгове или изображения на колело с вписан в него кръст[242], аналогични на тези от Микена, Привина глава, Вълчитрън и др. А. Л. Щепинский смята, че соларните изображения свидетелствуват за растящата роля на земеделието, тъй като култът към Слънцето се съчетавал с култа към плодородието. Подобен извод важи с пълна сила за целия долнодунавски ареал.

Материалите от некрополите при Орсоя и Кърна дават възможност да добием представа и за някои други вярвания, разпространени сред племената, носители на „културата с инкрустирана керамика“. Това са култът към птиците и двойната брадва. По археологически път са документирани от откритите богато орнаментирани зооморфни съдове[243] и ромбовидните модели на култови брадви[244]. Последните имат украса от соларен знак в средата, знака „бумеранг“ и двойни спирали. Това позволява да ги свържем с култа към Слънцето.

Дали откритите в Орсоя глинени модели на лодки имат някакво отношение към култа, е трудно да се отговори. Бихме искали да изкажем хипотезата, че в случая имаме работа с т. нар. „слънчева ладия“, известна от Древния Египет. Подобно схващане в известна степен се потвърждава и от „култовата сцена“[245], където върху „трон“ с богата украса е поставена глинена антропоморфна фигура и до нея модел на лодка. Натъкваме се на един рядко срещан случай, когато е фиксирана и намерила материален израз идеята за връзката и единството на соларния и царския култ, на хтонично-соларния синкретизъм.

Що се касае до разглеждането на орнаментацията като самостоятелно произведение на изкуството, трябва да отбележим, че силното ѝ естетическо въздействие се дължи на два фактора: употребяваните сполучливи комбинации от най-различни видове основни мотиви и ефектът, който се получава от контраста между инкрустацията с бяло вещество и тъмносивата или кафява, добре загладена повърхност на предмета. Керамичният комплекс на „културата с инкрустирана керамика“ представлява един от върховете в развитието на геометричното изкуство през праисторическата епоха в района на Долния Дунав.

Друг характерен елемент на този комплекс е антропоморфната пластика, характеризираща се с т. н. камбановидни идоли — кухи отвътре, силно стилизирани човешки фигури с богата орнаментация. Тяхното предназначение е доста спорно и неясно. Можем да допуснем, че те са изпълнявали роля, подобна на тази на египетските „ушебти“, но тогава би трябвало да ги намираме в повечето от богатите гробове, докато всъщност те се срещат сравнително рядко. Вл. Думитреску ги смята за женски божества, покровителствуващи гробовете и явяващи се в същото време богини на плодородието[246]. Ние сме на мнение, че подобно твърдение е доста обширно и противоречиво, тъй като на практика в едно и също божество се преплитат функции, свързани едновременно със смъртта и плодородието. По-вероятно е тези фигурки да представляват жрици на Слънцето или пък да имат функции, сходни с тези на известните от минойския Крит статуетки на т. нар. „Богини със змиите“[247].

Интересна находка е намереният в орсойския некропол погребение № 148, двоен идол[248]. Той представлява бременна жена[249] и по всяка вероятност може да се свърже с творческото начало. Както е известно, бременността е свързана с хтоничността и е символ на култа към плодородието, който, от своя страна, има непосредствена връзка с почитането на Слънцето като върховно божество. Впрочем, това са разсъждения от общ характер, в никакъв случай не претендиращи за изчерпателност. Целта ни е да обърнем внимание на тази проблематика.

От късната бронзова епоха от територията на днешна България са известни некрополи, в които са засвидетелствувани двата вида погребални обичаи — полагане и кремация. Труполагането е типичен обряд за племената от културата Пловдив—Зимниче—Асеновец—Черковна (трансбалканския къснобронзов хоризонт). При полагането трупът бил поставян в предварително изкопана плитка яма, в свито положение. Понякога се натрупвала и малка могила от дребни камъни и пръст.

В ареала на „културата с инкрустирана керамика“ погребалният обряд е кремацията. Трупът бил изгарян заедно с дрехите, след което костите са поставяни в специално приготвена урна. По всяка вероятност ямите имали значителни размери. Няма данни върху тях да е поставян някакъв знак или надгробен паметник. Гробните дарове се състоят от глинени съдове, идоли, модели на култови брадви и др., поставени в урните или до тях[250]. Съдовете вероятно съдържали храна, а характерно за погребалния обичай е предварителното счупване на някои глинени съдове или идоли[251]. Някои погребения от Орсоя (напр. № 148) могат да бъдат тълкувани като символични, отразяващи култа към плодородието в този аспект, в който е известен от минойската религия[252].

Интересни паметници на материалната култура са т. нар. ритуални ями, в които се открива главно керамичен инвентар. Такива са ямите от Пловдив, Черковна, Есеница и Говора в Румъния, съдържаща 17 съда, датирани към културата Вербичоара[253]. Интерпретацията на тези ями засега е доста спорна и има значителни различия в мненията на отделните изследователи — лъжливи погребения (кенотафи), ритуални ями, в които са поставяни жертвени дарове или складове за глинени съдове, съдържащи припаси. Известна светлина върху предназначението на ямите и колективните находки от Пловдив, Черковна, Есеница и Говора хвърлиха разкопките на култовия център в м. Багачина край с. Сталийска махала, Михайловградски окръг[254]. Култовият център се намира върху висок хълм във формата на пресечена пирамида на около 1 км от източния бряг на р. Лом и има площ от около 5 дка. Досега са открити над 70 ями с кръгла или куполовидна (крушовидна) форма, намиращи се близо една от друга. В северната част, непосредствено в периферията на комплекса, е открито жилище с правоъгълна форма и апсида, в което намерихме съоръжение, състоящо се от пет изпечени глинени стъбла с четвъртита форма, наредени в неправилен кръг с диаметър около 1 м. Около него се намериха останки от още четири малки жилища с правоъгълна форма и лека конструкция. От тази периферна ивица, широка около 5—6 м, в останалата проучена част на комплекса — 800м² — освен ями не се откриват никакви следи от други съоръжения. Това ни довежда до извода, че се касае за култов комплекс или център, съставен от ями. Той започнал своето съществуване от ранната бронзова епоха — култура Магура—Коцофени, което продължило до II—III в. от н. е. Материалите от различните епохи са размесени, тъй като една яма била използувана многократно през различните епохи. Инвентарът на ямите от края на бронзовата и началото на ранножелязната епоха се състои от фрагменти от глинени съдове с врязана и инкрустирана украса, или такава от вертикални, кòси или хоризонтални широки канелюри, често пъти с полирана с графит повърхност. Много по-малко са предметите на бита, изключително прешлени за вретено. Досегашните резултати от разкопките на Багачина ни позволяват да направим някои изводи от общ характер, засягащи предназначението на подобни ями въобще. Явно, налице е един странен обичай, характерен за долнодунавските племена за един продължителен период от време — от началото на III хилядолетие пр. н. е. до пълното политическо и културно включване на тракийските земи в пределите на Римската империя. Ние сме на мнение, че въз основа на резултатите от разкопките на Багачина можем да обясним и значението на колективните находки от Пловдив, Есеница, Черковна и Говора. Сблъскваме се с едно и също явление — те са поставяни като жертвени дарове в ритуални ями, край които се извършвали обреди с неизвестен за нас характер.

Наличният археологически материал позволява да се очертае една, макар и обща, картина на обществените отношения в племенния масив на юг от Долния Дунав през къснобронзовата епоха.

Наличието на многобройни съкровища на предмети, направени от бронз, показва, както вече отбелязахме, че металургията на бронза и обработката му достигнала своя най-висок връх и не отстъпва на това в съседните земи и най-вече в Ахейска Гърция. Намирането на „търговски съкровища“ е пряко доказателство за съществуващата специализация в производството[255], както и за наличието на групи от хора, които пласирали готовата продукция често в доста отдалечени районà, явявайки се по този начин и разпространители на културно-идеологически концепции. Това били майстори-специалисти, които едновременно изпълнявали и функциите на „търговци“. Трудно е да се предположи, че те действували самостоятелно. Много по-вероятно е да били обединени в сдружения, основната цел на които била пласирането на произведенията от бронзови предмети, независимо дали били произведени на място или внесени от други райони. Независимо че с металургия и металообработване могли да се занимават и други общинници, все пак териториално-съседската община, сменила около средата на II хилядолетие пр. н. е. родовата, трябвало да отдели известен брой свои членове, които да се занимават само с този вид дейност, тъй като времето за натрупване на информация, респективно за добиването на определени необходими трудови навици, е значително удължено. От друга страна, за организирането на производството, за регламентиране на „търговията“ с крайния продукт от него, за организирането на отбранителни и нападателни акции в една епоха, когато въоръжените конфликти са нещо обикновено, а войната е средство за препитание, била необходима определена ръководна сила. По този начин се появява наложена от обективните исторически обстоятелства институция, която се издига и даже влиза в противоречие с общината, макар да има своите корени в нея. Това е институцията на царете жреци. Значителни податки за нея се съдържат в митологическите сведения[256], а по археологически път е документирана чрез паметници, които могат да бъдат тълкувани като царски реалии — двойните брадви, върховете за „жезли“, златното съкровище от Вълчитрън[257]. Наличието на конкретна форма на царска власт се потвърждава и от широкото разпространение на соларния култ, особено добре засвидетелствуван в „културата с инкрустирана керамика“, който заедно с хтоничността е белег, характерен за култа към царя[258]. По всяка вероятност тези царе жреци стоели начело на „държавици“ от рода на микенските царства или на племенни съюзи.

Наличието на институцията на царете-жреци, която на практика съответствува на митологическия образ на реалния микенски предводител показва, че в племето или племенният съюз съществувала организация, която имала за цел да регламентира отношенията между членовете му, определяла и контролирала локализацията, специализацията и характера на производството (и според нас това била една от най-важните ѝ функции, която вероятно в решителна степен спомогнала за нейното възникване), следяла за упражняването на съответните култове, провеждането на религиозните тържества и т. н. Добре организираното и регламентирано производство на бронзови изделия в рамките на отделните племена или племенни обединения имало закономерен резултат — засилването на обмена и „търговията“ със съседните райони, като от особено важно значение са контактите с микенските центрове. Това засилване на взаимните връзки, съществувало под една или друга форма, довело до изключително висока културна интеграция в долнодунавските земи, а в Тракия — до формирането на общия трансбалкански къснобронзов хоризонт. По археологически път тази интеграция е особено силно засвидетелствувана на границата между второто и първото хилядолетие пр. н. е. когато се наблюдава окончателното консолидиране на тракийския етнос в географските и историческите рамки, в които ни ги представят античните елински автори.

---

[1] При теренни обхождания най-голям брой такива селища са открити в района на Новозагорско, вж. Кънчев, М. Селища и находки от късната бронзова епоха . . ., 134—151, 135, обр. 1.

[2] Ангелов, Н. Новооткрити селища по брега на Дунава между Русе и Тутракан. — ИАИ, XVIII, 1952, 371—372.

[3] Едно от жилищата в Балей е тип мегарон. Това сведение ми даде ръководителят на разкопките ст. н. с. Р. Катинчаров от АИМ при БАН, за което му изказвам своята дълбока благодарност.

[4] Ангелов, Н. Цит. съч., с. 371.

[5] История на Добруджа. Т. 1, с. 70; Тодорова, Х., Т. Димов. Селище от късната бронзова епоха на Големия остров при с. Дуранкулак, Толбухински окръг. — Сб. Североизточна България. Древност и съвремие. С., 1985, 21—25.

[6] История на Добруджа. Т. 1, с. 70.

[7] Detev, P. Le tell Razkopanica . . ., 145—154.

[8] Георгиев, Г. Ил., Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1950—1953 год. — ИАИ, XXV, 1957, с. 45.

[9] Пак там, с. 50.

[10] Detev, P. Цит. съч. 145—154.

[11] Тончева, Г. Хронология на наколните селища край Варна. Първи конгрес на БИД. Т. 1, 1972, 310—315.

[12] Миков, В., Н. Джамбазов. Деветашката пещера . . ., с. 118.

[13] Пак там.

[14] Цончев, Д. Приноси към старата история на гр. Пловдив. С., 1939, 12—24.

[15] От особено важно значение е уточняване на датировката на култовото огнище, вж. Пейков, Ат. Раскопки в древнефракийском городе Евмолпия (1974—1978). — Pulpudeva, 3. Sofia, 1980, с. 244.

[16] Lazarov, M. Localités prégrècques sur le littoral de la mer Noire au Sud du Balkan. — Thracia, III, Serdicae, 1974, p. 109.

[17] Димитров, Б., К. Порожанов, Ат. Орачев. Пристанищата на Аполония и Месамбрия. Тракийски паметници. Т. 3. Мегалитите в Тракия, част 2. Тракия Понтика. С., 1982, 432 — 450.

[18] Огненова, Л., Б. Димитров. Въведение в проблематиката на Тракия Понтика. Тракийски паметници. Т. 3. Мегалитите в Тракия, ч. 2. Тракия Понтика. С., 1982, с. 431.

[19] Чичикова, М. Поселищното развитие в Тракия през I хилядолетие пр. н. е. I конгрес на БИД. С., 1972, с. 329; Ангелов, Н. Културни пластове преди изграждането на Двореца. — Царевград Търнов, I. С., 1973, с. 262.

[20] С неговото повсеместно разпространение може според нас да се обясни и прекъсването на живота върху селищните могили и тънките културни пластове от късната бронзова епоха — населението често сменяло местоживелищата си.

[21] Някои въпроси на керамичното производство през късната бронзова епоха са разгледани в студията на В. Миков. Техника на керамичното производство през праисторическата епоха в България. — ИАИ, XXIX, 1966, 165—208.

[22] Пак там, с. 179, обр. 10 б.

[23] Пак там, с. 178.

[24] Трябва да отбележим, че външните очертания на триъгълниците, ромбовете и т. н. са правени в техниката на фалшивия шнур. Особено показателен е примерът с кантароса от Върбовка, Великотърновско.

[25] С техниката на врязване е изобразена двойна брадва върху фрагмент, открит в наколните селища край Варна, вж. Тончева, Г. Цит. съч., с. 310.

[26] Съхраняват се в АМ — София, инв. № 3160 а,б.

[27] Най-пълно развитието на металургията на бронза в различните ѝ аспекти е разгледано в трудовете на Ив. Панайотов, вж. Метални оръдия на труда и оръжия от бронзовата епоха. . ., Съкровище от късната бронзова епоха от с. Сокол (съвместно с П. Доневски); Bronze Rapiers Swords . . .; Фактори в развитието на къснобронзовата металургия в днешните български земи. — Thracia antiqua, 1977, 2, 19—34; Черных, Е. Н. Об основных этапах . . . и особено обстойно и прецизно в капиталния му труд Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии. Двамата автори дават богата и изчерпателна библиография.

[28] Черных, Е. Н. Цит. съч., 185—203.

[29] Пак там, 199—200.

[30] Пак там, с. 203.

[31] Пак там.

[32] Пак там, 207, 228.

[33] Пак там, с. 215, рис. 103.

[34] Пак там, с. 204, 207, рис. 102; Panayotov, Iv. Bronze Rapiers Swords . . ., p. 187, Map 3.

[35] Пак там; Черных, Е. Н. Цит. съч., с. 204, 207, рис. 102.

[36] Пак там, с. 204.

[37] Попов, Р. Предисторически култови брадви . . ., с. 105, обр. 4.

[38] Непубликуван, съхранява се в ОИМ — Русе.

[39] Bouchholz, G. H., V. Karageorghis. Altägäis und Altkyprs. Leipzig, 1972, 59.

[40] Пак там.

[41] Блаватская, Т. В. Ахейская Греция (во втором тысячелетии до н. э.). М., 1966, с. 221, рис.60.

[42] Forsdyke, E. J. Catalogue of the Greek and Etruscan Vases in the British Muzeum. Vol. I, Part I. Prehistoric Aegean Pottery. London, 1925, 129, A 754, fig. 172.

[43] Karo, G. Die Schachtgräber von Mykenai. München, 1930, Tafel CLXVII.

[44] Bossert, H. Alt-Kreta. Kunst und Kunstgenerle im Ägäishen Kulturkreise. Berlin, 1921, 119, Abb. 164.

[45] Bouzek, J. Graeko-Makedonien Bronzes . . ., 148—152.

[46] Bouchholz, G. H., Karageorghis, V. Цит. съч., с. 59.

[47] Higgins, R. Minojské a mykenské umeni. Praha, 1973, 143—144.

[48] Пендлбери, Дж. Археология Крита. М., 1950, с. 130, рис. 27.

[49] Черных, Е. Н. Цит. съч., с. 234.

[50] Пак там, с. 236, рис. 105.

[51] Пак там, 228—233.

[52] Пак там, с. 228, рис. 104.

[53] Пак там, с. 232.

[54] Пак там.

[55] Катинчаров, Р. Основные результаты раскопок первобытного поселения в г. Нова Загора (Южная Болгария) в 1968 и 1970 гг. СА, 1972, 1, с. 245.

[56] Черных, Е. Н. Цит. съч., с. 238, рис. 106.

[57] Пак там, с. 254.

[58] Условен термин, който може да бъде приет с големи резерви с цел избягване на недоразумения в хода на изложението.

[59] Относно тяхното предназначение има две главни мнения. Едни изследователи ги смятат като домонетна форма на разменно средство, а други, че става дума за суровина, приготвена в удобен за измерване и най-вече за транспортиране вид.

[60] Карайотов, Ив. Критски меден слитък от село Черково, Бургаски окръг. — Нумизматика, 1978, 1, 12—17.

[61] Bouchholz, H. G., V. Karageorghis, Цит. съч., 59—60, 739—752 a, b.

[62] Bass, G. F. The Cape Gellidonya Wreck: preliminary report. — AJA, 65, 1961, 267—276.

[63] Подробно описание на формите на предметите е направено от В. Миков, вж. Златното съкровище от Вълчитрън. С., 1958, 1—16, 25—36, табл. I—XXXI.

[64] В това отношение изключение прави Миков, В. Пак там. Неговата работа, базираща се на отхвърлената на настоящия етап хронологическа система, е в значителна степен остаряла, макар че запазва качествата си на основен класически труд, посветен на съкровището.

[65] Основната литература е посочена в една наша статия, вж. Бонев, Ал. Г. Състояние на проучванията на златното съкровище от Вълчитрън. — Археология, XIX, 1977, 4, 11—19.

[66] На този въпрос посветихме една обзорна статия, вж. Bonev, Al. Datierung des Goldschatzes von Vălčitrăn. — Studia praehistorica, 7. Sofia, 1984, 164—177.

[67] Мерперт, Н. Я., Г. Ил. Георгиев. Поселение Эзеро и его место среди памятников раннего бронзового века Восточной Европы. Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur. Bratislava, 1973, p. 232, fig. 12, 1.

[68] Bouchholz, H. G., V. Karageorghis. Цит. съч., с. 304, 882—883.

[69] Detev, P. Données archéologiques de la continuité de la culture du tell Razkopanitza près du village Manolè, dép. de Plovdiv. — Studia Balcanica, 5, 1971, p. 95, fig. 1.

[70] Миков, В. Цит. съч., 25—27.

[71] Forsdyke, E. J. Цит. съч., 81, фиг. 99.

[72] Най-близките аналогии на вълчитрънските киатоси сме дали в нашата работа, вж. Bonev, Al. Цит. съч., с. 167.

[73] Пак там.

[74] Blegen, C. W., M. Rawson. The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia, vol. I, part II. Cincinati-Princeton, 1966, fig. 328, 340, 357, 358.

[75] Bonev, A. Цит. съч., с. 167 и цитираната там литература.

[76] Patek, E. Die Urnenfelderkultur in Transdanubien. Archaeologia Hungarica. Seres Nova, XLIV. Budapest, 1968, Tafeln IV, 1—4; XVII, 1—7; XIX — 4, 6, 13, 14.

[77] Миков, В. Цит. съч., с. 29.

[78] Панайотов, Ив. Метални оръдия на труда и оръжия . . ., с. 10.

[79] Bonev, Al. Цит. съч., с. 169.

[80] Миков, В. Цит. съч., с. 32.

[81] Bouchholz, H. G., V. Karageorghis. Цит. съч., 409—1505, 419—1542, 1543, 1544, 1547; 448—1650.

[82] Миков, В. Цит. съч., с. 35.

[83] Hänsel, B. Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit . . ., Teil II. Tafel 6, 14, 31, 51.

[84] Ordenlicht, I. Depozitul de bronzuri de la Otomani. — Acta muzei Naponsensis, V. Cluj, 1968, p. 400, fig. 2, 7—13.

[85] Пак там, с. 402.

[86] Грбич, М. Привина глава. — Старинар, VI, 1931, с. 24, 27.

[87] Karo, G. Цит. съч., Tafel 20_{38}.

[88] Пейков, Ат. Раскопки в древнефракийском городе Евмолпия . . ., с. 244, рис. 5. — Pulpudeva, 3, 1980, с. 244.

[89] Венедиков, Ив. Вълчитрънското съкровище. — Изкуство, XXV, 1975, 3—8.

[90] Пак там, с. 9.

[91] Черных, Е. Н. Цит. съч., с. 244, табл. 67; с. 245, табл. 68, с. 246, табл. 69, с. 247, табл. 70.

[92] Черных, Е. Н. Об основных этапах древнейшей металлургии . . ., 389—395.

[93] Bouchholz, H. G., Karageorghis, V. Цит. съч., 349—1117, a-c.

[94] Пак там, с. 88.

[95] Кривцова О., А. Гракова. Бессарабский клад. М., 1949, с. 15, табл. VII.

[96] Karo, G. Цит. съч., Tafeln 111, 125.

[97] Dumitrescu, Vl. Necropola de..., pl. 135, 136; pl. 66—106, 107; pl. 67—122 sqq.

[98] Bouchholz, H. G., V. Karageorghis. Цит. съч., Farbtafel, 4.

[99] Karo, G. Цит. съч., Tafeln 29—12, 13, 14, 16; Tafeln 60—334, 336; Tafeln 51—344, 345; Tafeln 64—699, 702; Tafeln 66—671, 672.

[100] Соколов, Г. Эгейское искусство. М., 1972, 105—106.

[101] Schaeffer, Cl. F. A. Stratigraphie comparée et chronologie de l' Asie occidentale (IIIe et IIe millénaires a. n. è.). London, 1948, fig. 300—19.

[102] Bouchholz, H. G., Karageorghis, V. Цит. съч., 380—1255.

[103] Пак там, с. 104.

[104] Миков, В. Цит. съч., 22—25.

[105] По-подробно по този въпрос вж. Bonev, Al. Цит. съч., 174—176.

[106] Кривцова, О., А. Гракова. Цит. съч., 12—16.

[107] Аналогичен по форма и техника на изработка с вълчитрънския голям съд е златният кантарос, намерен при с. Крижовлин, Одеска област, вж. Дзис, Г. А., Т. Черняков. Золотая чаша вылчитрынского типа из Северо-Западного Причерноморья. — СА, 1981, 1, 151—161.

[108] Трябва да отбележим, че подобно заключение има относителен характер, тъй като огромна част от куполните гробници са ограбени. Ние се позоваваме на известните в момента факти, а те налагат посочения по-горе извод, макар че в известна степен противоречи на сведенията от писмените извори за епохата.

[109] Миков, В. Цит. съч., с. 21.

[110] Пак там, 19—21.

[111] Hartmann, Ax. Prähistorische Goldfunde aus Europa. Studien zu den Anfängen der Metallurgie, III. Berlin, 1970.

[112] Пак там.

[113] Миков, В. Цит. съч., с. 19.

[114] Митич, М. Праисторийски златен накит от Велике Врбице. — Старинар, 1907, с. 112.

[115] Миков, В. Цит. съч., 8—16, 22—25.

[116] Кларк, Дж. Доисторическая Европа. Экономический базис. М., 1953, с. 217; Блаватская, Т. В. Греческое общество второго тысячелетия до новой эры . . . М., 1976, с. 87. По този начин вероятно била оформена вътрешната част на чашите от Вафио.

[117] Куфтин, Б. А. Археологические раскопки в Триалети. I. Тбилиси, 1941, с. 97.

[118] Пак там, с. 98.

[119] Karo, G. Цит. съч., 152—153.

[120] Куфтин, Б. А. Цит. съч., с. 97.

[121] Миков, В. Цит. съч., с. 14.

[122] Приложена е при инкрустиране на златна или сребърна пластинка върху бронзова подложка, вж. Куфтин, Б. А. Цит. съч., с. 99, обр. 106.

[123] Канцельсон. Тутанхамон и сокровища его гробницы. М., 1976, с. 68.

[124] Куфтин, Б. А. Цит. съч., с. 86, обр. 93, с. 87, 89—90; Монгайт, А. Л. Археология СССР. М., 1955.

[125] Подробно вж. Бонев, Ал. Г. Състояние на проучванията . . ., 11—18.

[126] Minchev, Al. The Treasure — New Interpretation of Some Items. Доклад, прочетен на Вторите филипополски седмици, октомври, 1976 г. в Пловдив (непубликуван). Авторът смята че дисковете са музикални инструменти-цимбали.

[127] Ognenova-Marinova, L. Le trésor de Vălčitrăn — jalon dans l'étude de la religion Thrace. — Pulpudeva, 2, 1978, 240—244.

[128] Пак там, с. 240.

[129] Пак там, с. 214.

[130] Пак там, с. 242.

[131] Пак там.

[132] Пак там.

[133] Пак там, с. 243.

[134] Garašanin, M. Betrachtungen zum Schatz von Vălči Trañ. — Studia in honorem Veselin Beševliev. Sofia, 1978, 284—287.

[135] Миков, В. Цит. съч., с. 46.

[136] Garašanin, M. Цит. съч., 285.

[137] Пак там, 285—286.

[138] Пак там, с. 286.

[139] Пак там, с. 287.

[140] Черных, Е. Н. Древняя металлобработка на Юго-Западе СССР, 1976, с. 149.

[141] Черных, Е. Н. Горное дело и металлургия . . ., с. 282.

[142] Танев, Т. Плочата от Разлог. Паметници на културата и музеи. 1957, 3, 36—39.

[143] Танев, Т. Отново за плочите от Разлог. — МПК, V, 1965, 1, 3—11_5.

[144] Тончева, Г. Монументални скулптурни паметници . . ., с. 71.

[145] За съжаление, не става ясно има ли и ако има, колко са изцяло запазените плочи. В публикацията дословно е казано: „ . . . По време на разкопките бяха намерени още две изцяло запазени плочи — една горна половина, част от долната половина и 5 фрагмента от плочи с релефни изображения“ (Пак там, с. 85). Не се разбира дали дадените на обр. 15а, б, обр. 17 и обр. 18а, б плочи са цели, или са само по-големи фрагменти. Материалът, от който са изработени — едрозърнест мрамор, има местен произход(Пак там, с. 72.).

[146] Пак там, 85—89.

[147] Пак там, с. 85, обр. а, б; 85—88.

[148] Пак там, с. 85, обр. а, б.

[149] Пак там, 86—88.

[150] Пак там, с. 87, обр. 17а, б; 88—89.

[151] Пак там, обр. 18а, б.

[152] Пак там, с. 89.

[153] Пак там.

[154] Основните мнения са разгледани в работата на Г. Тончева. (Пак там, 72—74).

[155] Пак там, 75—92.

[156] Пак там, с. 91.

[157] За подобно твърдение основание ни дават редица паралели с надгробните плочи от шахтовите гробници в Микена.

[158] Инкрустацията се използува и в съседните области, но в никакъв случай не в такава степен, както е при разглежданата култура. Приетият от нас термин „култура с инкрустирана керамика“ най-точно отразява същността и единството в културно-историческото развитие на племената от посоченият в изложението район.

[159] Материалът от този некропол е цялостно публикуван в монографията на Dumitrescu, Vl. Necropola de incineratie din epoca bronzului de la Cîrna. Bucureşti, 1961.

[160] Некрополът се намира в южната част на областта Олтения, върху хълма Томи, разположен южно от езерото Кърна и на северния бряг на езерото Балта Наста. Разкопките са били проведени в рамките на три кампании — през 1942, 1955 и 1956 година. Пак там, с. 317.

[161] Филипов, Тр. Некропол от късната бронзова епоха при с. Орсоя, Ломско. Албум. С., 1976, с. 5.

[162] Филипов, Тр. Идолна пластика от къснобронзовия некропол . . ., с. 9.

[163] Пак там.

[164] Пак там.

[165] Публикация на материалите от некропола не е правена. За целта на нашето изложение ще използуваме разгледаните от Тр. Филипов находки от 74 (по всяка вероятност най-богати) погребения, дадени в работите, посочени в заб. 161 и 162, както и в Керамика и идолна пластика от къснобронзовия некропол при с. Орсоя, Михайловградски окръг. — Археология, XV, 1974, с. 2.

[166] Филипов, Тр. Некропол от късната бронзова епоха. . ., табл. 53 а.

[167] Dumitrescu, Vl. Цит. съч., Pl. CVI, 331.

[168] Филипов, Тр. Цит. съч., табл. 34 а.

[169] Пак там, табл. 27 а.

[170] Пак там, табл. 51 а.

[171] Пак там, табл. 52 а.

[172] Пак там, табл. 17.

[173] Пак там.

[174] Пак там, табл. 73 в.

[175] Dumitrescu, Vl. Цит. съч., Pl. CVII, 114, 129, 151, 208.

[176] Пак там, Pl. CIX, 60, 107, 278, 325.

[177] Филипов, Тр. Цит. съч., табл. 1 б.

[178] Dumitrescu, Vl. Цит. съч., Pl. CVIII.

[179] Пак там, Pl. XVIII, XIX b; Pl. XIX, XXI b; Pl. XXVII b.

[180] Филипов, Тр. Цит. съч., табл. 33 б.

[181] Пак там, табл. 24 в.

[182] Dumitrescu, Vl. Цит. съч., Pl. LXII, 59; Pl. CIII, 534.

[183] Филипов, Тр. Цит. съч., с. 16, обр. 17.

[184] Dumitrescu, Vl. Цит. съч., Pl. CIII, 5401 CIX, 271, 438.

[185] Разполагайки с богат материал, типологическа характеристика на антропоморфната пластика, намерена на територията на днешна Югославия, прави Letiza, Z. Antropomorfne figurine bronzanog doba u Jugoslaviji. Beograd, 1973, Tabl. I—XIX, 71—77.

[186] Dumitrescu, Vl. Цит. съч., Pl. LX, 51; Pl. LXIII, 5, 2; Pl. LXV, 5, 3; Pl. LXXVIII S, 5; Pl. LXXX, S, 6; Pl. LXXXVI, S, 6; Pl. LXXXVI, S, 7; S 8; Pl. LXXXIX, S 9.

[187] Филипов, Тр. Цит. съч., табл. 65 в.

[188] В изложението разглеждахме, както вече подчертахме, находките само от седемдесет и четири погребения. Инвентарът от останалите погребения не ни е известен. Вероятно след пълното му обнародване може по необходимост да се наложат известни корекции на предложената от нас типологическа схема.

[189] Филипов, Тр. Цит. съч., табл. 39 в.

[190] Пак там, табл. 41 в.

[191] Пак там, табл. 55 в.

[192] Пак там, с. 15, обр. 15.

[193] Филипов, Тр. Идолна пластика от къснобронзовия некропол . . ., 11—12.

[194] Пак там.

[195] Култовата сцена е описана в текста въз основа на данните, дадени от разкопвача (Пак там, с. 15.). В момента един от моделите на лодки липсва. Дали разположението на предметите от въпросната сцена било точно така, както е дадено в публикацията, не можахме да установим.

[196] Тасич, М. Проблеми културе равних польа са урнами у Войводини. — Старинар, XVII, 1966, 17—22.

[197] Mozsolics A. Bronzefunde des Karpatenbeckens. Budapest, 1967, p. 119.

[198] Hänsel, B. Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken. Bonn, 1968, 8, 21.

[199] Dumitrescu, Vl. Цит. съч., 332.

[200] Hänsel, B. Цит. съч., Beilage 12.

[201] Пак там, Beilage 14.

[202] Сафронов, В. А. Датировка Бородинского клада. Проблемы археологии, выпуск первый. Л., 1968, с. 127.

[203] Летица, З. Праисторийска некропола „Песак“ код Корбова. — Старинар, XXIV—XXV, 1973—1974, 172—173.

[204] Buchholz, H. G., V. Karageorghis. Цит. съч., 101—102; 1218, 1233.

[205] Подчертаваме изрично — става дума за налагането на политическо, а не на културно господство над минойския Крит. До края на второто хилядолетие пр. н. е. островът запазва своята относителна културна самостоятелност в рамките на ахейския свят.

[206] Dumitrescu, Vl. Cîteva observatii îlegătura cu modelarea prismatica-cilindrică a capului la statuetele de lut ars din cultura cîmpurilor de urne din epoca mijlocie a bronzului. Sciv, VIII, 1957, 1—4, p. 100.

[207] Доколкото може да се съди от археологическите паметници и писмените извори, този процес нямал мирен характер.

[208] Подобни мащаби има разселването на славяните в първите векове на първото хилядолетие от н. е. Естествено то е било обусловено от съвсем други причини, като има и различни исторически резултати.

[209] Пълната публикация на резултатите от проучванията на селищната могила Разкопаница е дадена в труда на П. Детев. Le tell Razkopanica . . ., 141—188.

[210] Пак там.

[211] Кънчев, М. Селища и находки от късната бронзова и ранножелязната епоха . . ., с. 136.

[212] Пак там, с. 139.

[213] Пак там, с. 147.

[214] Пак там, с. 145.

[215] Пак там, с. 139.

[216] Пак там.

[217] Пак там, с. 151.

[218] По всяка вероятност М. Кънчев има предвид двата горни, частично разрушени хоризонтà на късно-бронзовото селище, вж. Пак там, с. 136.

[219] Пак там, с. 149.

[220] Alexandrescu, Al. La nécropole du bronze récent de Zimnicea (dép. de Teleorman). — Dacia, XVII, 1973, 77—91; Ibidem. Autour des fouilles de Zimnicea. — Thracia, III, Serdicae, 1974, 47—64.

[221] Детев, П. Колективна находка от глинени съдове . . ., с. 66.

[222] Пак там, 66—70.

[223] Hänsel, B. Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der Unteren Donau. Bonn, 1976, Teil I, S. 77.

[224] Публикувани са осем съда. Пак там, Tafeln 9.

[225] Николов, В., В. Жекова. Колективна находка от керамични съдове от късната бронзова епоха в с. Есеница, Варненски окръг. ИНМВ, т. 18 (33), 1982, 87—92, табл. I, II.

[226] По всяка вероятност те са били седем или осем. Пак там, с. 87.

[227] Пак там.

[228] Пак там, 87—88.

[229] Пак там, с. 90.

[230] Morintz, S, Anghelescu, N. O noua cultură a epocii bronzului n România. Cultura de tip Coslogeni. SCIV, XXI, 1970, 3, p. 415.

[231] Alexandrescu, Al. La nécropole . . ., 84—85.

[232] Николов, В., В. Жекова. Цит. съч., с. 90.

[233] Кънчев, М. Цит. съч. с. 150, обр. б, в.

[234] Пак там, с. 152, обр. б, в.

[235] История на Добруджа. Т. 1, 67—71.

[236] Пак там, с. 71.

[237] Пак там, с. 68.

[238] Koukouli-Chrysanthaki, Ch. Late Bronze Age in Eastern Macedonia. — Pulpudeva, III, suplementum, 1982, 231—258.

[239] Полевой, В. М. Искусство Греции. Древний мир. М., 1970, с. 13.

[240] Пак там.

[241] Vulpe, Al. Einige Bemerkungen über die mittlere und die späte Bronzezeit im Norden Rumäniens. — Dacia, XIX, 1975, p. 71, Abb. 2.

[242] Щепинский, А. Л. Соларные изображения эпохи бронза из Крыма. — СА, 1961, 2, рис. 1, 2.

[243] Филипов, Тр. Керамика и идолна пластика . . ., с. 20, обр. 10 а — г.

[244] Пак там, с. 16, обр. 14 а, б. От Кърна тези модели не са известни.

[245] Филипов, Тр. Идолна пластика от къснобронзовия некропол . . ., 9—18.

[246] Dumitrescu, Vl. Цит. съч., 330.

[247] Все пак това е само една работна хипотеза, на която отчитаме недостатъците. Тя например трудно би обяснила наличието на антропоморфен идол, поставен върху „трона“ от погр. № 310. Според нас поне засега въпросът остава открит и може да бъде предмет на допълнителни изследвания.

[248] Той няма нищо общо с т. нар. камбановидни идоли и е едно изолирано явление.

[249] Филипов, Тр. Некропол от късната бронзова епоха . . ., табл. 56 б.

[250] Филипов, Тр. Керамика и идолна пластика . . ., с. 12.

[251] Пак там.

[252] Фол, Ал. Символичното погребение от Казичане, Софийско. — Изкуство, 1975, 3—4, 11—13.

[253] Berciu, D., P. Purcărescu, P. Roman. Săpături si cercetări archeologice în rajonul R. Vilcea. MCA, VII, 1961, 134—136.

[254] Разкопките на Багачина започнахме през лятото на 1981 г. Те се ръководят от автора на настоящите редове и Г. Александров от ОДКИН — Михайловград.

[255] За пръв път терминът „търговски съкровища" е употребен в научната литература от Г. Чайлд. У истоков европейской цивилизации. М., 1952, с. 168.

[256] Фол, Ал. Политическа история на траките . . ., 38—68.

[257] Подробно въпросът за институцията на царете жреци в Тракия е разгледан от Д. Попов, вж. Тракия на царете-жреци, царете-богове. Тракийски легенди. С., 1981, 77—129. Авторът дава точна характеристика на златното съкровище от Вълчитрън: „. . . разбулва мрака на вековете, за да разкрие истинската им същност. В неговата импозантност и блясък се откроява фигурата на тракийския цар. Той е не само политически господар, не е само държавник и повелител, но е и жрец, който извършва обредните свещенодействия с помощта на съкровището . . . Този забележителен паметник и изящно творение на изкуството е толкова по-ценен, защото благодарение на него цялата тази епоха, потулена от сянката на митологичното . . . се възражда за живот." Пак там, 91—93. Въпреки вложената не малка доза емоционалност Д. Попов е отразил вярно значението, което имало съкровището в целокупния живот на долнодунавските племена от късната бронзова епоха.

[258] Фол, Ал. Цит. съч., с. 50.

ТРЕТА ГЛАВА

ВРЪЗКИ НА ТРАКИЯ С ЕГЕЙСКИЯ СВЯТ ПРЕЗ ПЕРИОДА XVI — XII В. ПР. Н. Е.

В началото на бронзовата епоха вследствие на сложни, взаимосвързани и взаимовлияещи си исторически процеси в Югоизточна Европа започва постепенното оформяне на нови етнокултурни общности. Това е времето на създаването на „пратракийски" етнос. Една от характерните черти на този процес е настъпването на преориентация на контактите между долнодунавските племена и техните съседи. От особено значение е установяването на сравнително стабилни връзки с района на Източното Средиземноморие и главно с Полиохни и Терми на островите Лемнос и Лесбос[1]. Р. Катинчаров въз основа на анализа на керамичен комплекс, нетипичен за ранноминойската култура на о-в Крит[2], доказва проникването на етнически енклави от Тракия на острова. По всяка вероятност това проникване станало по море, а „пришълците" за известен период от време запазили традициите в керамичното производство, характерни за тяхната родина. Поставено е началото на един качествено нов етап в историята на Европейския югоизток и района на Източното Средиземноморие и този етап ще бъде белязан, макар и в начална форма, от вече установени контакти между населението на двата ареала. По необходимост те ще доведат до съответната размяна на идеи и концепции в икономическия, културния и обществено-политическия живот и по този начин ще окажат влияние върху целокупното им историческо развитие.

Този процес не се движи по възходяща линия. Точно обратното. От края на третото докъм средата на второто хилядолетие пр. н. е., ако съдим по известния до момента главно археологически материал, контактите между Егейския свят и земите от района на Долния Дунав на практика са сведени до нула. Въз основа на данните, с които разполагаме, този феномен трудно може да бъде обяснен. Явно минойската държава от епохата на Старите и Новите дворци, пряко свързана с морето, насочила своите усилия към установяването на търговски връзки с народите, до които имала достъп по морски път — Египет, Финикия, Кипър и др. По този начин установените в началото на бронзовата епоха контакти с долнодунавските земи се прекъсват за един продължителен период от време — до средата на второто хилядолетие пр. н. е., когато в Пелопонес постепенно се издига и налага в политическо отношение Микена, под чието, макар и често пъти номинално, господство в една или друга степен се намират и другите ахейски царства. Около 1450 г. пр. н. е., възползувайки се от едно голямо природно бедствие — изригването на вулкана на о-в Санторин, ахейците включват Крит в сферата на своето политическо влияние. Това събитие фактически бележи края на минойската държава. В същото време това е период, когато в производството окончателно се налага калаеният бронз. В Ахейска Гърция основните суровини — медта и калаят — липсват. По един или друг начин микенците са принудени да ги набавят от своите по-близки или по-далечни съседи. Именно това е причината около средата на II хил. пр. н. е. те да започнат под различни форми постепенна експанзия в различни части на Европа, установявайки контакти с намиращата се на по-ниска степен на социално-икономическо и историческо развитие „варварска периферия". Така или иначе, след 1500 г. пр. н. е. в някои райони на Европа почват да се срещат изделия, които явно не могат да бъдат продукт на самостоятелно развитие на местните племена. Всъщност проблемът за контактите между определени райони на Европа и Егеида има важно значение при изследване историята на епохата, тъй като в случая става въпрос за взаимни влияния между първото в Европа раннодържавно обединение и неговата „варварска" периферия. Безспорно в случая важна роля играели племената, населявали земите от Долния Дунав и по-точно тези на юг от реката. Преди да се спрем на този въпрос, ще разгледаме накратко някои проблеми, свързани с разпространението на отделни елементи на Егейската цивилизация в нейния микенски вариант в различни райони на Европа. Естествено прегледът има най-общ характер и не може да претендира за изчерпателност.

Находки с микенска характеристика[3] са намирани на различни места на север от Гърция. Те се откриват или в районите, богати на рудни изкопаеми (Испания, Трансилвания, Бохемия, Югозападна Тракия, някои острови в Западното Средиземноморие, източната част на Балканския полуостров), или покрай главните пътища, образуващи основните търговски вериги за епохата (по протежението на Големия янтарен път, по източния бряг на Адриатика, от двете страни на р. Дунав).

На въпроса за връзките между ахейските гърци и европейските племена в епохата на разцвета на Егейската цивилизация в микенския ѝ вариант в европейската историография е отделено известно място, главно при разглеждането на други проблеми. Трудно е да се направи пълен обзор, затова ще се спрем в най-общи линии само на някои от трудовете. По принцип обобщаващи изследвания липсват, а в по-голямата си част, ако изключим съответните глави в работите на Г. Чайлд[4] и Дж. Кларк[5], те имат характер на предварително обнародване на материала или разглеждат само фактологическите страни на проблема. По-значителен принос има в някои раздели от монографията на М. Гимбутас[6], в студията на Й. Владар[7], посветена на егейските влияния в Словакия, както и в статията на С. Пигот[8], където е направен критически преглед на известната по това време литература. Общо взето изследователите са единодушни, че един типичен паметник, който говори за силно егейско влияние в Европа, е двойната брадва. Особено ясно тази теза е застъпена в работите на Х. Г. Бухолц[9] и А. Хардинг[10]. Немският учен проявява известна предпазливост, като смята, че двойната брадва може да се тълкува като изходна форма на чужди, егейски влияния, но не трябва всеки подобен екземпляр да се интерпретира като свидетелство за преки връзки[11]. В общи линии подобно становище е правилно. Влиянието може да бъде опосредствувано косвено и най-често то е такова, че прониква по различни пътища, но не подлежи на съмнение, че то идва от юг, където са открити най-ранните прототипи.

А. Можолич[12] и някои други изследователи обръщат главно внимание на орнаменталното сходство между егейските находки и украсата на редица предмети от Карпато-Трансилванския район и Централна Европа и най-вече на такива, намерени при разкопките на селищните могили в Карпатския басейн[13], и поради това притежаващи точна стратиграфска позиция. Като слабост на общо взето добре аргументираната работа на унгарската археоложка можем да изтъкнем това, че въпреки привеждането на редица доказателства в полза на прякото егейско влияние върху Централна Европа[14] тя прави малко неочаквания извод за опосредствуването на това влияние чрез Мала Азия[15].

В заключение на този общ историографски преглед трябва да отбележим, че във всички трудове, посветени на контактите между носителите на Егейската цивилизация, главно в микенския ѝ вариант, и европейските племена по време на късната бронзова епоха според егейската хронология, проблемът за ролята на племената, населявали източната част на Балканския полуостров, стоял настрани от вниманието на изследователите или пък е бил слабо засегнат, главно в отечествената ни литература.

Ако анализираме наличния материал, ще видим, че егейските влияния на север се документират от няколко групи различни по характер археологически паметници: предмети на въоръжението; накити; предмети, свързани с култа (двойни брадви, идоли, съдове); съдове (кантароси и киатоси); орнаменталната система върху глинени и метални предмети; слитъци. Колкото до съкровищата от Вълчитрън и Бородино, както подчертахме в предходната глава, те особено в техническо отношение са ярко доказателство за силното егейско (микенско) влияние в посока север—североизток. По този начин през втората половина на II хилядолетие пр. н. е. се създава един общ културен хоризонт, който можем да означим под условното наименование хоризонт Микена—Вълчитрън—Бородино[16].

Всички посочени по-горе групи паметници, с изключение на накитите, са разпространени в тракийските земи на юг от Долния Дунав и ще бъдат разгледани в следващите редове. Преди това ще се спрем накратко на накитите като доказателство за двупосочни връзки между Егейската цивилизация и нейната „варварска" периферия. Тук бихме могли да споменем фаянсовите огърлици, произведени в Егеида и намирани на различни места на север: Унгария, Румъния, Словакия, чак до Британските острови. Заслужава внимание фактът, че изследователите са почти единодушни, че имаме работа с пряк внос[17], а не с опосредствувани влияния. От друга страна, налице е регулярен внос на янтар (кехлибар) от Северна Европа за микенските центрове. Химическият анализ на янтарните украшения от ахейските погребения показва, че всички те без изключение са правени от кехлибар с балтийски произход[18], който значително се различава от румънския и сицилийския. Особено много украшения, направени от балтийски янтар, са открити от ранния етап от съществуването на Микена или по-точно от периода на шахтовите гробници — в Гробница Омикрон от Кръга Б и Гробница IV от Кръга А[19]. Това показва, че са съществували редовни постъпления на янтар от района на Балтийското крайбрежие. Някои изследователи смятат, че най-ранният янтарен път минавал през земите на племената, носители на Унетицката култура в Средна Европа и продължавал по източния бряг на Адриатическо море[20].

В следващите редове ще се спрем на паметниците от останалите пет групи, засвидетелствувани на юг от Долния Дунав на територията на днешните български земи.

Първата група археологически паметници — предметите на въоръжението — са представени от мечове и върхове за копия. Редица наши и чуждестранни учени са подчертавали неведнъж южния произход на рапирата и някои типове върхове за копия, като разликата в мненията е свеждана до това, дали са пряк внос от микенските центрове, или са местни изделия, правени под южно влияние. Както видяхме, Н. К. Сандърс и Б. Хензел убедително доказаха, че мечовете тип рапира са произведения на работилници от тракийските земи, чиято продукция безспорно била силно повлияна от юг. Появата им се дължи на разпространението на егейските влияния в северна посока. Основният белег, по който нашите рапири се отличават от микенските, е начинът на оформянето на дръжките и рогчетата[21]. Значителната разлика между южнодунавските рапири и тези от Егеида, подчертани от Н. К. Сандърс[22], показват, че първите без съмнение са местно производство. Особено добре е разработено това схващане в работата на Б. Хензел[23]. Разглеждайки детайлно находките от България и сравнявайки ги с гръцките, той доказва формалната самостоятелност на тракийските мечове по отношение на гръцките от типовете C_1 и C_2, доказвайки по този начин тяхното местно производство[24]. Що се касае до това, дали майсторите на тракийските рапири се обучавали в критско-микенските центрове (както смята Н. К. Сандърс), или заимствуването ставало по някакъв друг начин, според нас засега е трудно да се отговори, пък и едва ли това е най-същественото. Б. Хензел, разглеждайки меча от Галатин — Врачанско, доста сходен с типа C_2, допуска възможността, той да е произведение на майстор оръжейник, школуван в някои от егейските центрове[25]. В случая взаимоотношенията между производителите от двете области не могат да се разглеждат като „. . . отношения между ученик и учител“, а по-скоро става дума за две паралелно действуващи занаятчийски работилници, които възприемат почини една от друга[26]. Според нас това становище не е точно или в най-добрия случай може да бъде валидно за един късен етап. За началния период обаче по всяка вероятност отношенията имали посочения по-горе характер, тъй като най-ранните рапири са известни още от епохата на шахтовите гробници в Микена, докато в долнодунавските земи те са по-късни.

Редица аналогии съществуват между намерените у нас върхове за копия и тези от басейна на Източното Средиземноморие и Егеида. Те са подробно разгледани от Н. К. Сандърс и Н. Черних[27], поради което на тях ще се спрем съвсем накратко. Н. К. Сандърс стига до извода, че върховете за копия от Долно Левски, Перущица и Красно градище са характерен тип за Егейския свят и Близкия Изток и са абсолютно чужди на Европа, особено що се касае до формата на втулките[28]. Те са сходни с тези от Агиос Йоанис, Акропола, куполните гробници от Кносос и Рас-Шамра, датирани от XIV в. пр. н. е.[29] Особен интерес представлява върхът за копие от Кричим[30]. Той няма паралели в останалата част на Европа и е най-близък до тези върхове, които са открити в куполна гробница № 11 в Кносос и куполните гробници от Дендра[31]. Копието от Кричим, дълго 0,50 м, засега е надминато само от върховете, намерени на Крит (обекта Нова болница в Кносос) и Дендра[32]. В същото време, както показва анализът на наличния материал от нашите земи, върховете за копия са местно производство[33]. Сблъскваме се със същото явление и със същата проблематика, както и при мечовете-рапири.

И така, налице е определено единство, засягащо въоръжението и военното дело между Егейския свят и тракийските земи. По този начин се документира наличието на взаимни контакти между двете области, намерили своя материален израз в производството на сходни или идентични образци нападателни оръжия. Впрочем мнението, че редица екземпляри, близки до егейските, са местно производство, но правени под южно влияние, може да бъде валидно и за останалите части на Европа, където се откриват подобни находки и сред които се забелязва известно типологическо различие, което може да бъде обяснено с различните прийоми на работа, възприети в съответните ателиета.

Втората група археологически паметници са тези, свързани с култа. Те са представени от три вида предмети: двойни брадви (тип лабрис и бипенс), идоли и култови съдове.

Двойни брадви. Лабрисите (екземплярите от Семчиново и Бистренци) общо взето са рядка находка за Европа, докато в Егейския свят се срещат много често, най-вече изобразени върху различни видове съдове[34], печати[35], като ритуални брадви, нарисувани върху саркофази[36], напр. този от Агиа Триада[37], или като йероглиф от минойското пиктографическо писмо (знак № 36 по класификацията на А. Еванс)[38]. Значително разпространение се наблюдава и при другия вариант на двойната брадва — бипенса. Най-ранните му изображения са от Крит — върху широка паница с цилиндрично столче[39], от Стария дворец в Кносос[40] и от Платанос, отнасящи се към РМ I — СМ II период, както и от Хамази от СМ I период[41]. Често пъти се среща поставен и върху Рог на посвещението[42]. В нашите земи типични представители на бипенса са двойните брадви от Семерджиево и Калугерово. Брадвата от Семерджиево, ако вземем предвид размерите ѝ, явно била използувана главно като оръдие на труда. Що се касае до брадвичките от Калугерово, дали са служили като разменно средство, както смята

Т. Герасимов[43], или имали някаква друга функция, за целта на нашето изложение е без особено значение. Важното е, че в този тип двойни брадви е вложена определена идея, заимствувана от юг, откъдето са известни най-ранните прототипи.

Един от първите, който обръща внимание на функциите и ролята на двойната брадва в живота на егейското общество, е А. Еванс. В своя фундаментален труд за разкопките на двореца в Кносос той подробно се спира на тях, като подчертава и наличието на специални „Светилища на двойната брадва"[44]. Навремето този въпрос е подробно разгледан от Р. Дюсо[45], който е на мнение, че през един ранен етап било почитано небесно божество, което имало за символ и атрибут двойната брадва; през класическата епоха атрибут на Зевс Долихен са двойната брадва и мълнията[46]. Според автора легендарният лабиринт на о-в Крит носи името си от „лабрис", която е лидийска дума[47]. Известно е от традицията, че брадва с две остриета носила Иполита[48], царица на амазонките, убита при схватката ѝ с Херкулес. От това може да се направи изводът, че двойната брадва освен като атрибут на божеството била и символ на върховната власт.

Както отбелязахме по-горе, в редица случаи двойните брадви били поставяни върху т. нар. Рог на посвещението. Във връзка с това Дж. Пендлбери обръща внимание на факта, че двойната брадва е позната в Егейския свят в две функции: като жертвен дар и като обект на култа[49]. От късноминойските паметници се вижда, че тя е носена от служители на култа или от жени, но трябва да обърнем внимание на факта, че тя никога не е изобразявана в ръцете на мъжко божество и именно затова не може да се смята за символ на мълниите и гръмотевиците[50]. Английският археолог прави предположението, че първоначално това било брадва, използувана при жертвоприношения, като с течение на времето се превърнала в символ на култа и негов обект[51]. Ат. Милчев е на мнение, че брадвата от Семчиново представлява вариант на двойната бронзова брадва, която била широко разпространена в Тракия като важно оръдие на труда[52]. Той набляга на факта, че са известни много случаи, особено в докласовото общество, когато оръдия, които играели голяма роля в производството, добивали и култово значение, при което култовият предмет винаги бил изработван в миниатюрни размери[53]. Двойната брадва от Семерджиево, както вече подчертахме, е с нормалните размери на обикновено оръдие на труда и намира многобройни паралели в Егеида. Че брадвата от типа бипенс била не само символ и обект на култа, но и разпространено оръдие на труда, показва и находката от комплекта инструменти, намерени в „Работилницата на ковача" в Саламис на о-в Кипър, датирана към късноеладския период[54]. Един от най-ранните екземпляри от този тип, употребяван в производството, е медната брадва от Мохлос (РМ II период)[55]. Тук му е мястото да посочим, че тя е идентична с тези от Семерджиево, но имайки предвид по-ранната поява на егейските образци, не можем да не приемем, че нашата брадва е изработена под южно влияние. Тя се явява като самостоятелен тип на север вследствие унифицирането на редица технологически похвати и умения в областта на металургията и обработката на бронза в двете области.

Както виждаме, не подлежи на съмнение, че двойната брадва произхожда от Крит, откъдето била заимствувана от ахейците, като по пътя на взаимните контакти и влияния проникнала сред техните северни съседи. В Ахейска Гърция обаче тя добива качествено нова функция като символ на властта на върховния вожд. На север от Елада това ще стане с известно закъснение. Че тя била атрибут на върховната власт съдим от сведенията, които ни дава табличка Va 15 от пилоския архив[56].

Освен горепосочените функции лабрисът е свързан и с астралните култове — почитането на Слънцето и Луната. За тази връзка ни дават сведения няколко находки, открити в Микена и Кипър. Върху един голям златен пръстен от главния ахейски център, на който е представена сцена, свързана с почитането на неопределено женско божество, в горната част на композицията са изобразени двойна брадва, Слънцето и Луната във фаза на пълнолуние[57]. Друг мотив, макар и не така широко разпространен, е представянето на лабрис в комбинация със слънчев диск или знак. Подобна комбинация срещаме върху чаша със сферично тяло и една вертикална дръжка от Палеокастро на о-в Кипър в некропол от КЕ I период[58], както и в някои други образци на микенската керамика от Кипър[59] и Континента[60], отнасящи се към КЕ I—II период. Имайки предвид широкото разпространение на астралните култове и най-вече на този към Слънцето в Югоизточна Европа, Източното Средиземноморие и Египет през втората половина на II хилядолетие пр. н. е., напълно е допустимо лабрисът да е бил използуван при извършването на ритуали, свързани с тези култове. В този аспект брадвичките от Семчиново и Бистренци, освен като символ на върховна власт, служили и като такива на жреческата, или пък (което е най-вероятното) обединявали и двете функции. Произходът им и тяхната връзка с егейските центрове не подлежат на съмнение. По такъв начин символичните двойни бронзови брадви от българските земи, генетически свързани с егейските, са един от материалните изрази на орфическата доктрина, на хтонично-соларния синкретизъм на късната бронзова епоха и на конкретните връзки на тракийските племена с микенският свят.

Особен интерес представлява разпространената в Егеида т.нар. „двойна брадва с панделка“[61], представена върху известния златен пръстен от Вафио[62]. Тази двойна брадва е имала някакъв религиозен смисъл, неизвестен за нас. Р. Дюсо отбелязва, че и досега (има се предвид началото на века) в Ориента се среща обичаят да се завързва ивица плат във формата на панделка на определено дърво, смятано за свещено. По този начин се мислело, че е материализирана молитвата към божеството[63]. Във връзка с това ще се спрем на някои въпроси, незасегнати досега от изследователите. „Двойната брадва с панделка“ (налага се да приемем този термин, въведен от А. Еванс и Р. Дюсо, тъй като няма друг по-подходящ) според нас може да се смята за прототип на известната бронзова брадва, открита в светилището в Додона и публикувана от А. Хардинг[64]. При нея липсват само двата странични края на „панделката“. А. Хардинг е на мнение, че този клас предмети, макар и в дегенерирал общ вид, имат несъмнено сходство с унгарските брадви[65]. В случая се налага да се прецизират някои положения. На първо място трябва да отбележим, че е правилно съпоставянето на брадвата от Додона с унгарските брадви, но трябва да се уточни с кой именно тип — нещо, което изследователят не прави. Тук става дума за тези от типа „фокос“. На второ място, А. Хардинг изобщо не взима под внимание типологическото и генетическото сходство между брадвата от Додона и „двойните брадви с панделка“, което е съществен пропуск, тъй като тогава убедително би могло да се обясни внезапната поява на типа „фокос“ в Карпато-Трансилванския район. На трето място, погледнато в тази светлина, брадвата от Додона не е дегенерирал тип спрямо „фокоса“, а е негов прототип. По този начин няма съмнение, че тези средноевропейски брадви произлезли по опосредствуван начин от егейския прототип — „двойната брадва с панделка“. По-късно, около началото на XIII в. пр. н. е. в земите от двете страни на Долния Дунав се появяват характерни предмети, най-вероятно символи на царската и жреческата власт. Това са върхове за „жезли“, известни от калъпите от Побит камък и от Драйна-де-Жос. Типологически те нямат предшественик. Ако трябва да обясним тяхната внезапна поява, наложително е да се обърнем към по-ранните, разгледани по-горе, брадви от Трансилвания и Карпатите. При „жезлите“ е налице едно свободно видоизменение на редица основни елементи на „фокоса“ — деформация на петата, едната странична дръжка отпада, а другата от куха става плътна, разширеният преден край се изтънява и извива дъговидно. Приликата с брадвите тип „фокос“ е генетическа, а не пряко типологическа, но това може да се обясни както с известен хронологически разрив, така и с особеностите на работа на местните ателиета и предявяваните към тях изисквания. По този начин можем да създадем една типологическо-генетическа верига: „двойни брадви с панделка“ от Егеида, брадвите тип „фокос“ от Карпатите и Трансилвания и „жезлите“ от Побит камък и Драйна-де-Жос. Така се установява един интересен и засега единствено фиксиран път на егейско проникване в района на долнодунавските земи. Вероятно определена роля в случая играели и племената, носители на „културата с инкрустирана керамика“. Това проникване е опосредствувано и темпорално бавно, но егейската му основа се запазва в крайния негов продукт — „жезлите“ от Побит камък и Драйна-де-Жос.

От казаното дотук относно ролята и значението на двойните брадви като археологически извори за взаимните контакти и влияния между егейската цивилизация и нейните северни съседи можем да направим следните изводи:

1. Двойната брадва в двата ѝ типологически варианта — лабрис и бипенс, и изпълняваща различни функции — оръдие на труда, символ или обект на култа, атрибут на царската или жреческата власт, а възможно и на двете заедно, получава своето първоначално и най-широко разпространение в Егейския свят, където са открити и най-ранните образци, датиращи от раннолинойския период.

2. Двойната брадва е един от характерните компоненти на егейската и раннотракийската култура и е типичен елемент за Егейската цивилизация в различните ѝ варианти — минойски, микенски и тракийски.

3. На север и североизток от Гърция тя се появява по пътя на взаимните влияния и контакти.

Сред племената от тракийските земи тя има същите функции, които посочихме в т. 1. Това доказва наличието на известно уеднаквяване не само на редица културни явления, производствени и технологически прийоми, но и на общи идеологически представи между населението от тези два района на европейския Югоизток. Като атрибут на властта двойната брадва е материален израз на държавнообразувателните процеси в Егейския свят и в останалата част на Югоизточна Европа и се разпространява там, където започнали подобни процеси.

Друг вид находки, които свидетелствуват за наличието на контакти между Егейската цивилизация и нейната „варварска“ периферия са антропоморфните или т. нар. камбановидни идоли, типични за „културата с инкрустирана керамика“. В ареала на тази култура те се появяват внезапно, без да имат типологически предшественик. Почти всички изследвачи са единодушни относно това, че прототипът на тези статуетки може да бъде потърсен в т. нар. Богиня със змиите от минойския Крит. Вл. Думитреску смята, че не подлежи на съмнение фактът, че антропоморфните идоли от Кърна се появили благодарение на силното минойско-микенско влияние в този район[66], а Г. Ил. Георгиев, който на практика застава на същото становище, защитава тезата за тяхната едновременност[67]. Статуетките от типа „Богинята със змиите“ се появяват на Крит в периода на Новите дворци и в такъв случай трябва да се вземе предвид съответното закъсняване на появата на производния от тях тип в земите на Долния Дунав. Освен това виждаме как южното влияние (на този факт ще се натъкнем и в други случаи) е творчески преработено в съответствие с местните художествени концепции и схващания: реализмът на критските статуетки липсва и камбановидните идоли са изработени в характерната за племената, носители на „културата с инкрустирана керамика“, стилизация и силен схематизъм.

Към последната подгрупа, която свидетелствува за контакти с Егейския свят, можем да отнесем характерните за посочената по-горе култура зооморфни съдчета, някои от които имат похлупак във формата на гъба. Редица изследователи смятат, че тук имаме работа с изображения на водни птици, но според нас това е без особено значение; важното е, че изобразяват птица. Нашето мнение е, че в случая виждаме една своеобразна проява на култа към двойната брадва във възможно най-опосредствуваната, двойнствена и абстрактна форма. Това становище ще обосновем, ако привлечем пилоския надпис № 13 (Б. Тп. 316. Ф. 49), в който се дават сведения за разпределението на даровете, предназначени за различните божества[68]. В този надпис се среща съществителното πελεκάν или πελεκᾶς, което означава „имащ брадва“ (от тази дума по-късно идва и наименованието на птицата пеликан). С. Я. Лурье превежда следващата дума πελεκαίον като „негов“ (на имащия брадвата — б. а.) храм[69]. Ако знак № 82 от същия надпис се прочете като „ИА“, което е и най-вероятно, се получава πελεία или див гълъб[70]. Изображенията на гълъби или изобщо птици се срещат много често върху олтари от микенско време и според С. Я. Лурье в случая става дума за женско божество, съответствуващо на по-късната Афродита[71]. Че има определена връзка между почитането на птицата (гълъба?) и двойната брадва се вижда от саркофага от Агиа Триада, на едната страна на който при жертвената процесия са изобразени две птици (гълъби?), кацнали върху лабриси[72]. Като имаме предвид казаното по-горе можем да смятаме, че зооморфните съдчета от „културата с инкрустирана керамика“ олицетворяват някакво подобно женско божество, почитано от местните племена. Култът към него възникнал под егейско влияние, защото появата на тези съдчета няма прототип в предидущето културно развитие на посочения ареал. Подобно становище се потвърждава и от наличието на глинени модели на култови брадви, подобни на лабриса, както и от съда във формата на рогата птица от некропола при с. Орсоя, Михайловградско. В последния случай налице е идеята за имащия безспорно южен произход Рог на посвещението, който, както вече показахме, е тясно свързан с двойната брадва.

Южното влияние в тракийските земи е засвидетелттвувано и от появата на нови форми съдове — кантароси и киатоси. През втората половина на II хилядолетие пр. н. е. тези форми, особено кантаросите, са едни от най-често срещаните в редица култури на Югоизточна Европа. Киатосите се намират сравнително по-рядко. Екземпляри, напълно аналогични на егейските, са чашите от Вълчитрън и тези, направени от глина от Островул Маре в Румъния, гр. Мизия (кв. Букьовци), с. Байкал и с. Гиген, Плевенски окръг, които се датират от края на бронзовата епоха[73]. За това, че в случая се касае за южно влияние, можем да съдим от факта, че най-ранните прототипи на тези форми се появяват в Егейския свят още през първата половина и средата на II хилядолетие пр. н. е. Първите кантароси срещаме в минойската керамика от Орхоменос и Драхмани[74]. Подобни форми са познати и от шестия пласт на Троя, докато липсват в останалата част на Югоизточна Европа. Явно, разпространението им вървяло от юг на север. Чашите с една дръжка се появяват за пръв път на о-в Кипър[75]. Различни разновидности на киатоса се срещат особено често в микенската керамика[76]. Аналогични на нашите чаши, както вече подчертахме, са намерени в голямо количество при разкопките на т. нар. Дворец на Нестор в Пилос[77]. Чашите с една дръжка, както и кантаросите, появили се най-напред на юг, постепенно се разпространяват на север—североизток, където са една качествено нова форма, характерна в този ареал за епохата. Ако сравним мястото, което заема всяка една от тях в керамичния инвентар съответно на Егеида, от една страна, и на долнодунавските земи, от друга, ще констатираме интересен факт, на който досега не е обръщано внимание. Големите съдове с две дръжки, типични за минийската керамика, във втората половина на второто хилядолетие са една незначителна част от керамичните и металните съдове, намирани в егейските центрове. Особено убедително това е доказано от А. Фурумарк[78]. Явно кантаросите при конкретните условия се оказали по-неудобни от кратерите и псевдостомните. Що се касае до металните съдове, като единствен екземпляр бихме могли да посочим известния златен съд от Гробница IV на Кръга А на шахтовите гробници в Микена[79]. Съвсем по друг начин стоят нещата на север от Егейския свят. Заимствуваната по косвен начин от юг форма тук добива широко разпространение и се превръща в една от ведущите. Тези съдове са характерни за „културата с инкрустирана керамика“, културите Витенберг, Вербичоара, Тей и др., т. е. в ареала, в който са зафиксирани определени егейски влияния. Формата на кантароса се оказва изключително устойчива и с известни промени продължава да съществува чак до периода На А — На В. Обратното явление се наблюдава при чашите с една висока дръжка. До края на II хилядолетие пр. н. е. те са една от господствуващите форми в микенската керамика, като с известни изменения често се срещат и в металните съдове. В останалата част на Югоизточна Европа, а също и в Троя, тази форма трудно си пробива път и не намира широко разпространение. От този тип чаши са открити сравнително малко на брой. Най-ранни са вълчитрънските чаши, които са аналогични на егейските прототипи и едва към самия край на бронзовата епоха са копирани в образци от местната керамика. Макар да не бил ведуща форма в предходната епоха, киатосът се задържал и в началото на ранножелязната. Анализирайки тези явления, констатираме едно от многообразните и в същото време конкретни проявления на контактите между ахейските гърци и техните съседи от север и североизток.

Минойско-микенското влияние върху племената, населяващи долнодунавските земи, се проявява и в орнаментацията на различните видове предмети. Това влияние е особено силно в ареала на „културата с инкрустирана керамика", в Карпатите, Трансилвания, а също и в Словакия — райони, богати на полезни изкопаеми. Южното въздействие намира израз във внезапната и при това в завършена форма поява на орнаменти и мотиви, които преди това били абсолютно нехарактерни за посочените области. Те се срещат върху предмети, чийто местен произход не буди съмнение. В минойската и микенската керамика по правило тези орнаменти са рисувани, като често пъти са предадени в характерния за егейското изкуство реализъм. В района на долнодунавските земи те са силно стилизирани и се свеждат до нивото на обикновен орнамент, изпълнен най-често в техниката на фалшивия шнур с инкрустация от бяло вещество. Тези нови и нетипични за предидущото развитие на местните племена украсителни мотиви в общи линии са следните: вълнистата линия, произлизаща от характерното представяне пипалата на октопода в минойската и микенската керамика (напр. в т. нар. морски стил), есовидният орнамент, самостоятелно или на пояси, отделени или скачени спирали, изображения на непознатите в тези райони на Европа растения като папирус, лотос и палма. Широко разпространение върху култови предмети получава и знакът „бумеранг", известен от диска от Фестос. Трябва да отбележим, че в микенската орнаментална система в керамиката ясно личи наследството от стила Камарес[80], макар да липсват тази пищност и многообразие, характерни за произведенията на критските майстори грънчари и вазописци. Що се отнася до Карпато-Трансилванския район и земите от двете страни на Долния Дунав, налице е широката употреба на кривата линия в украсата, което не може да бъде обяснено само с местното развитие. Дори и да допуснем някаква основа в него, тези нови елементи едва ли биха могли да се появят без конкретното влияние на Егейската цивилизация на север—североизток. Правейки опит да датира некропола при Кърна, В. А. Сафронов смята за необходимо сравнението на някои микенски и кърненски орнаменти (табло 9), подчертавайки[81], че с появата на „културата с инкрустирана керамика" се реактивизира вече затихващото според него въздействие на Егейската цивилизация[82]. Впрочем егейското въздействие върху племената, населявали земите на Долния Дунав може да бъде проследено, ако се направят съответните аналогии и съпоставки между орнаментите върху съдовете и другите предмети от некрополите при Кърна и най-вече от този при с. Орсоя и минойско-микенската орнаментална система. Ние установихме осемнадесет съвпадащи си мотива, при което голямата част от тях са основни в главните и характерни композиции. В следващите редове ще се спрем на тях.

Мотив 1 (табло 10_1, $_{10}$). Силно стилизирана лилия. На Крит се появява в средноминойския период[83], а в микенския III период я виждаме в характерната ѝ стилизация[84]. В орнаментацията на съдовете от Орсоя и Кърна срещаме мотив 1 или със завити краища отгоре надолу, или обратно.

Мотив 2 (табло 10_2, $_{11}$). Производен от изображенията на палма и папирус[85]. В различни варианти е доста разпространен в „културата с инкрустирана керамика".

Мотив 3 (табло 10_3, $_{12}$). Едностранни спирали, явяващи се обикновено продължение на краищата на някаква геометрична фигура: триъгълник, ромб, знака „бумеранг". Типологически произхожда от силно стилизираното представяне на палмата от типа III C:1 по А. Фурумарк[86]. Това е един изключително често срещан орнамент в керамиката от Орсоя и Кърна. В микенската керамика се среща или като самостоятелен мотив от типа III B[87], или спиралите излизат от върха на равнобедрени триъгълници — тип III C:1[88]. В орнаменталната система на съдовете от Орсоя и Кърна този вид едностранни спирали най-често излизат от върховете на защриховани равнобедрени или остроъгълни триъгълници и по-рядко от върховете на ромбове. Те се явяват също и като завършек на знака „бумеранг", или пък влизат в комбинация с концентрични кръгове, тълкувани като соларни знаци. Аналогични комбинации от подобни едностранни скачени спирали виждаме в типа III A:2 по А. Фурумарк[89].

Мотив 4 (табло 10_4, $_{13}$). Също едностранни спирали, скачени по своеобразен начин, така че наподобяват пипалата на октопода или молюската. Този мотив намира паралели в стилизираните изображения на молюските върху микенската керамика[90].

Мотив 5 (табло $10_{5,\,14}$). Ивици от есовиден орнамент. Най-рано се появява през средноминойския период, изобразен върху облеклото на статуетките от типа „Богинята със змиите“[91], откъдето преминава в орнаменталната система на предмети от континентална Гърция. По класификацията на А. Фурумарк тип I—III C:1.

Мотив 6 (табло $10_{6,\,15}$). Вариант на мотив 5. По А. Фурумарк намира аналогии в типа III A—C:1[92].

Мотив 7 (табло $10_{7,\,16}$). Двустранно завита спирала. Наподобява есовидния орнамент, но се среща не в пояси, а единично и краищата ѝ са спирално завити. Изобразена е предимно върху култови предмети. Има паралели в типа III C:1[93].

Мотив 8 (табло $10_{8,\,17}$). Соларен знак. Концентрични кръгове, често пъти с лъчи по краищата. В микенската орнаментална система има аналогии в типа III A:B[94].

Мотив 9 (табло $10_{9,\,18}$). Комбинация от права и вълнообразна линия. По А. Фурумарк късна серия III B—C, типове III B—C:1 и III B[95].

Мотив 10 (табло $11_{1,\,10}$). Вълнообразни линии в различни варианти. Често срещани в микенската керамика[96].

Мотив 11 (табло $11_{2,\,11}$). Хоризонтална редица от точки, включена между две успоредни линии. По А. Фурумарк тип II A—III B[97].

Мотив 12 (табло $11_{3,\,12}$). Вариант на мотив 11 — комбинация от точки и една хоризонтална линия. В микенската керамика тип II A—III B[98].

Мотив 13 (табло $11_{4,\,13}$). Пояси от вертикални чертички, включени между две хоризонтални успоредни линии. По А. Фурумарк тип III A:2[99].

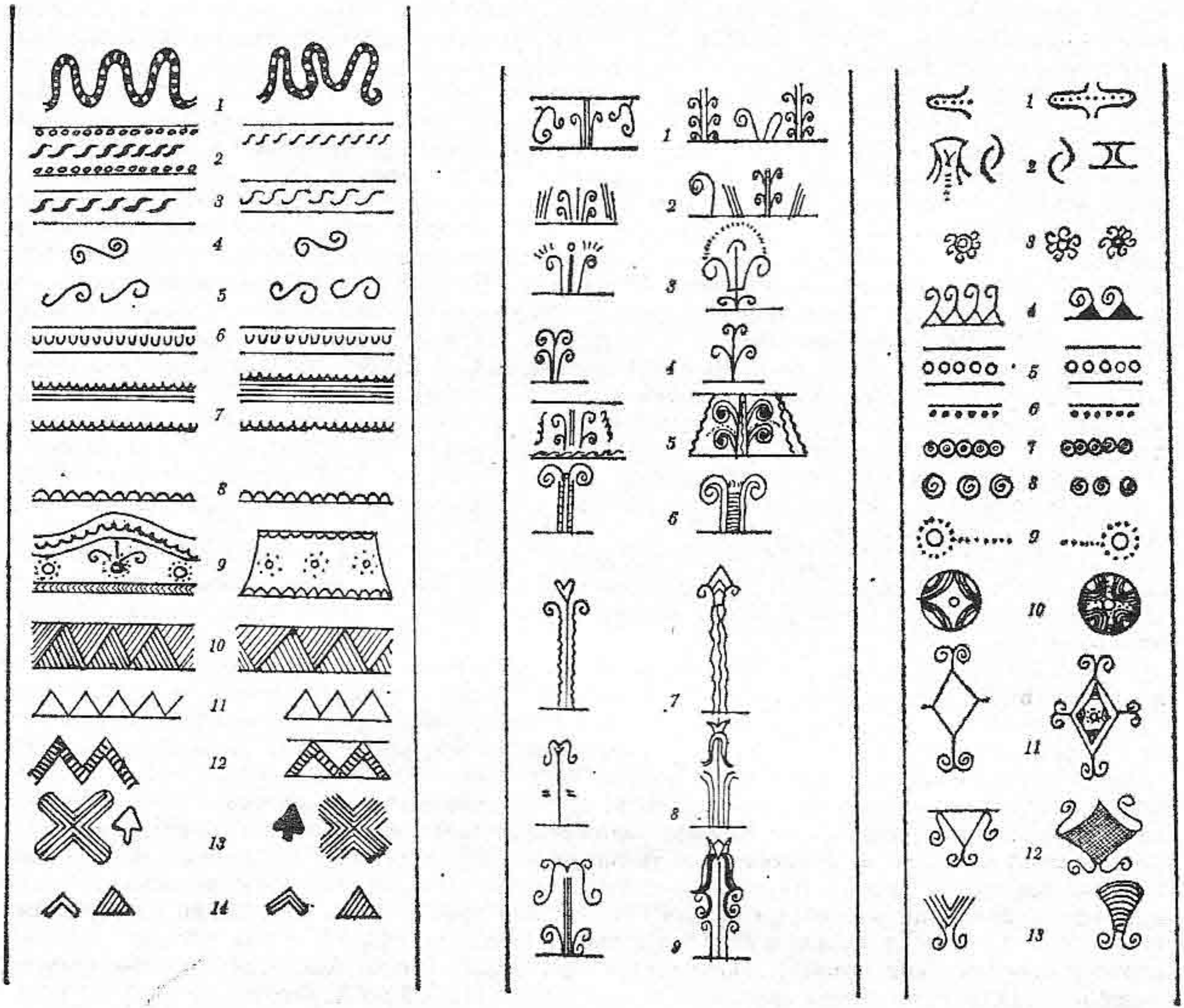

Табло 9. Сравнителна таблица на основни орнаментални мотиви от некропола при Кърна, СР Румъния, и Микена

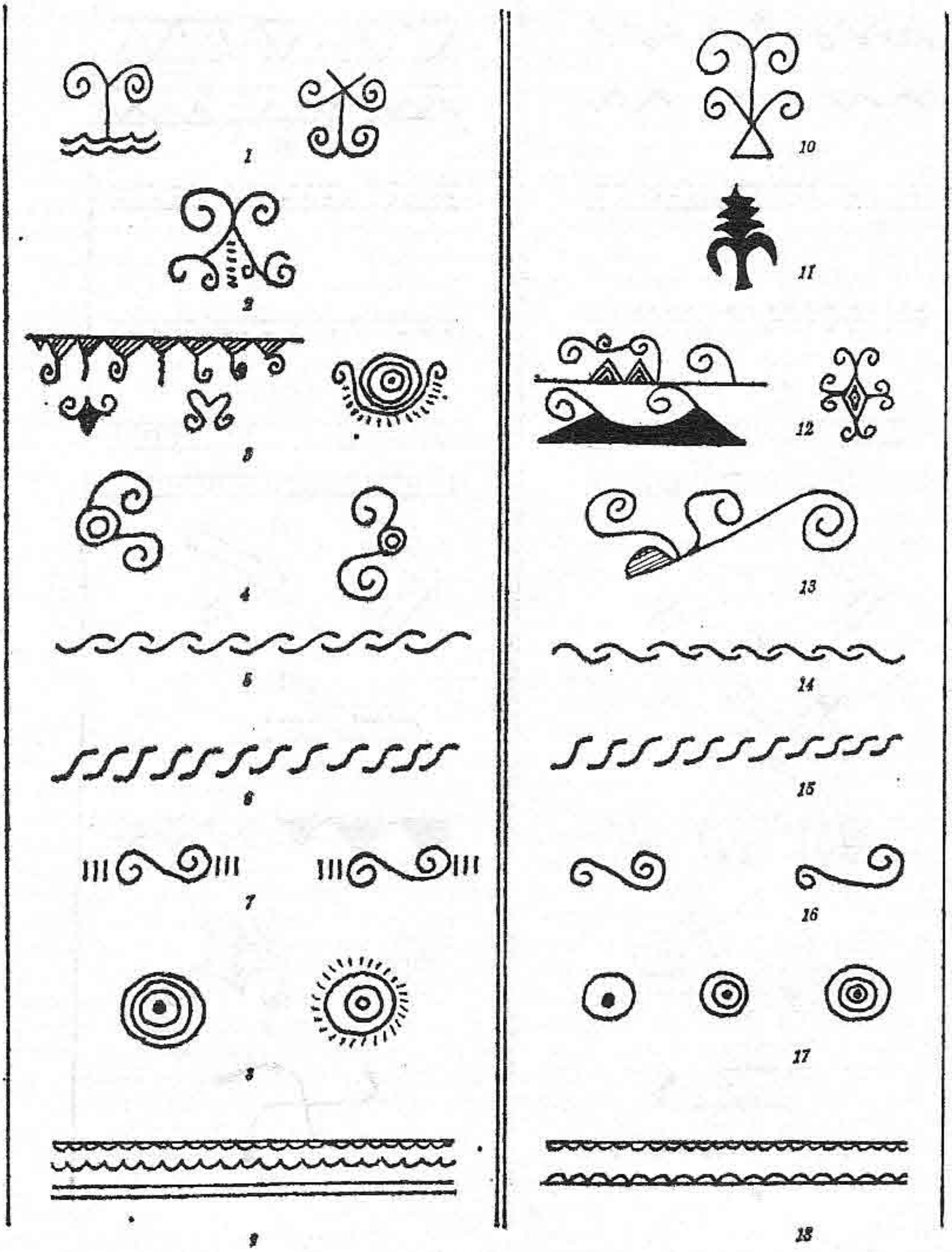

Табло 10. Сравнителна таблица на основни орнаментални мотиви от с. Орсоя и Микена

Мотив 14 (табло $11_{5,\ 14}$). Знакът „бумеранг" — знак във формата на остър ъгъл. Един доста разпространен елемент в украсата на предметите от некропола при с. Орсоя. От микенската керамика на Континента не е известен. Среща се за пръв път върху диска от Фестос — знак № 18 по класификацията на А. Еванс[100]. Безспорно този знак в орнаменталната система на „културата с инкрустирана керамика" има минойски произход. Във връзка с другите мотиви той стои изолирано и неговата поява е трудно да бъде обяснена.

Мотив 15 (табло $11_{6,\ 15}$). Разновидност на знака „бумеранг". По класификацията на А. Еванс № 19[101]. Познат е от пиктографското писмо на Крит от средноминойския период. Също не се среща в микенската орнаментална система.

Мотив 16 (табло $11_{7,\ 16}$). Равнобедрени или остроъгълни триъгълници. Обикновено се срещат долепени един до друг с основите си и рядко като самостоятелен елемент. Почти на

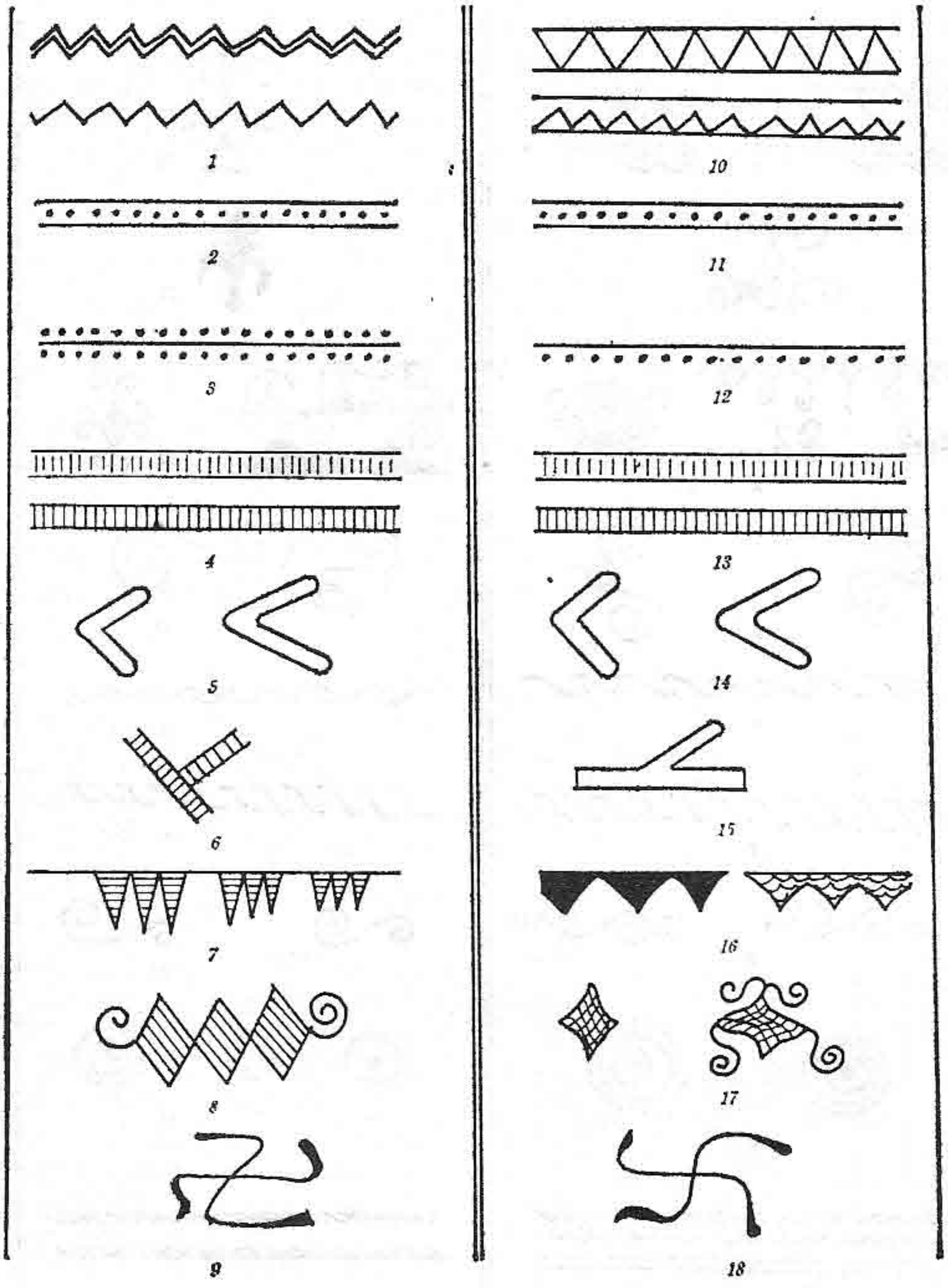

Табло 11. Сравнителна таблица на основни орнаментални мотиви от с. Орсоя и Микена

всички повърхността е защрихована с ко̀си врязани линии, инкрустирани с бяла материя. В микенската керамика триъгълниците се срещат често — самостоятелно или скачени с основите си. Тип III B—C:1; III B; III C:1 по А. Фурумарк[102].

Мотив 17 (табло $11_{8,\ 17}$). Ромбове, със защрихована с врязани линии повърхност. Общо взето в Орсоя и Кърна не се срещат толкова често, както в керамичния комплекс на ахейските центрове — тип III по А. Фурумарк[103].

Мотив 18 (табло $11_{9,\ 18}$). Свастика. Това е един рядко срещан елемент в украсата на предметите от „културата с инкрустирана керамика". В некропола при с. Орсоя имаме само един случай на употреба на този мотив в орнаментацията. Типологически е сходен с тези от типа II A — B по А. Фурумарк[104].

Както се вижда от направения по-горе преглед, основните мотиви в орнаменталната система на „културата с инкрустирана керамика" съвпадат с редица главни орнаменти, използувани в украсата на микенската и някои по-редки случаи на по-ранната от нея минойска керамика. Не можахме да констатираме само аналогия в употребата на зигзаговидната линия, която се среща много рядко в съдовете от ахейските центрове не в хоризонтални, а във вертикални пояси. В микенската орнаментална система също липсва и меандърът, срещан доста често в керамичния инвентар на Орсоя—Кърна. Разгледаните от нас съпоставки, аналогии и паралели между най-масовия материал — керамичния, произхождащ от двете области, насочва към едно силно егейско влияние с посока тракийските земи и по-точно към „културата с инкрустирана керамика“. По различни пътища редица основни мотиви в украсата преминали от юг на север, където били интерпретирани, комбинирани и изпълнени според художествените схващания, изисквания и светоусещане на местното общество. Микенският стил се налага като своего рода мода сред южнодунавските племена. Сходна орнаментация показва и една унификация на религиозните представи, свързана с разпространението на астралните култове и главно на култа към Слънцето. Най-силно южното влияние било през периода XV—XIII в. пр. н. е., след което то постепенно затихва, тъй като никакви въздействия от „гренери стил“ или други стилове, характерни за упадъка на микенските центрове, не се откриват. Впрочем това е свързано с общата промяна на обстановката в Югоизточна Европа и Източното Средиземноморие в края на II хилядолетие пр. н. е. и наложената от това промяна в ориентацията и формите на взаимните контакти.

Последната група находки са двата слитъка, намерени в Източна България — единият при нос Калиакра[105], другият при с. Черково, Бургаски окръг[106]. Тези слитъци са извънредно важно свидетелство за връзките на местните племена с Егеида, тъй като главният им производителен център бил о-в Кипър. В тази светлина неаргументирано е твърдението на А. П. Мандевич, че общият източник, откъдето произхождали тези слитъци, може да бъде търсен в северната част на Балканския полуостров[107]. Че подобно мнение е несъстоятелно се доказва от находките от потъналия кораб, открит край нос Гелидония, носещ в трюма си товар от подобни слитъци[108]. Слитъците от България по всяка вероятност били транспортирани с ахейски кораби. Като имаме предвид ареала, в който са разпространени, става ясно, че нашите екземпляри са най-отдалечени от мястото на изработката си и са най-северните слитъци, намирани досега. Те са важна находка и от друга гледна точка. Ако слитъкът от Черково с известна уговорка може да бъде приет като суровина, предназначена за преработка и транспортиране от юг в район, където през епохата местните находища от мед не били обект на експлоатация, то слитъкът от Калиакра, имайки предвид теглото му и най-вече състава на сплавта[109], не може да бъде интерпретиран по друг начин освен като определена форма на домонетно разменно средство. Той е стабилно и неопровержимо доказателство за наличието на редовни търговски отношения, при което ахейските царства (през този период търговските експедиции са един вид държавно мероприятие) трябвало да използуват пълноценни за епохата разменни средства. Последното е доказателство за наличието на един напреднал класово и държавнообразувателен процес сред местните племена и обусловената от тези процеси еквивалентна търговия с Егеида.

Както видяхме от всичко казано дотук, в периода XV—XIII в. пр. н. е. с по-голяма или по-малка интензивност се забелязва проникване на егейски влияния с посока север — североизток. Според нас най-голяма роля за това проникване изиграла търговията, като чрез нея фактически по опосредствуван път се стигнало до заимствуването на производствени и идеологически концепции. На този етап търговски връзки между една държава от раннorобовладелски тип и нейните съседи, намиращи се на друг стадий на обществено-икономическо развитие, са възможни само при условие, че „. . . в дадено племе родовият строй се намира в състояние на разложение, предизвикано от вътрешното развитие на обществото, когато е налице възможността за обмен на предмети на производството“[110] с всички произтичащи от това последици, които обикновено имат разностранен характер. В. М. Масон е на мнение, че породената от развитието на обществото търговия изиграла огромна роля за напредъка му като средство за разпространение на културните постижения[111]. Той отбелязва, че в частност благодарение на търговията се фиксира известна интеграция на материалната култура на знатните, ориентирали се в Европа към модата на критско-микенското общество, а в Закавказието към хетско-хуритския свят[112].

В заключение на раздела за първия етап на връзките на тракийските племена с Егейския свят ще се спрем на пътищата, по които ставало проникването на южните влияния в посока север — североизток. Н. Тасич смята, че главна роля играел т. нар. среднобалкански път. Според него импулсите идват от Микена през Халкидика и македонските селищни могили, източно от Вардар и Морава пресичат днешните български земи, достигайки до културата Вербичоара, откъдето се разпространяват към ареалите на Тей, Монтеору, Витенберг, Ватина и Отомани-Фюзешабон[113]. По всяка вероятност авторът има предвид началния, най-ранен етап на микенски влияния, тъй като на дадената от него карта липсва „културата с инкрустирана керамика“[114]. Действително този път играл известна роля в проникването на егейските влияния. Това се вижда и от факта, че племената от посочената по-горе култура в един по-късен етап в своето разселване достигнали до Вардаро-Моравския водосборен район[115], чието население, от своя страна, влизало в активни контакти с обитателите на македонските селищни могили, в които е засвидетелствувана импортирана микенска керамика.

Втория път, който може да посочим, е по долините на реките Струма и Места. Засега обаче това е само едно хипотетично предположение, тъй като изследванията в този район са в самото начало. Като доказателство за наличието на подобен път в момента можем да посочим само плочите от Разлог, но от самосебе си се разбира, че това все още не е достатъчно. Бъдещите проучвания в района на Югозападна България ще отхвърлят или потвърдят едно подобно схващане.

На третия път, който сме склонни да приемем като главен, обръща внимание Й. Владар. Той смята, че редица от достиженията на Микена прониквали по пътя Егейско море, Мраморно море, Черно море и оттам по р. Дунав към Карпато-Трансилванския район[116]. Всъщност това би трябвало да бъде каботажният път на ахейските кораби. За съжаление той не привежда никакви аргументи в полза на предложената от него теза. Освен това авторът не привлича материалите от България, въпреки че има ясна представа каква роля могли да играят в това отношение тракийските племена. Поради това смятаме за уместно, доразвивайки неговото становище, да посочим находки, които маркират и доказват съществуването на този път.

На първо място, слитъците от Калиакра и Черково. Вторият е намерен на около 60 км от морския бряг, но по всяка вероятност попаднал в района на местонамирането му по опосредствуван път. Вече отбелязахме произхода на тези слитъци.

На второ място — каменните котви с характерна форма, откривани по протежение на целия западночерноморски бряг[117]. В това отношение определен интерес представляват струпванията от каменни котви, датиращи от втората половина на II хилядолетие пр. н. е. край Несебър и Созопол. Този въпрос е подробно разгледан от Б. Димитров[118]. В Несебър котвите са намерени непосредствено до портата на тракийската крепостна стена[119]. В залива на Созопол досега са открити стотина котви, които хронологически се разполагат равномерно в периода XVI—XII в. пр. н. е.[120] Тежки са от 30 до 300 кг, следователно принадлежали на кораби с водоизместимост от 50 до 200 т[121].

На трето място — стената, направена с циклопски градеж, от с. Дуранкулак е непозната и нехарактерна за причерноморския вариант на културата Кослоджени[122]. Това е доказателство, че местните племена поддържали интензивни връзки с микенския свят, където въпросният примитивен циклопски градеж е широко разпространен в постройките от частен характер[123]. Откритите кантароси с определено егейски форми имат най-общи аналогии с етапите III B_2 и III C_1 в Микена[124].

По този начин наличието на взаимни контакти между западнопричерноморските тракийски племена и Егейския свят може да се смята за твърдо установено, тъй като е подкрепено с неопровержими археологически доказателства. В основата на тези контакти, както вече отбелязахме, стои търговията. Наличието на многобройно и добре организирано тракийско население в тази част на Черноморското крайбрежие предопределя именно търговския характер на взаимните връзки и ограничава евентуалната възможност за пиратски акции, свързани с грабеж, без да ги изключва поне в началния етап[125]. Какви стоки били разменяни, по какъв начин ставала самата търговия е предмет, който надхвърля рамките на нашето изложение[126].

На четвърто място трябва да отбележим някои случайни находки, намерени от двете страни на Долния Дунав, които може да се смятат като пряк внос от Ахейска Гърция. Това са сребърната игла от Меджидия в Румъния[127] и намерените в района на Силистра златна огърлица и малка златна апликация във формата на ойнохое[128].

Засега това са основните археологически паметници, които можем да приведем като доказателство за наличието на егейско-черноморско-дунавския път на контакти. В общи линии писмените извори потвърждават данните на археологията[129]. Особено внимание заслужава сведението на Аполоний Родоски, че при завръщането си от Колхида в родината аргонавтите не минали по известния им вече път през Босфора, а предпочели този от устието на р. Дунав на запад. Ние сме на мнение, че тук са отразени два факта. Първо, този път бил вече познат на ахейските гърци и, второ, което е особено важно, той бил безопасен за тях. По него те се срещали с племена, с които поддържали регулярни контакти и които били настроени приятелски към ахейците.

От самосебе си се налага въпросът, защо именно в ареала на „културата с инкрустирана керамика" се забелязват такива силни егейски влияния. На нивото на сегашните ни познания представлява определена трудност да отговорим на него. Можем да предложим две обяснения, които все пак имат характер на работна хипотеза. На първо място, стратегическото положение на племената, носители на тази култура, контролиращи в един невралгичен пункт търговията на Ахейска Гърция с богатия на рудни изкопаеми район на Карпатите и Трансилвания. На второ място — те служели като посредници в тази търговия и вероятно разполагали със своя собствена речна флота, корабите на която били доста близки по устройство до тези на ахейците[130]. Продължителните контакти довели до възприемането на редица постижения на Егейската цивилизация (в микенския ѝ вариант), главно в областта на идеологията, което намерило конкретен израз в паметниците на материалната култура — зооморфните съдове, антропоморфните идоли, моделите на двойни брадви и най-вече в орнаменталната система.

Както се вижда от разгледания материал, до втората половина на XIII в. пр. н. е. връзките и взаимните контакти между Егейския свят и неговата северна и североизточна близкостояща „варварска“ периферия били значителни и многостранни. Те се обуславяли от развитието на производителните сили и свързаното с тях засилено търсене на мед, калай, злато, янтар и др., както и на зърнени храни, на които Ахейска Гърция общо взето не била богата. Тези контакти се осъществявали по пътя на търговията и вероятно в повечето случаи имали мирен характер.

През втората половина на XIII в. пр. н. е. общоисторическата картина в района на Югоизточна Европа и Източното Средиземноморие започва постепенно да се променя. Една от главните причини за това е започналото внедряване на желязото в производството (на първо място в Хетската империя) и наложеното от това преразпределение на производствените райони. На този етап се изменя и характерът на отношенията между Ахейска Гърция и нейните северни и североизточни съседи. На юг Египет от епохата на Новото царство и Хетската империя на изток са в зенита на своето могъщество, при което се намират в непрестанна борба помежду си. Експанзията на ахейците, осъществявана под формата на колонизация на Западномалоазийското крайбрежие, необходима по принцип, тъй като развитието на производителните сили оказва натиск върху народонаселението, започва да среща определени трудности. От друга страна, стремежът на Микена да установи постоянен контрол върху посочения по-горе воден път към долнодунавските земи и Карпато-Трансилванския район и по този начин да си осигури необходимите ѝ суровини довежда до конфликт с племенния съюз, имащ за център Троя. Той завършва с победа на микенската, временно създадена за целта конфедерация, но това е и последният успех на обединените ахейски царства. Засиленото разложение на родовия строй във „варварската“ периферия, чийто основен белег е консолидирането на териториално-съседската община и постепенното създаване на царската институция, довежда до образуването на племенни съюзи на военна основа, които постепенно се устремяват на юг и югоизток. Във възникналия конфликт между ахейците и „варварските“ племена преимуществото било на страната на последните. Впрочем за Стария свят това е обективна историческа закономерност. А. М. Хазанов отбелязва, че през второто хилядолетие пр. н. е. технологическият разрив между „центъра“ и „периферията“ никога не бил много голям и племената от „периферията“, в много по-малка степен подложени на разлагащото влияние на класовите отношения, във военната област често пъти се оказвали по-силните[131].

Постепенното северно проникване на юг е засвидетелствувано главно по археологически път. Разглеждайки някои характерни елементи на IV и V фаза на културата Вербичоара, както и разпространението ѝ, Д. Берчу се спира (главно на антропоморфната пластика) на едно влияние, което тръгва от долината на Долния Дунав по посока на Гърция[132]. Румънският археолог смята това влияние като преселение на племената от посочените райони в направление Мала Азия и Егея[133]. Като други археологически доказателства за проникването на материалната култура с посока север — юг можем да посочим разпространението на средноевропейски тип мечове и фибули, както и на камбановидните идоли, характерни за „културата с инкрустирана керамика“[134], обрядът на трупоизгарянето, широкото разпространение на меандъра в най-различни варианти в украсата на керамичните изделия[135]. Урната от Нова Загора е характерен пример за проникването на определени културни влияния от Тракия на юг. Тя може да бъде датирана преди появата на истинския геометричен стил в Гърция и племената, които създали този шедьовър, несъмнено по един или друг начин оказали влияние върху възникването на този стил. Схематичните човешки фигурки в адорантна поза са най-ранните известни засега в изкуството на Югоизточна Европа.

На последно място би трябвало да отбележим появата на съвършено чужди за материалната култура на местното население камерни погребения, открити в Пелагония и Северен Епир, чиито инвентар — пръстени със спираловидни завършеци и бронзови гривни с насечки, не е характерен за ахейците. Редица такива находки се срещат и като вотивни дарове от светилището в Додона[136]. В редица от тези камерни погребения има янтарни мониста, а керамиката е типична за лужицката култура[137].

Проникването на посочените по-горе северни елементи в ареала на Егейския свят, носители на които са племената от неговата „варварска“ периферия, е свързано с Великото егейско преселение на народите, вследствие на което се изменя и цялостната историко-етническа картина на Югоизточна Европа и Източното Средиземноморие.

Трябва да отбележим, че докато през първия период на взаимни връзки между „центъра“ и „периферията“ (имаме предвид Микена и района на Долния Дунав) те ставали обикновено по пътя на търговията и съответно обмен на информация в различни области, както и взаимстването на концепции и представи, през втория период, т. е. по времето на Великото егейско преселение на народите, в края на II хилядолетие пр. н. е. мирните отношения са заменени от преки военни конфликти. Разгледаният дотук археологически материал, както и писмените извори дават сведения за нахлуването на големи племенни масиви от север в Арголида, Беотия, Пелопонес и островите. При това тези стълкновения не са с цел грабеж, а имат за краен резултат трайното заселване на племената от „периферията“ в завоюваните области. Така или иначе в края на XII в. пр. н. е. ахейските центрове на континента, ако изключим донякъде главния — Микена, са в развалини. По такъв начин е белязан и краят на Егейската цивилизация на територията на Гърция. Нейният център се измества на изток и север—североизток. В същото време за периода XI—VIII в. пр. н. е., когато в гръцкото общество се загубва способността за писмено фиксиране дори на ограничени по характер събития и настъпва своеобразна „реставрация“ на родовообщинния строй, не могат да бъдат отбелязани по археологически път някакви контакти на тракийските племена с Егейския свят, макар писмените извори да свидетелствуват, че подобни контакти все пак са съществували. С началото на Великата гръцка колонизация, която засяга и западния бряг на Черно море, взаимните контакти вземат качествено нова насока. Тракийските племена, по-точно тези от Западночерноморското крайбрежие, влизат в непосредствена връзка не с отделни търговски експедиции, а с компактни маси от преселници елини, които трайно се установяват в техните земи и по един или друг начин влияят върху целокупното им историческо развитие, като в същото време търпят и влияния от тях.

Унищожаването и западането на микенските градове не бележи края на Егейската цивилизация. Редица изследователи, макар и бегло, са засягали този въпрос, като са отбелязвали продължителното съществуване на редица егейски елементи в материалната култура на народите, вън от класическа Гърция — траки, фриги и др.[138]. Някои автори ги наричат егейски реминисценции. На това, каква е историческата съдба на Егейската цивилизация в района на източната част на Балканския полуостров, ще се спрем в най-общи линии в четвърта глава.

---

[1] Езеро. Раннобронзовото селище. Под ред. на Г. Ил. Георгиев, Н. Я. Мерперт, Р. В. Катинчаров, Д. Г. Димитров. С., 1979, 497—519.

[2] Катинчаров, Р. Културни връзки и взаимоотношения на Тракия и Крит през ранната бронзова епоха. — Векове, 1979, 1, 43—48.

[3] Имаме предвид предмети, чиито прототипи са известни за пръв път от Егеида. В никакъв случай не смятаме, че се касае за някакъв пряк внос от Юг, но не можем да отречем, че те били изработени под влиянието на микенски импулси. По какъв начин ставало това е отделен въпрос.

[4] Чайлд, Г. У истоков европейской цивилизации. М., 1952.

[5] Кларк, Дж. Доисторическая Европа. Экономический базис. М., 1953.

[6] Gimbutas, M. Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe. The Hague—London—Paris, 1965, 57—69, 71—88.

[7] Vladar, J. Osteuropäische und mediterrane Einflüsse im Gebiet der Slowakei während der Bronzezeit. — SA, 1973, XXI, 2, 253—357.

[8] Piggot, S. Mycenae and Barbarian Europe: an Outline Survey. Sbornik Nàrodnihe muzea v Praze. XX, 1966, 1—2, 117—125.

[9] Buchholz, H. G. Die Doppelaxt-eine Leitform auswertiger Beziehungen des ägäischen Kulturkreises? PZ, 38, 1960, 1—61.

[10] Harding, A. Mycenaean Greece and Europe: the Evidence of Bronze Tools and Implementes. — PPS, vol. 41, December 1975, 183-202.

[11] Bouchholz, H. G. Цит. съч., с. 61.

[12] Mozsolics, A. Les relations entre Mycênes, l'Asie Mineure et le bassin des Carpathes. Actes du Ier CIEB et Sud-Est européenes, II. Sofia, 1969, 657—660.

[13] Пак там, с. 657.

[14] Пак там, с. 657, 658, 660.

[15] Пак там, с. 658.

[16] Разработването на проблематиката на този хоризонт надхвърля рамките на настоящата работа. Това може да бъде предмет на самостоятелно изследване.

[17] Piggot, S. Цит. съч., с. 117, 123.

[18] Блаватская, Т. В. Ахейская Греция . . ., с. 103.

[19] Кларк, Дж. Цит. съч., с. 212.

[20] Блаватская, Т. В. Цит. съч., с. 74.

[21] Sandars, N. K. Later Aegean Bronze Swords. — AJA, 67, No 2, 1967, p. 121.

[22] Пак там.

[23] Hänsel, B. Bronzene Griffzungenschwerter aus Bulgarien. — PZ, 45, 1970, H. 1, 26—33.

[24] Пак там, с. 32.

[25] Пак там.

[26] Пак там.

[27] Черных, Е. Н. Горное дело и металлургия . . ., 228—233.

[28] Sandars, N. K. Цит. съч., с. 121.

[29] Пак там.

[30] Черных, Е. Н. Цит. съч., с. 231, табл. 61_1.

[31] Sandars, N. K. Цит. съч., с. 121.

[32] Пак там.

[33] Черных, Е. Н. Цит. съч., с. 232.

[34] Furumark, A. The Mycenaean Pottery. Analysis and Classification. Stocholm, 1941, p. 327, fig. 55_{35}, type II A, 1—13.

[35] Evans, A. The Palace of Minos. Vol. I. London, 1921, p. 435, fig. 312 a, b, c.

[36] Пак там, с. 436, fig. 313; p. 438, fig. 315.

[37] Пак там, с. 440, fig. 317.

[38] Пак там, с. 282, fig. 214.

[39] Пак там, с. 74, fig. 41.

[40] Пак там, с. 135, fig. 99.

[41] Branigan, K. Aegean Metalwork of the Early and Middle Bronze Age. Oxford, p. 164, Plate 10.

[42] Furumark, A. Цит. съч., с. fig. 55, types III A: 2, III B: 21, 22.

[43] Герасимов, Т. Съкровище от двойни брадвички от с. Калугерово, Пазарджишко. — ИАИ, XX, 1955, с. 593.

[44] Evans, A. Цит. съч., 423—447.

[45] Dussaud, R. Les civilisations préhelléniques dans le bassin de la Mer Egée. Paris, 1914, 338—345.

[46] Пак там, с. 345.

[47] Пак там, с. 344.

[48] Пак там.

[49] Пендлбери, Дж. Археология Крита . . ., с. 291.

[50] Пак там.

[51] Пак там.

[52] Милчев, Ат. Трако-кимерийски находки в българските земи. — ИАИ, XIX, 1955, с. 367. Трябва да отбележим, че досега оръдия на труда с такава форма у нас не са намерени.

[53] Пак там.

[54] Dussaud, R. Цит. съч., с. 250, фиг. 180.

[55] Evans, A. Цит. съч., с. 99, фиг. 70 — II. 66.

[56] Лурье, С. Я. Язык и культура Микенской Греции . . ., с. 320.

[57] Dussaud, R. Цит. съч., с. 387, фиг. 287.

[58] Nicolaou, K. Archaeology in Cyprus, 1969—76. Archaeological Reports for 1975—76. Athens, 1976, 40—41; p. 40, fig. 10.

[59] Dickeson, O. T. P. K. The Definition of Late Helladic I. — BSA, 1974, 69, 109—120; p. 110, fig. 2.

[60] Furumark, A. Цит. съч., с. 327, ф. 55. Crotan type, II A_4.

[61] Dussaud, R. Цит. съч., 340—341.

[62] Пак там, с. 412, фиг. 301.

[63] Пак там, с. 341.

[64] Harding, A. Цит. съч., 188—190.

[65] Пак там, с. 188.

[66] Dumitrescu, Vl. Necropola de incineratie . . ., p. 330.

[67] Георгиев, Г. Ил. Първобитната култура, отразена в експозицията на Археологическия музей в София. — Археология, III, 1961, 1, с. 72.

[68] Лурье, С. Я. Цит. съч., 361—365.

[69] Пак там, с. 365.

[70] Пак там.

[71] Пак там.

[72] Evans, A. Цит. съч., с. 440, фиг. 317.

[73] Миков, В. Златното съкровище от Вълчитрън . . ., 29—31.

[74] Buchholz, H. G. Karageorghis. Altägäis und Altkypros . . ., p. 304, fig. 382, 883.

[75] Villa, P. Early and Middle Bronze Age Pottery of the Stanford University Museum. Lund, 1969, p. 35, Plate I—19, 20, 21, 22; Plate XI—19, 20, 21, 22.

[76] Furumark, A. Цит. съч., 13-II B: 236; III A 2: 241, 253, 236, 286; 49, 14—III C 1: 236; 53, 15 III A: 222, 238.

[77] Blegen, C. W, M. Rawson. The Palace of Nestor at Pylos . . ., fig. 238, 340, 357, 358.

[78] Furumark, A. Цит. съч., 53, 15-I-II: 240: III A: 240.

[79] Karo, G. Die Schachtgräber von Mykenai . . ., Taf. CVIII-440.

[80] Walberg, C. Kamares. A Study of the Character of Palatial Middle Minoan Pottery. Upsala, 1976.

[81] Сафронов, В. А. Датировка Бородинского клада. Проблемы археологии, вып. I. Л., 1968, 124—125.

[82] Пак там, с. 127. Според нас не може да става дума за някакво допълнително „реактивизиране" на егейските влияния. Некрополите при Орсоя и Кърна бележат върховия момент на взаимните контакти между носителите на Егейската цивилизация (в микенския ѝ вариант) на този етап и тракийските племена.

[83] Furumark, A. Цит. съч., 258, фиг. 3.

[84] Пак там, с. 287, фиг. 42.

[85] Пак там, 277, фиг. 38; с. 265, фиг. 34.

[86] Пак там, с. 281, фиг. 40.

[87] Пак там, с. 366, фиг. $63—51_{5,6}$.

[88] Пак там, с. 366, фиг. $63—51_{11}$.

[89] Пак там, с. 366, фиг. $63—51_{1}$.

[90] Пак там, с. 307, фиг. 50.

[91] Marinatos, Sp. Kreta und das Mykenische Hellas . . ., fig. 70.

[92] Furumark, A. Цит. съч., с. 360, фиг. 61—48.

[93] Пак там, с. 360, фиг. $61—48_3$.

[94] Пак там, с. 343, фиг. $57—41_{12, 13, 14, 15, 16}$.

[95] Пак там, с. 343, фиг. $57—42_{4—8}$.

[96] Пак там, с. 373, фиг. 65—53.

[97] Пак там, с. 343, фиг. $57—41_6$.

[98] Пак там, с. 343, фиг. $57—41_7$.

[99] Пак там, с. 397, фиг. 69—64_{20}.

[100] Evans, A. Цит. съч., с. 652, фиг. 483.

[101] Пак там.

[102] Furumark, A. Цит. съч., с. 343, фиг. 53—42; фиг. 21, 22, 23, 27, 28, 29, 30, 31, 32.

[103] Пак там, с. 411, фиг. 71—73.

[104] Пак там, с. 360, фиг. 61—48_1.

[105] Тончева, Г. Нови данни за търговията по Черноморското крайбрежие . . ., 17—24.

[106] Карайотов, Ив. Критски меден слитък от с. Черково, Бургаски окръг. — Нумизматика, 1978, 1, 12—17.

[107] Манцевич, А. П. Древнейшее ожерелье в Собрании Государственного Эрмитажа. — Archaeologia Polona, XIV, Wroclaw — Warszawa—Krakow—Gdansk, 1973, p. 73.

[108] Bass, G. F. The Cape Gelidonya Wreck: Preliminary Report. — AJA, 65, No 3, 1961, 267—276.

[109] Тончева, Г. Цит. съч., с. 18.

[110] Брюсов, А. Я. О характере и влиянии на общественный строй обмена и торговли в доклассовом обществе. — СА, XXVII, 1957, с. 26.

[111] Массон, В. М. Развитие обмена и торговли в древних обществах. КСИА, М., 1974, № 138, с. 10.

[112] Пак там.

[113] Tasič, N. The Problem of "Mycenaean influence" in the Middle Bronze Age Cultures in the South-eastern Part of the Carpathian Bassin. — Balcanica, Beograd, IV, 1973, p. 35, pl. II.

[114] Пак там.

[115] Сафронов, В. А. Цит. съч., с. 124.

[116] Vladar, J. Цит. съч., 338, Karte 2.

[117] Лазаров, М. Потъналата флотилия . . ., 45—46.

[118] Димитров, Б. Контактите на Черноморска Тракия с басейна на Източното Средиземноморие (XVI—VII в. пр. н. е.). Мегалитите в Тракия, част 2. Тракия Понтика. Тракийски паметници. Т. 3. С. 1982, 464—465.

[119] Пак там, с. 464.

[120] Пак там, с. 465.

[121] Пак там.

[122] История на Добруджа. Том 1, с. 70.

[123] Пак там, с. 123.

[124] Пак там.

[125] Димитров, Б. Цит. съч., с. 467.

[126] На някои аспекти на този проблем се спира Б. Димитров, вж. пак там.

[127] Блаватская, Т. В. Цит. съч., с. 104.

[128] Severcanu, C. A Mycenaean Gold Object Found in Dobrogea. Bucureşti, III, 1937, No 1/2, 25—26.

[129] Димитров, Б. Цит. съч., с. 463, където са събрани данните на писмената традиция за ахейското проникване по западния бряг на Черно море и устието на р. Дунав.

[130] Сведения за това ни дава рисунката върху предната част на зооморфното съдче във формата на рогато животно от погребение № 227 от некропола при Орсоя. В публикацията тя е погрешно интерпретирана като „знак на лирата“, вж. Филипов, Тр. Некропол от късната бронзова епоха при с. Орсоя . . ., с. 16, обр. 17. Всъщност, касае се за изображение на кораб.

[131] Хазанов, А. М. (при участието на Л. Е. Куббеля и С. А. Созиной). Первобытная периферия докапиталистических обществ. Сб. Первобытное общество. Основные проблемы развития. М., 1975, с. 144.

[132] Berciu, D. Date noi privind seîraitul culturii Verbicioara. SCIVA. T. 27, N 2, p. 180.

[133] Пак там, с. 179.

[134] Milojčič, Vl. Die Dorische Wanderung im Lichte der vorgeschichtlichen Funde. Archäologischer Anzeiger, 1948—1949, p. 29.

[135] Редица от характерните черти, доказващи наличието на северни елементи в материалната култура на Егейския свят на границата между второто и първото хилядолетие пр. н. е. са посочени в работата на Bouzek, J. Balkanische Elemente im spätmykenischen und geometrischen Griechenland. Acta antiqua Academiae scientiarum Hungaricae. T. 15, fasc. 1—4. Budapest, 1967, 261—262.

[136] Hammond, M. End of Mycenaean Civilisation, CAH, vol. II, P. 2, 1975, p. 708.

[137] Немировский, А. И. Этруски. От мифа к истории. М., 1983, с. 46.

[138] Best, J. G. P. Die Süd-Thraker in der Bronzezei. — Pulpudeva, 1. Sofia, 1974, 164—167

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

ПРОБЛЕМЪТ ЗА ЕГЕЙСКИТЕ РЕМИНИСЦЕНЦИИ (ПРЕЖИВЕЛИЦИ) В ТРАКИЙСКАТА МАТЕРИАЛНА КУЛТУРА. ЗАКЛЮЧИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ

Ако направим паралел между развитието на тракийските земи и Егейския свят за времето от XII до VIII в. пр. н. е., ще констатираме някои общи черти, но също и значителни различия. Трябва да подчертаем факта, че що се касае до целокупната история на тракийските земи терминът „Тъмни векове“ е трудно, да не кажем изобщо неприложим. Въпреки етническите размествания тук не се наблюдават такива резки катаклизми както на юг. Доказателство за това е, че редица центрове, произвеждащи изделия от благородни метали, продължават своята дейност, докато подобни находки от Егейския свят на практика липсват, появата на културата на мегалитите и т. н. Поради промените контактите между двете основни етногеографски области — Тракия и Егеида, през епохата на геометрическата цивилизация силно намаляват, но не прекъсват, а само настъпват сериозни изменения в техния характер. Великата гръцка колонизация, чиито последен етап е зафиксиран с основаването на елински колонии по западния бряг на Черно море, фактически бележи нов момент във взаимоотношенията между траките и гръцкия свят. На практика Егейската цивилизация престанала да съществува в района на Източното Средиземноморие, където се създава един нов свят — на полисите. Нейният център се премества главно в посока север—североизток, където се запазват редица от характерните ѝ елементи. Това било възможно, тъй като още от времето на късната бронзова епоха между племената от долнодунавските земи и микенския свят се установяват стабилни взаимни връзки, които проследихме в предходната глава.

Какво трябва да разбираме под термина единна в основата си Егейска цивилизация? За пръв път той е въведен в научната литература от Н. А. Сидорова[1]. Тя не прави опит за една точна формулировка, макар че разглежда конкретен археологически материал, но е отбелязала една характерна особеност на тази цивилизация. Тя смята, че в продължение на две хилядолетия съществувала егейската култура, единна в основата си и безкрайно разнообразна в детайлите, понякога толкова съществени, че определяли ново направление, стил или етап[2]. Това указание е изключително важно, тъй като обяснява както сходството, така и различията в конкретните прояви на тази цивилизация за продължителен период от време в различни, макар и близки, географски райони. Тя е единна в основата си, защото е създадена от общества, намиращи се на сходен или близък етап на историческо развитие. В тези общества робовладението е тенденция, но не окончателен факт[3], властта е относително централизирана, като институцията на царете жреци се явява обединяващ, организиращ и главен ръководен фактор в целокупния обществен живот. Тя обаче не може да бъде сравнявана с тази на абсолютните деспотични монархии от източен тип в Египет, Месопотамия, Китай, макар да съществуват някои допирни точки между тях. За района на Югоизточна Европа и Егеида процесът на формирането на единната в основата си Егейска цивилизация започва най-рано на Крит около средата и втората половина на III хилядолетие пр. н.е. След санторинската катастрофа и завладяването му от ахейците центърът ѝ се премества на континента, в Микенска Гърция, където тя се доразвива, като се наблюдава и появата на нови елементи в материалната култура: предмети на въоръжението (рапири, богато украсени кинжали, ризници и т. н.), нагръдници, създаването на своеобразен т. нар. животински стил в изкуството, златни погребални маски с ясно изразена портретна характеристика, погребални съоръжения от качествено нов тип — шахтови и куполни гробници, масивни каменни укрепления в циклопски градеж, мегаронният план на жилищата. След Великото егейско преселение на народите, когато за известен период от време (т. нар. Тъмни векове) народите от Егейския басейн се връщат към етапа на родовообщинните отношения, центърът на тази цивилизация се премества в посока изток—североизток—

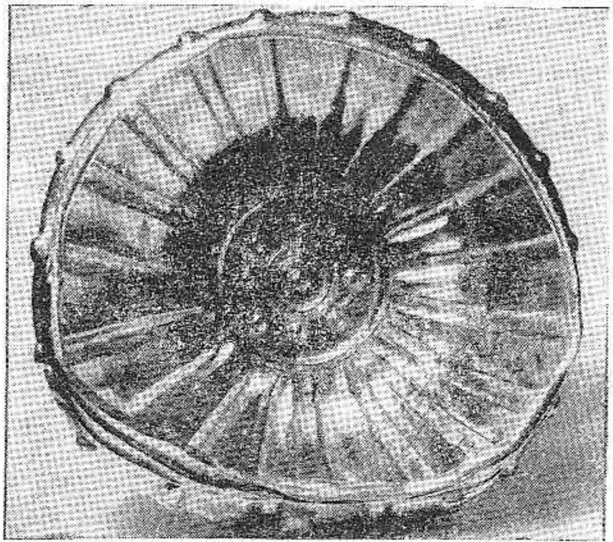

Обр. 31. Златен съд от София, кв. Казичане (по М. Станчева)

север в райони, населени с тракийски племена[4]. Това е последният етап от нейното развитие, а финалът му съвпада с постепенното приобщаване на Тракия към културата на елинистическия свят. В следващите редове ще направим опит да проследим главно въз основа на археологическите паметници конкретните прояви на тази цивилизация при новите исторически условия на север и североизток от Гърция.

Както вече подчертахме, в земите, населени от траки, преселенията в края на II хилядолетие пр. н. е. нямали толкова сериозни последици, както това станало в Егейския свят. Тук не се наблюдава рязко връщане назад в общественото развитие, редица умения, особено в областта на торевтиката и металообработката, се запазват. Доказателства за това са златният съд от София (обр. 31), съкровището от с. Бързица, Варненско, диадемата от с. Царев брод, Шуменско, съдържаща редица микенски елементи. Сега се появява и фибулата, непозната дотогава принадлежност към облеклото, за чиято родина е прието да се смята Микена. Започва постепенно да се оформя характерният за класическото тракийско изкуство животински стил, чиито най-ранни представители са култовите брадви с животинска украса.

Под определението животински стил се разбира появата на характерни паметници, почти изключително в областта на приложното изкуство и торевтиката, съдържащи изображения, обикновено силно стилизирани, на животни. Хронологически те обхващат един продължителен период — от началото на ранножелязната епоха до III в. пр. н. е.[5] Като най-ранни представители на това изкуство бихме могли да посочим култовите брадви и амулетите, както и прочутата фигурка на еленче от Севлиевско. Според нас правилно е схващането на Г. Китов, че в тях могат да се видят в зародиш много от характерните за Тракия и съседните райони от по-късно време композиционни схеми и художествени похвати[6]. От територията на днешна България засега са известни седем предмета, които представляват комбинирано изображение от елементи на брадва и животински фигури или глави[7]. Досегашните изследователи датират най-общо този вид паметници в периода X—VII в. пр. н. е., но техните мнения бележат доста съществени различия, когато става въпрос за произхода им, както и за функционалното им предназначение[8]. Ако вземем предвид приведените от Г. Китов аргументи, можем да направим извода, че в случая имаме работа с предмети, копиращи образци от реалния живот в умален вид, но които в никакъв случай не могат да имат някакво утилитарно предназначение. Украсата от силно стилизирани животни или животински глави показва, че това са предмети, символи на царска или жреческа власт, или и на двете заедно. В известен смисъл култови или символични брадви се явяват свързващо звено между къснобронзовия геометричен стил в Югоизточна Европа и началото на появата на животинския стил в ранното тракийско изкуство. Ако погледнем в такъв аспект, ясно ще видим едно продължение на микенската традиция на местна почва от първия период на желязната епоха. В същото време този тип археологически паметници бележи финалния акорд от развитието на класическия геометричен стил в долнодунавските земи.

Трябва да отбележим, че мегалитната архитектура съдържа редица основни елементи на микенските куполни гробници — камера и дромос[9]. По този начин за един продължителен период от време (XII—VI в. пр. н. е.) в долнодунавските земи, макар и в една примитивна форма, се запазват традициите на микенското строително изкуство. Когато се появят необходимите исторически предпоставки и условия, когато обществото стигне до един конкретен и точно фиксиран етап в своето развитие, в Тракия ще започне строежът на тези монументални погребални съоръжения, най-значителните представители на които са куполните гробници при с. Мезек, Хасковски окръг, и Казанлък. По силата на редица обстоятелства основната част от тях ще бъде съсредоточена в Югоизточна Тракия на територията на Одриското царство.

Редица прийоми в строителството, характерни за микенския вариант на Егейската цивилизация, наблюдаваме в Севтополис. Макар в планировката му да са залегнали основните принципи на градоустройството на гръцките полиси от класическия и елинистическия период[10], наблюдаваме и редица различия от общоприетата схема. Градът има укрепена дворцова цитадела и външна крепостна стена. Цитаделата не е акрополът на гръцките полиси. Тя има глав-

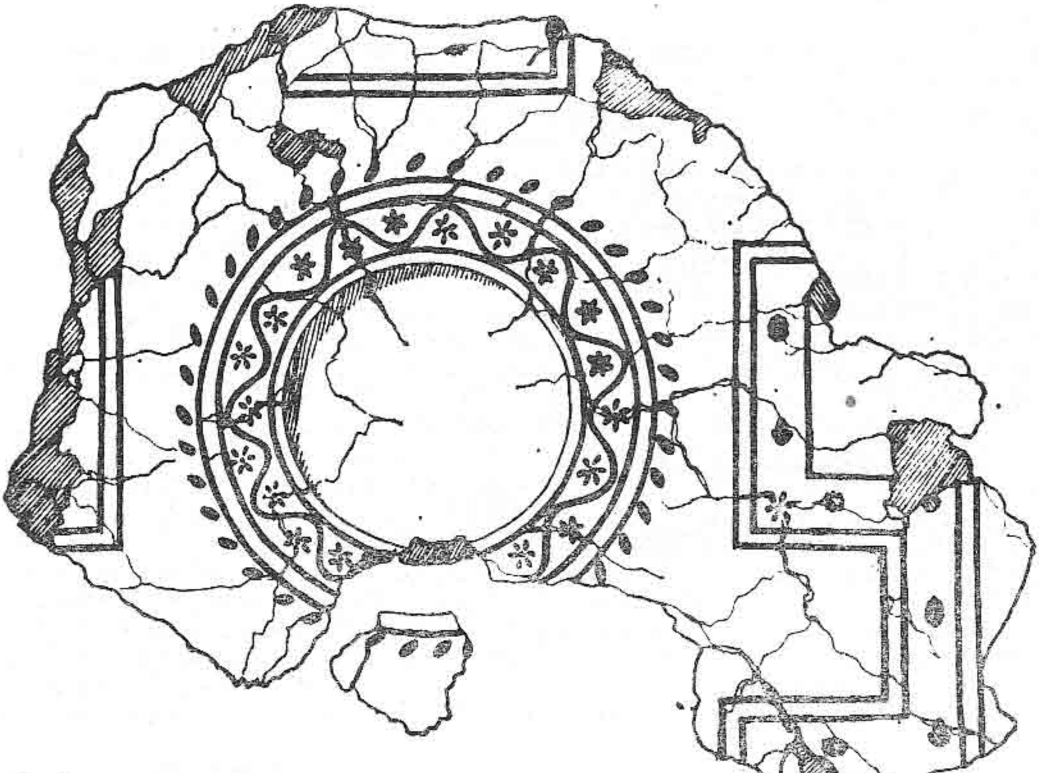

Обр. 32. Жертвеник от Севтополис (по М. Чичикова)

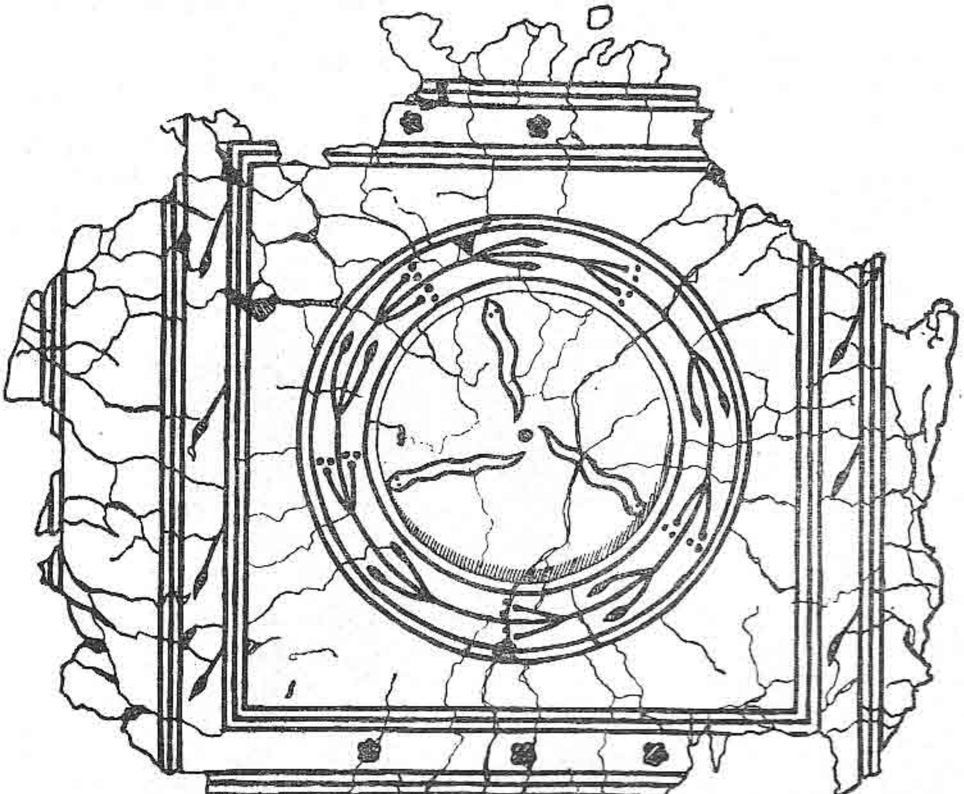

Обр. 33. Жертвеник от Севтополис (по М. Чичикова)

ното предназначение да защитава двореца на владетеля[11]. Цялата планировка на Севтополис показва, че тук господствува принцип, доста различен от този на съвременното на Севт III общество — аристократическият[12], който отговаря и на друга социална структура. Ние сме на мнение, че по своите функции като столица на едно малко тракийско царство Севтополис се доближава в значителна степен до главните ахейски центрове от микенската епоха. Освен посочените по-горе данни, като доказателство за това са и т. нар. култови огнища или жертвеници, познати от Пилос и Микена. При разкопките на този тракийски град са открити около 30 сравнително добре запазени такива жертвеника (обр. 32, 33) с квадратна или правоъгълна форма[13]. Във всяко от проучените жилища е намерен по един жертвеник, докато в Двореца са открити два — един в Светилището на Великите богове и другия в Тронната зала[14]. Украсата им е сравнително богата. Състои се главно от декоративни мотиви с растителен произход, по-рядко геометричен — меандри и спирали; на един от тях са изобразени три змии[15]. Тя е изработена чрез отпечатване с шнур. Налице е интересна комбинация — растителен орнамент, характерен за ранната елинистическа епоха, и техниката на шнуровата орнаментация, известна от късната бронзова епоха[16]. Това едва ли е някакво случайно съвпадение и говори за един консерватизъм в изкуството на тракийското общество, което пази традициите от най-ранните етапи на своето оформяне и консолидиране. Явно в случая се касае за един почти неизвестен дотогава култов паметник в Тракия, както и на свързаните с него вярвания и обичаи[17]. Близостта между жертвениците-есхари от Севтополис и тези от Микена, Тиринт и Пилос не подлежи на съмнение. Вероятно в двореца на Севт III са се извършвали обреди, подобни на тези, които извършвал микенският „перекуванака“ в Пилос — очистването чрез огън. Появата на този вид култови съоръжения се явява според М. Чичикова „преживелица“ от доелинската култура на Средиземноморието от II хилядолетие пр. н. е. в Тракия[18]. Изводът, който тя прави, не може да бъде поставен под съмнение — те са далечен отглас на ранните контакти на Тракия с микенския свят[19].

Южни, егейски елементи се наблюдават и в някои други компоненти на тракийската материална култура от епохата на нейния разцвет. Изследователите досега почти не са обърнали внимание на близката аналогия между използуваните мотиви от сребърната апликация от Луковитското съкровище (обр. 34) и тази върху пластинката от слонова кост от Спата в Атика (обр. 35). И в двата случая е изобразена, при това по един и същ начин, сцена — лъв, нападащ животно. В апликацията от Луковит лъвът напада козел, а в тази от Спата — бик. Начинът, по който са изобразени фигурите, говори за една приемственост в отразяването на подобен вид сцена, криеща по всяка вероятност в себе си определена символика. Във всеки случай микенският прототип на тази сцена не подлежи на съмнение.

Употребата на нагръдници, изработени от благородни метали като погребални дарове, е характерен обичай за Микена от епохата на шахтовите гробници. На същото явление се натъкваме и в класическа Тракия. За разлика от микенските нагръдниците от Тракия са много по-разнообразни по форма и украса[20]. Освен с геометрични и растителни мотиви те са украсе-

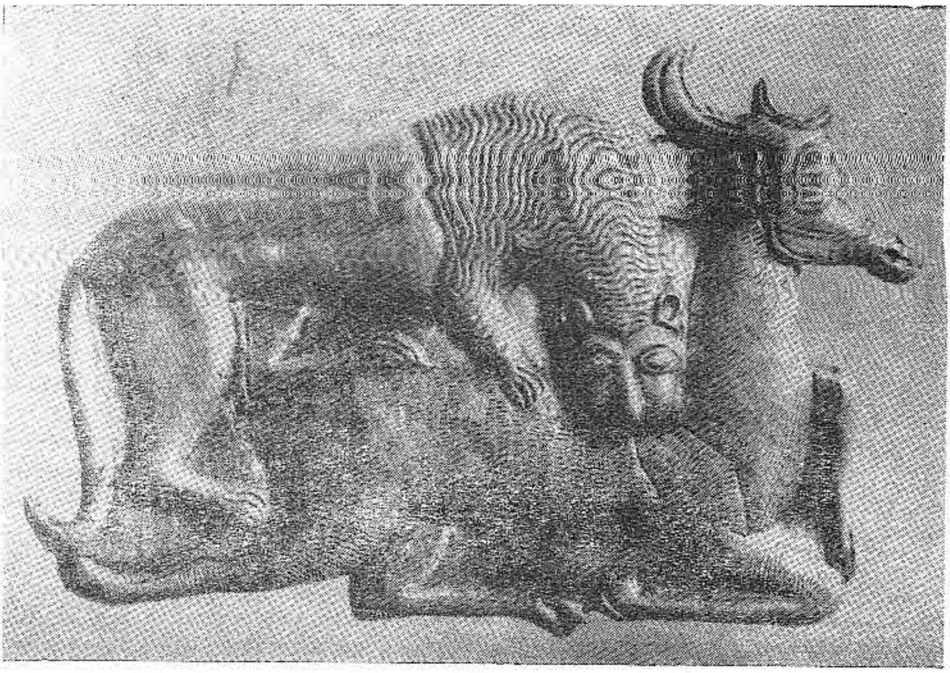

Обр. 34. Сребърна пластинка от Луковитското съкровище

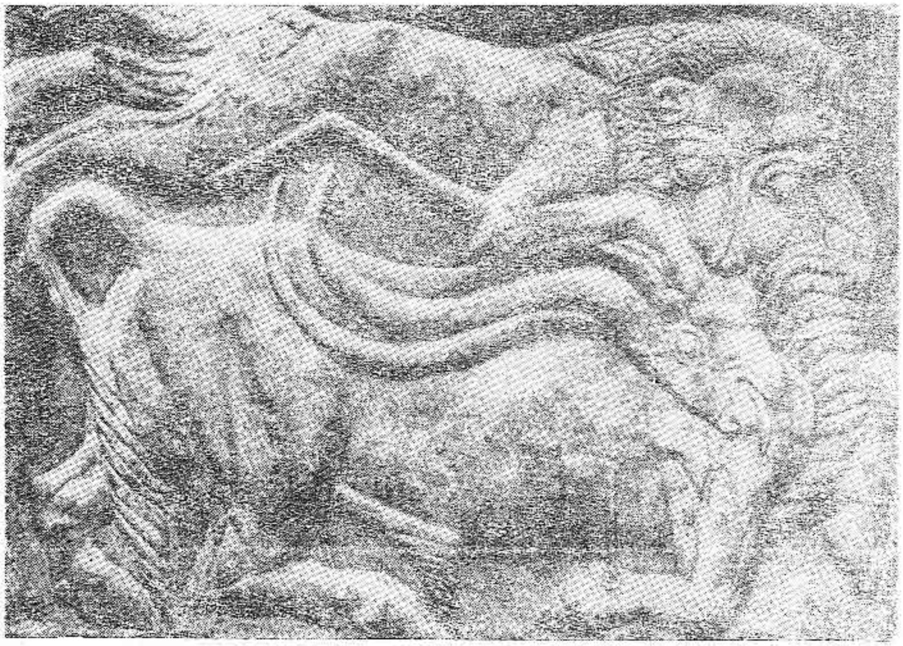

Обр. 35. Пластинка от слонова кост от с. Спата, п-в Атика

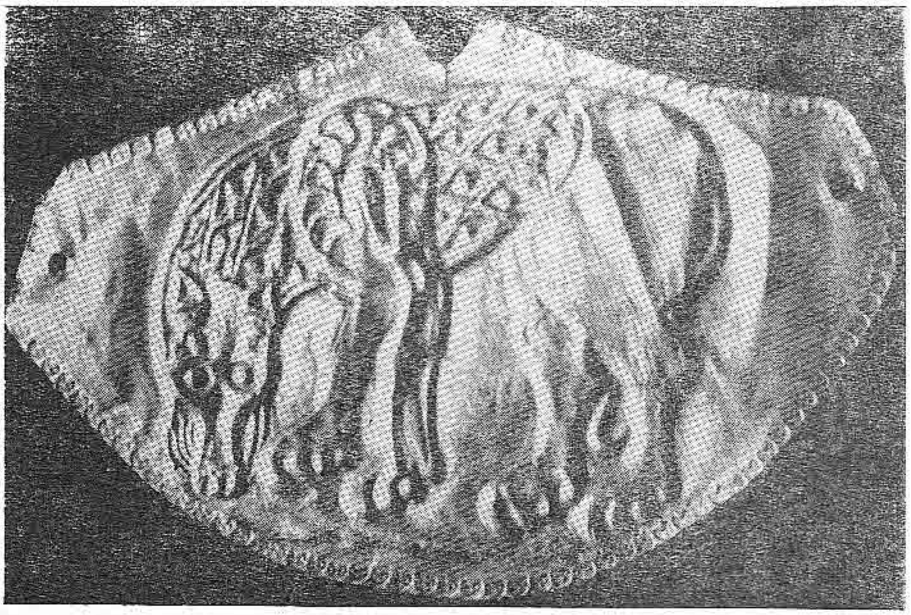

Обр. 36. Златен нагръдник от с. Дуванли, Пловдивски окръг

ни и с изображения на птици[21] или лъв[22]. Трябва да отбележим факта, че лъвът е представен по същия начин, както при пластинката от Спата и апликацията от Луковит — глава анфас и тяло в профил (обр. 36). Микенската традиция е спазена и при този случай. Техниката на изработка също е идентична с микенската — изчукване на златния лист върху предварително подготвена матрица.

Л. Огненова-Маринова, разглеждайки произхода на т. нар. беотийски щит, прави реконструкция на два подобни щита, въз основа на сребърни апликации, открити в могилни погребения при Панагюрище и с. Розовец, Пловдивски окръг[23]. Според нея, техният прототип трябва да се търси в щита от типа „сакос“[24], известен в Микена от епохата на шахтовите гробници. Тя смята, че в случая става дума за егейско-анатолийски „преживелици“ от II хилядолетие пр. н. е. в материалната култура на Тракия от втората половина на I хилядолетие пр. н. е.[25]

Както видяхме от предходните глави, двойната брадва е символ и атрибут на царската и жреческата власт, или на двете заедно в минойския Крит, Ахейска Гърция и Микенска Тракия, т. е. в периода III—II хилядолетие пр. н. е. В първите два района на разпространение на Егейската цивилизация този символ на практика изчезва след Великото егейско преселение на народите, когато в елинския свят фактически престава да функционира институцията на царете жреци. В тракийските земи тази институция продължава да съществува до времето на Севт III и това убедително се доказва от изворовия материал[26]. В своята известна ни от късната бронзова епоха форма двойната брадва не се среща. Тя е заместена от култовите бронзови брадви със животинска украса. Изображения на брадви от типа бипенс срещаме върху монети на тракийските царе Амадок, Медок[27] и Терес II[28].

В казаното дотук се спряхме на редица елементи в материалната култура на Тракия от класическата и началото на ранноелинистическата епоха, които според досегашните тълкувания представляват егейски „реминисценции“ или „преживелици“. Главното основание на изследователите да защитават подобна теза е големият хронологически разрив между края на микенския свят и разцвета на класическа Тракия — около осем столетия. На пръв поглед липсва свързващото звено между тези две епохи, макар това да не е точно така — доказателство са мегалитните паметници и култовите брадви с животинска украса. Един паметник обаче, на който в малкото работи, посветени на тази проблематика, досега не е обърнато никакво внимание и който достатъчно ясно документира преместването на центъра на единната в основата си Егейска цивилизация в посока север—североизток и явяващ се като междинно звено между микенския и тракийския вариант на тази цивилизация, е некрополът при Требенище. Въз основа на масовия материал той може да бъде датиран към архаическата и началото и разцвета на класическата епоха. В същото време в него се намират находки с ярко изразен микенски характер.

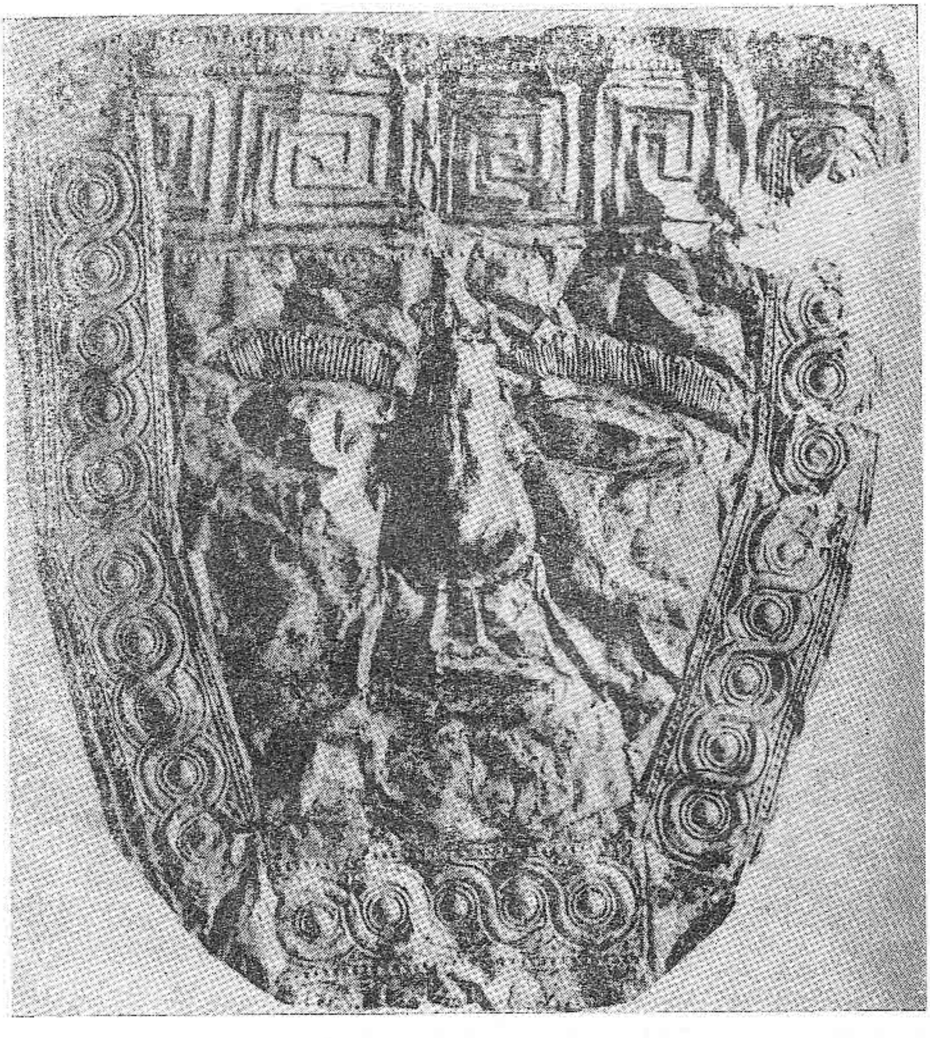

Обр. 37. Златна маска от некропола при Требенище (по Б. Филов, 1927 г.)

Обр. 38. Златна маска от некропола при Требенище (по Б. Филов, 1927 г.)

На първо място трябва да споменем двете златни погребални маски (обр. 37, 38), намерени в гробове I и V[29]. Това, което ги обединява с микенските от епохата на шахтовите гробници, е начинът на изработка и портретната характеристика на лицата. Различават се по периферната украса на лицевото изображение — двойни спирали или скачени есовидни релефни орнаменти с умбо и меандър в горната част при маската от гроб I[30].

Особено интересен е златният нагръдник с дъговидна форма от гроб VII (обр. 39). Изображенията са релефни, главно на розети с най-различни форми. В централната долна част има оградена в кръг сцена — два лъва в хералдична поза[31] — типичен микенски мотив, познат от Лъвската врата в Микена.

В по-голямата част от гробовете са открити тънки златни пластинки, обикновено с правоъгълна форма (обр. 40). Те имат украса от сложни, взаимосвързани спирали, концентрични кръгове, перли и т. н. Служели като апликации към дрехи, а по-големите от тях като нагръдници[32].

Нагръдникът и пластинките са изработени в характерната микенска техника — изчукване на златния лист върху предварително направена матрица.

Сребърните кантароси (обр. 40) са близки по форма до златния съд от Гробница IV, Кръг А в Микена[33]. Известна разлика има в техниката на изработка — дръжките са изтеглени непосредствено от ръба на устието и след това приковани към тялото на съда. Аналогията с кантароса от Вълчитрън е очевидна.

Бронзовият кръг — апликация с вписан в него кръст[34], може да се смята за последната реплика на този вид украшения в Балкано-Дунавския ареал.

Некрополът при Требенище ясно показва преплитането на микенските елементи в материалната култура с тези на една нова епоха в развитието на народите от Балканския полуостров и Егейския басейн.

От всичко дотук следва, че наличният материал (главно археологически) доказва: не можем да говорим за егейски, микенски, егео-анатолийски и т. н. „преживелици“ (или „реминисценции“) в тракийската култура от средата и втората половина на I хилядолетие пр. н. е. Става дума за елементи, характерни за бронзовата епоха на Балкано-Егейския район, които се запазват в Тракия до ранноелинистическата епоха. Това е било възможно поради две причини: активните взаимни връзки между долнодунавските племена и микенския свят през втората половина на II хилядолетие пр. н. е., които подробно разгледахме в предходната глава и консервативността в развитието на тракийското общество. Както вече отбелязахме, Ал. Фол смята, че не става въпрос за някакво „възраждане“ на микенските традиции, тъй като Тракия на практика е диахронна спрямо Класическа Гърция, спрямо класическото полисно робовладение[35]. М. Тачева-Хитова е на мнение, че траките са тясно свързани с егейската култура, която според нея е създадена от древните гърци и траки[36]. До това заключение тя стига след анализ на данните от героическия епос и археологическите паметници от късната бронзова епоха, открити в района на Долния Дунав и най-вече тези, произхождащи от територията на днешна България[37].

В следващите редове ще направим кратко обобщение на разгледаните в предидущите глави проблеми. Ние сме на мнение, че през втората половина на II хилядолетие пр. н. е. племената, населявали източната част на Балканския полуостров, респективно земите около Долния Дунав, като следствие от засилването на подчертаните вече контакти със своите южни съседи, постепенно били включени в Източносредиземноморския културен кръг, известен в историографията като критско-микенска култура, при което те имат определен дял в нейното оформяне и развитие чак до финалните ѝ прояви. След постепенното ѝ замиране в Крит, Пелопонес и Егейските острови и създаването на тази територия на културата на елинските полиси, редица нейни елементи продължават да съществуват в Тесалия, Требенище и Тракия, като под една или друга форма се проявяват особено силно тогава, когато настъпват необходимите историко-обществени условия. Поради това в случая не може да става дума за „реминисценции“ (или „преживелици“) в тракийската материална култура от средата и втората половина на I хилядолетие пр. н. е., а за характерни прояви в развитието на единната в основата си

Егейска цивилизация, просъществувала продължително време и преминала през няколко етапа на развитие, при което на всеки определен етап тази цивилизация имала свой главен център и водеща роля играел определен народ. Така на първия етап главен център е минойският Крит, на втория основната роля принадлежи на Микена и ахейските гърци и на третия — централната и източната част на Балканския полуостров, когато носители на Егейската цивилизация, наистина доста променена при новите исторически условия, са главно тракийските

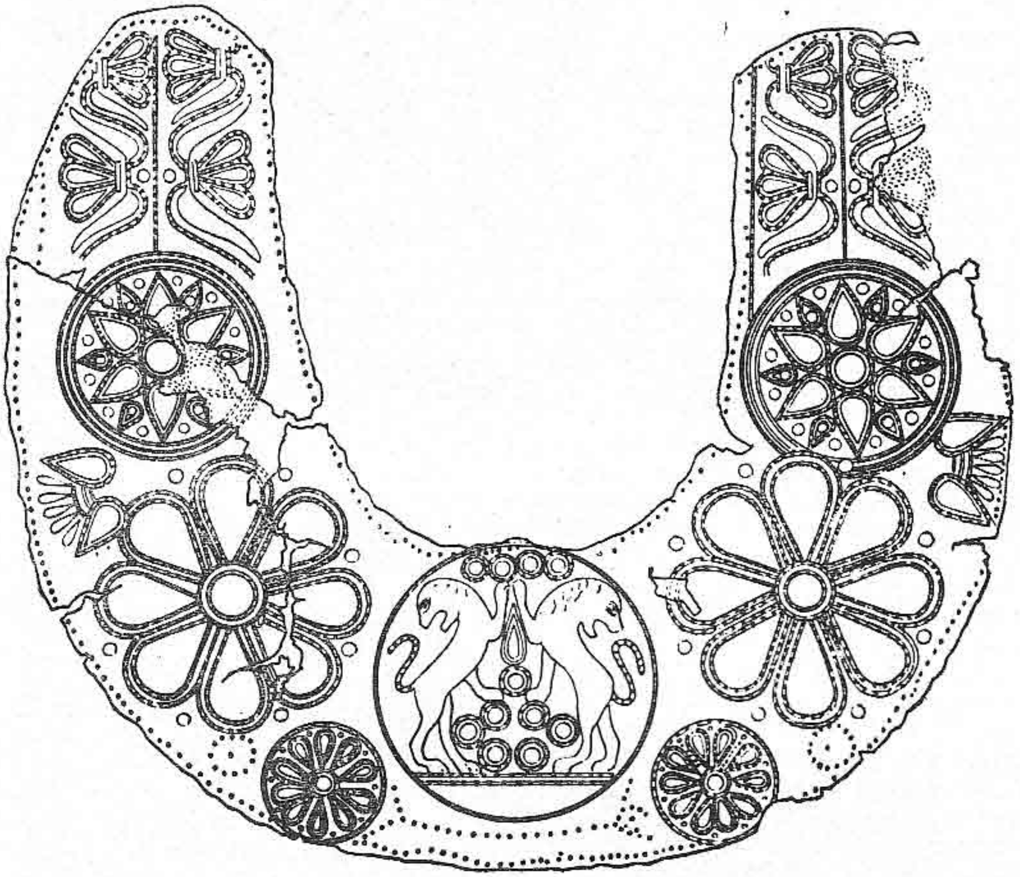

Обр. 39. Златен нагръдник от некропола при Требенище (по Б. Филов, 1927 г.)

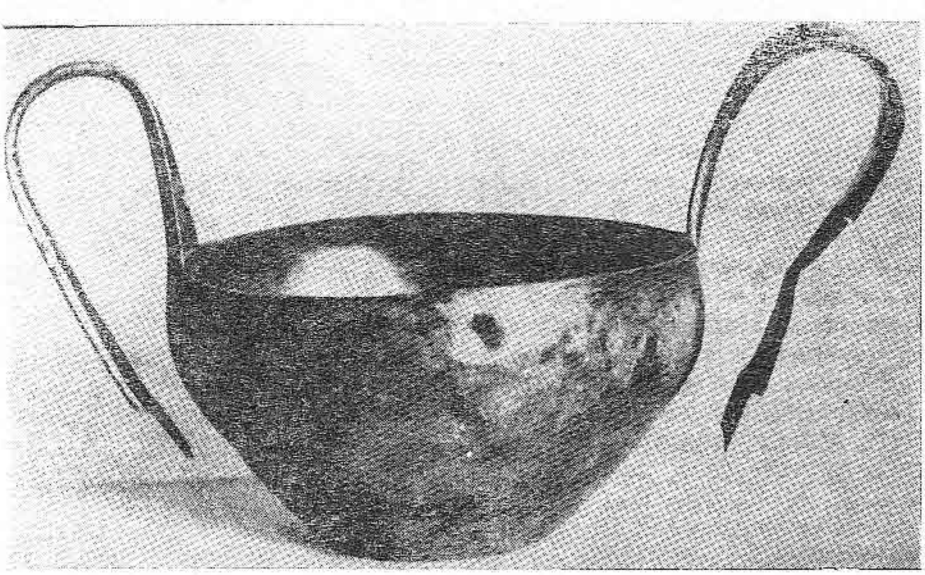

Обр. 40. Сребърен кантарос от некропола при Требенище (по Б. Филов, 1927 г.)

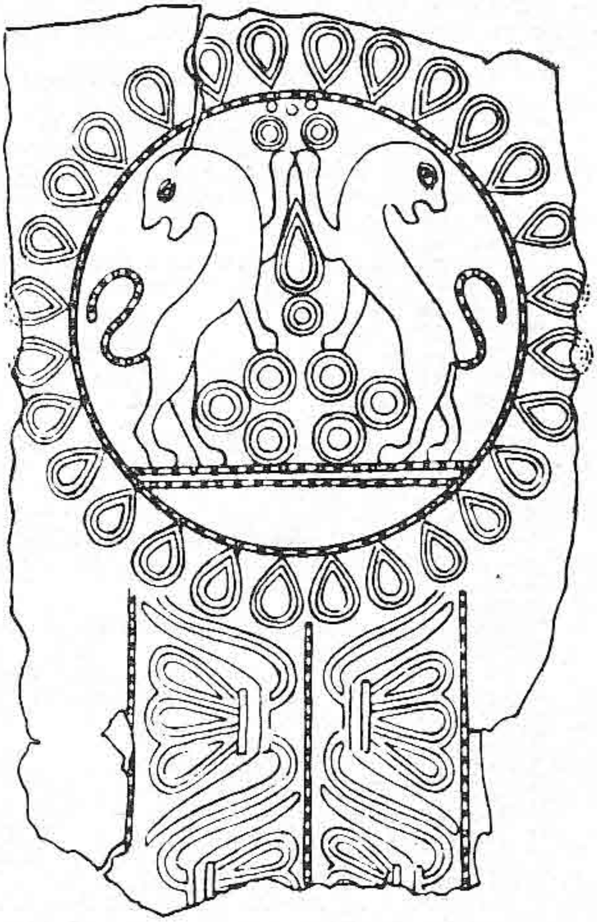

Обр. 41. Част от златна пластина от некропола при Требенище (по Б. Филов, 1927 г.)

племена. Според нас терминът критско-микенска култура, който все още се използува в научната литература, е остарял и неточен. Първо, в случая не може да става дума за култура в археологическия смисъл на думата, а за цивилизация, и, второ, по този начин не се дава пълна представа за своеобразното културно и историческо развитие на Крит, Егейските острови, континентална Гърция и източната част на Балканския полуостров през бронзовата епоха, първата половина и средата на I хилядолетие пр. н. е. Ние смятаме, че най-точен е терминът единна в основата си Егейска цивилицация, тъй като най-пълно отразява общоисторическата картина в посочените по-горе райони за един широк хронологически диапазон. В такъв смисъл можем да говорим за различни варианти на тази единна цивилизация — минойски (критски), микенски (ахейски) и тракийски. Последните елементи на тази цивилизация постепенно изчезват с настъпването на епохата на елинизма, когато историческите условия в района на Югоизточна Европа и Източното Средиземноморие коренно се променят.

Включени в Източносредиземноморския културен кръг през бронзовата епоха и най-вече през последния ѝ етап, тракийските племена били едни от съавторите в развитието на Егейската цивилизация — първата цивилизация (в пълния смисъл на думата) на европейския континент.

---

[1] Сидорова, Н. А. Искусство Эгейского мира. М., 1972, с. 217. Тя говори за култура, а не за цивилизация.

[2] Пак там.

[3] Робовладението в Крит, Микена и Тракия има свои характерни особености и коренно се различава от това в гръцкия и римския свят.

[4] Някои елементи на Егейската цивилизация срещаме и във Фригия и това е напълно естествено, ако вземем предвид общността на тракийския етнос в географските рамки източна част на Балканския полуостров — Северозападна Мала Азия.

[5] Китов, Г. П. Животинските изображения в тракийското изкуство (XII—III в. пр. н. е.). Автореферат на кандидатска дисертация. С., 1977, 4—5.

[6] Пак там, с. 7.

[7] Китов, Г. Тракийски символични секири и амулети с изображения на животни. — Археология, XX8, 1979, 2, с. 13.

[8] Пак там, 13—19 и посочената литература.

[9] Венедиков, Ив. Тракийската топонимия в движение. Мегалитите в Тракия, част 2. Тракия Понтика. Тракийски паметници, т. 3, С., 1982, с. 67.

[10] Димитров, Д. П. Тракийският град Севтополис. — Сб. Севтополис, I, С., 1984, с. 17.

[11] Пак там.

[12] Пак там.

[13] Чичикова, М. Жертвенники эллинистической эпохи в Фракии. Studia Thracia, I. Фрако-скифские культурные связи. С., 1975, с. 181.

[14] Пак там.

[15] Пак там, с. 183.

[16] Пак там, с. 185.

[17] Пак там.

[18] Пак там, с. 190.

[19] Пак там.

[20] Венедиков, Ив., Т. Герасимов. Тракийското изкуство. С., 1973, обр. 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224.

[21] Пак там, обр. 214.

[22] Пак там, обр. 213.

[23] Ognenova, L. Survivances de la civilisation méditerranéenne du II$^{\text{-e}}$ millénaire en Thrace vers la seconde moitié du Ier millénaire. — AAF, Serdicae, MCMLXIII, 31—33.

[24] Пак там, с. 34.

[25] Пак там.

[26] Попов, Д. Тракия на царете-жреци, царете-богове . . ., 77—129.

[27] Пак там, с. 93.

[28] Герасимов, Т. Антични и средновековни монети в България. С., 1975, с. 40, обр. 31.

[29] Filow, B. Die archaische Nekropole von Trebenischte am Ochrida-See. Berlin und Leipzig, 1927, p. 4, Abb. 3, p. 8, Abb. 7; Tafel $I_{1,\ 2}$.

[30] Пак там, Tafel I_{1}.

[31] Пак там, с. 14, Abb. 10; Tafel III.

[32] Пак там, 18—28, Abb. 15—24.

[33] Пак там, с. 30, Abb. 26, $27_{1,\ 2}$.

[34] Пак там, с. 31, Abb. 28_{4}.

[35] Фол, Ал. Гръцки извори за историята на Древна Тракия. III. Тракия в Тукидидовата „Археология“. — ГСУ, ИФ, т. 68 (1974). С., 1979, с. 25.

[36] Тачева-Хитова, М. Древняя Фракия и Юго-Восток Европы. С., 1976, с. 14.

[37] Пак там.